

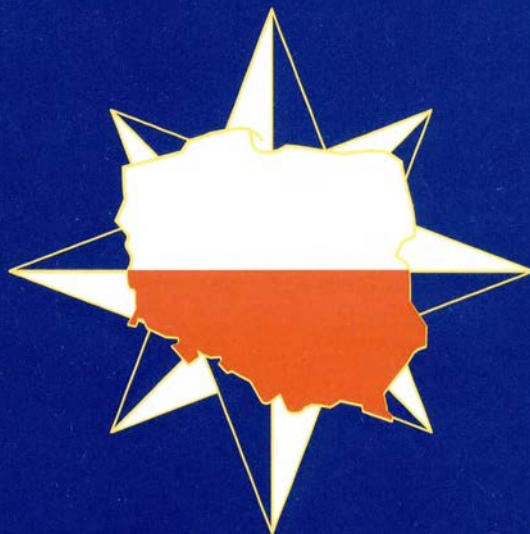
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

Geopolitical Studies

vol. 13

Пётр Еберхард

**ЗМІНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ В ХХ СТОЛІТТІ**

Warsaw

2006

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

Geopolitical Studies

vol. 13

Пьотр Еберхард

**ЗМІНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ В ХХ СТОЛІТТІ**

Warsaw

2006

<http://rcin.org.pl>

Institute of Geography and Spatial Organization
Polish Academy of Sciences
Twarda 51/55, 00-818 Warszawa, Poland

Польський оригінал:
Piotr Eberhardt

Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku

Biblioteka „Obozu”
Warszawa 1994

Переклад:
Анатолій Вовк

Організація перекладу:
Надія Мікула
Львів вул. Коломийська 1/16

PL- ISSN 1429-009X

Редакція тексту:
Тарас Гриневич, Назар Олійник,
Barbara Jaworska, Barbara Solon, Anna Tkocz

Варшава
2006

<http://rcin.org.pl>

Зміст

Вступ	5
I. Структура народонаселення на землях сучасної України на межі XIX і XX століть	11
1. Структура народонаселення російської частини України в 1897 році	11
2. Структура народонаселення австрійської частини України в 1900 році	31
3. Структура народонаселення угорської частини України в 1900 році	42
4. Структура народонаселення на українських землях в 1897 році, наближено для 1900 року	43
II. Демографічні зміни на території сучасної України перед I світовою війною	47
1. Демографічні зміни в російській частині України	47
2. Демографічні зміни в австро-угорській частині України	48
III. Демографічні зміни на землях сучасної України в період I світової війни	55
IV. Зміни в народонаселенні на території сучасної України в міжвоєнний період	61
1. Структура народонаселення радянської частини України в 1926 році	61
2. Структура народонаселення польської частини України в 1931 році	74
3. Національна структура румунської частини України в 1930 році	90
4. Національна структура чехословацької частини України в 1930 році	97
5. Національна структура на українських землях в 1930-1931 роках	98
V. Зміни національної структури на землях сучасної України перед II світовою війною	105
1. Зміни структури народонаселення в Українській РСР	105
2. Національні зміни в польській частині України	121
3. Національні зміни в румунській частині України	123
4. Національні зміни в чехословацькій частині України	124
5. Національна структура українських земель в 1937 році і наближено для 1939 року	124

VI. Національні зміни на землях сучасної України викликані II світовою війною	129
VII. Національна структура Української РСР в 1959 році	153
VIII. Національні зміни в Українській РСР в 1959-1970 роках	181
IX. Національні зміни в Українській РСР в період 1970-1989	197
Післямова	233
Список літератури	239

Вступ

Українці і поляки – два народи, котрих бурхлива історія, то об'єднувала, то розділяла, котрі в часі спільних діянь зуміли подолати розбіжності і творити спільні духовні і матеріальні цінності, в часі непорозумінь і конфліктів зазнавали спільно переслідувань і неволі. Занепад Польщі остаточно позначився і на долі України.

Великий український поет Т. Г. Шевченко попереджав:

„Чванитесь, що ми Польщу колись завалили.

Правда ваша. Польща впала

Та й вас роздавила...”

Генрик Сенкевич з великим боєм писав про „ненависть, яка вросла в серця і загроїла кров братніх народів”.

Багато визначних синів України декларували себе як *gente Ruthenipatione Poloni*. Інші, як великий митрополит Андрій Шептицький, хоч і походив з польського роду, боровся за незалежну Україну.

Не дивно, що Іван Франко, зве'ртаючись до поляків, писав у 1894 році: „В усій Слов'янщині немає двох таких народів, які б своїм духовним і політичним життям були так тісно пов'язані поміж собою, і в той же час завжди сторонились один одного, як поляки і українці”.

Долі обох народів-сусідів були завжди драматичними, а події, зв'язані з II світовою війною є ще занадто свіжими, щоб їх можна було оцінити з належною об'єктивністю. Тому написання у Варшаві роботи про демографічні проблеми в Україні є дуже сміливим кроком. Автор розуміє всю складність і труднощі, зв'язані з виконанням цього завдання.

Багато наведених думок, поглядів, навіть поданих статистичних даних українські дослідники можуть взяти під сумнів, або ж і не погодитись з ними.

Разом з тим опрацьовуючи і публікуючи наукові дослідження, дискутуючи по даних проблемах можна дійти до зближення позицій і спільної точки зору. У зв'язку з цим автор буде вдячний за зроблені зауваження, уточнення і доповнення. Назріли умови для вироблення спільного погляду не тільки на історичне і політичне минуле, а й на складні демографічні проблеми, які торкаються долі українців, поляків, росіян чи євреїв, які живуть на території України.

Дослідження демографічних проблем має в Польщі багаторічну традицію. На межі XIX і XX століть, в роки першої світової війни і в міжвоєнний період видано багато наукових праць на високому методичному рівні, де глибоко і суттєво розглянуто це питання. Широкі кола громадськості брали в цьому активну участь. Слід зазначити, що практично всі визначні польські географи, демографи, статистики з найглибшою увагою займались питаннями народонаселення центральної і східної Європи, в першу чергу території першої Речі

посполитої в широкому розумінні пограниччя польсько-українського. Тут слід назвати імена Ю. Бузка, Ю. Чекановського, Є. Чинського, А. Крисінського, Є. Малішевського, В. Налковського, Ю. Обребського, С. Павловського, Є. Ромера, Ю. Смоленського, М. Свеховського, С. Тхугутта, В. Вакара, Ю. Вонсовича, Л. Василевського, В. Заборського і ще багатьох інших. Опубліковано багато книг і статей. В 1927-1939 роках регулярно виходив науковий щоквартальний „Національні справи” („Sprawy Narodowościowe”) в якому систематично висвітлювалась українська проблематика.

Однак зацікавленість цією тематикою після Другої світової війни істотно зменшилась. Дуже мало видано наукових досліджень у цій галузі. Причини цього досить складні. Без сумніву, на це були об'єктивні причини. У зв'язку із зміною кордонів і великим переміщенням народів Польща стала мононаціональною державою. Питання демографії стали розглядатися як неістотні, як такі, що втратили актуальність. Вивчення демографічних проблем у наших сусідів, зокрема східних, вимагало багатьох застережень, щоб уникнути перекручень фактичного стану речей. Не існувало ні у вищій школі, ні в Польській Академії Наук наукових установ або відділень, які б займались цими питаннями. Різні наукові дисципліни, такі як географія, демографія, історія, статистика, політологія чи соціологія в незначній мірі звертали увагу на проблематику народонаселення. Це вважалося, справою другорядною, і її оцінка в найближчій перспективі була політично невизначеною.

Більше зацікавлення торкалось лише проблематики польщизни, і тими питаннями займалося ширше коло дослідників у Варшаві, Кракові, Вроцлаві. Ознайомлення з іншими проблемами є настільки мізерними, що немає жодних підстав для документального обґрунтування дослідницьких гіпотез. Рішуче найгіршою є ситуація, коли йде мова про демографічні дослідження наших найближчих східних сусідів. Крім праць А. Маріанського та досить специфічними роботами дослідників з Білостоку і Любліна небагато є наукових праць з проблематики народонаселення великої території поміж Балтійським і Чорним морем. Це, насамперед, торкається найбільшої держави цього регіону, тобто України. В цій сфері ми маємо дуже обмежену кількість фактологічної документації, а існуючі стереотипи і поверхові погляди додатково утруднюють об'єктивну оцінку минулого і сьогочасного демографічного стану України.

На межі 80-90-х років виникла діаметрально нова суспільно-політична інформація. Відбулось переосмислення і переоцінка поглядів на важливість проблематики народонаселення. Крах комуністичної системи, виникнення на уламках СРСР нових незалежних держав, піднесення хвилі націоналізму, міжетнічних суперечок, прикордонних конфліктів викликало потребу негайних наукових досліджень, присвячених проблематиці народонаселення Середньо-Східної Європи як в цілому, так і по окремих державах, які входять у цей регіон.

Увага була сконцентрована в основному на міжвоєнному періоді та часах Другої світової війни. Розпочали свою діяльність також колективи дослідників при Ягелонському, Варшавському, Вроцлавському і Лодзькому університетах. В Любліні був створений Інститут Середньо-Східної Європи. З 1981 р. виходить щоквартально журнал „Обоз”. Крім цього, з’явилися нові друковані праці і різного роду періодичні видання. В Познані видано перший номер „Spraw narodowościowych” („Національні справи”). В Варшаві регулярно виходить „Східний огляд” („Przegląd Wschodni”). В 1992 р. з’явилися монументальні монографії „Польща – поляки – національні меншини” та „Національні меншини в Польщі”. В цій галузі з’являються все нові творчі ініціативи.

В межах цих просторих територіальних і, по суті, загальних досліджень визнається, що на перше місце висувається українська проблематика.

Незалежні українські дослідження провадились лише на еміграції: в Канаді, Сполучених штатах Америки, в Німеччині. Тут видавались періодичні видання „Journal of Ukrainian Studies” та „Harvard Ukrainian Studies”. Опрацьовано двохтомну енциклопедію України, в якій просталізовано і синтезовано етнічні проблеми в Україні (Ukrainian a concise Encyclopaedia University of Toronto, 1971). Досягнення в наукових дослідженнях по історії і культурі України є величезні. В той же час демографічна проблематика України ще не дочекалася досліджень першоджерел. Автор зміг користуватись лише окремими, а також фрагментарними матеріалами, не завжди підкріпленими статистичними даними. Можна сподіватись, що в цій галузі багатшою є література в Радянській Україні. Однак у зв’язку з цензурними обмеженнями вона обминала багато істотних фактів, які не вкладалися в тогочасну ідеологічну доктрину.

Це дослідження становить частину великої роботи, присвяченої питанням народонаселення територій, які лежать на схід від польського кордону. В першій частині досліджень автор приготував матеріали про демографічні зміни в Литві („Зміни народонаселення в Литві в ХХ ст.”), в наступній – про Білорусь, а в даний момент представляє аналогічну працю присвячену Україні.

Метою наших досліджень є пізнання і вивчення етнічної специфіки середньо-східної Європи, тобто території поміж Німеччиною на Заході, практично Росією на сході, Балтикою на півночі і Карпатами на півдні. Вияснення етнічної проблематики в усій повноті вимагає ретроспективних досліджень, бо тільки це дає можливість побачити історичні і політичні причини, які обумовлюють територіальні зміни і розселення різних груп народів.

Для уніфікації кінцевих результатів і можливості порівняльного аналізу автор застосував ідентичну, як і в попередніх працях, методику. Для України ця методика полягає в прийнятті тих же вихідних даних і аналогічного використання статистичних даних, як і при дослідженні

литовської і білоруської проблематики. При аналізі проблеми всіх східних сусідів Польщі прийнято спільний період, який охоплює приблизно сто років. Вихідним пунктом є статистичні матеріали на межі XIX і XX століть.

Статистичну інформацію з демографічних проблем більш давнього періоду нам дають розробки В. Кабузана, а також В. Кабузана і Г. Махнової. Серйозними є дослідження В. Урланіса, А. Лірковського, В. Козлова, В. Локришевського, В. Огоновського та синтезуюча праця В. Науки. З польських авторів слід згадати публікації Ю. Міхалевича, І. Гейшторової та Е. Вільросе.

Демографічний аналіз зроблено по сьогоднішній день з використанням статистичних даних 1989 року.

З метою в'ясування об'єктивних причин, які лежать в основі змін народонаселення, треба було використати статистичну інформацію за цілий ряд різних періодів. Необхідно було виявити в першу чергу вплив обох світових війн, а також зміну кордонів для пояснення змін народонаселення на досліджуваних нами територіях. Вивчення цих питань за більший період часу дасть можливість в'яснити в історичній основі деяку генетичну обумовленість в цьому аспекті.

Ця робота призначена в першу чергу для польського читача. Тому доля польських людей, які мешкали в Україні і живуть там ще й тепер, розглянута більш детально. Хотілося б, щоб український читач не сприйняв це як тенденційність, применшуючи роль і значення інших національних груп.

Ще одне методичне обґрунтування торкається територіальних проблем. Необхідно було вирішити питання про ґрунтовність аналітичних висновків. Це пов'язано з вибором відповідної географічної одиниці. Як у випадку з Литвою і Білорусією прийнято за основу незмінність кордонів, встановлених після Другої світової війни. У відповідності з цією установкою аналіз народонаселення України обіймає в межах її сучасних кордонів. Подані статистичні дані будуть завжди стосуватись цілої території Української Республіки в її сучасних політичних кордонах.

Подібне дослідження виконав у 1965 році український демограф В. Наулко. Його робота відзначається високою науковою вартістю. Однак з огляду на час, коли ця робота була видана, автор мусів давати інтерпретації, пристосовуватись до існуючих тоді ідеологічних установок, а також зовсім обминати багато аспектів, про які взагалі не міг писати.

В іншому випадку розгляд демографічної ситуації на території держави, яка раніше не існувала як суб'єкт міжнародного права, був би необґрунтованим і не було б ніякої можливості для порівняльного аналізу. Як відомо, деякі території, що тепер належать до української держави, в XX ст. змінювали свою політичну приналежність.

До I світової війни частина території сучасної української держави належала до Російської імперії, яка охоплювала не тільки ціле

лівобережжя Дніпра, але також побережжя Чорного моря на схід від гирла Дунаю разом з Кримом, а також Правобережну Україну з Волинню і частиною східного Поділля та західної Київщини. В межах монархії Габсбургів знаходилась Східна Галичина, Буковина, Закарпатська Русь.

У міжвоєнний період вся територія України належала до чотирьох держав: СРСР, Польщі, Румунії і Чехословаччини. Все це серйозно утруднювало збирання і аналіз статистичних матеріалів, які склались за різними методологічними критеріями і публікувались на різних мовах.

Для більшої частини українських земель перші вірогідні статистичні дані маємо завдяки російському перепису 1897 р.

Проблематика розселення і розвитку народу на Україні до межі XIX і XX ст.ст. проаналізована в праці С. Брука і В. Кабузана. Автори подають висновки проведених Царськими властями т.зв. ревізій народонаселення, зокрема ревізій I (1719), IV (1872), V (1795), VII (1815), VIII (1834), IX (1850), X (1859).

Багато аналітичної статистичної інформації дає також робота В. Наулка і Н. Чорної. Всі публікації вимальовують всеохоплюючий стан демографічних змін, і навіть показують становище українського народу в окремих періодах (1719, 1795, 1858). Не слід однак забувати, що вірогідність цих даних, а значить і результати досліджень вимагають певних застережень.

Для південно-західної частини України, яка до Першої світової війни знаходилась в межах Австро-Угорщини, маємо перепис, який сягає половини, а навіть початку XIX ст. З огляду на те, що нас цікавить вся територія сучасної України, відправним пунктом демографічних досліджень буде згадуваний російський перепис (1897), а також перепис австрійський (1900). Незначна часова різниця між двома переписами гарантує порівняльність статистичних даних.

Після завершення докладного статистичного аналізу кінця 19 початку 20 ст.ст., наступний період аж до вибуху Першої світової війни буде представлений більш побіжно. Це був час відносної стабільності, який не приніс більш-менш поважних демографічних змін. Чотирьохрічний період війни, а також роки безпосередньо після більшовицької революції, не мають відповідної статистичної документації. Тому запропоновані кількісні оцінки базуються на дещо сумнівних з точки зору статистичної науки гіпотетичних даних. Але тема народонаселення на території України в 20-30-х роках буде опрацьована і прокоментована докладно. Для цього періоду маємо в своєму розпорядженні багато матеріалів радянського перепису 1926 року, польського – 1931 року, а також чехословацького і румунського за 1930 рік.

В останніх роках з'явилась багата література про трагічні тридцять роки на території радянської України, і зокрема про демографічні наслідки у зв'язку з проведеною колективізацією. Опублікування

матеріалів перепису 1937 р. дає можливість зробити глибокий порівняльний аналіз статистичних даних міжвоєнного періоду.

Подібно, як і в роки Першої світової війни, при аналізі демографічних питань стосовно років 1939-1945 дослідник зустрічається з серйозними статистичними труднощами. Повоєнний період буде опрацьований на підставі радянських переписів у 1959, 1970, 1979, 1989 роках та доступної літератури з цього предмета.

Хоч ми маємо досить багату статистичну документацію, все ж існують значні труднощі у об'єктивному висвітленні в міжчасовому просторі демографічного потенціалу окремих груп народів, які проживають на Україні, як і докладного змалювання етнічної структури як в цілому по країні, так і по окремих її складових частинах. Кожен перепис виконувався заінтересованими представниками влади і давав багато тенденційних даних, а часом і значних їх деформацій. На території з складною структурою народонаселення завжди є великі можливості для тенденційних перекручень, не кажучи вже про те, що там, де проживають різні народи, завжди знаходяться люди, які нечітко визначають свою національність, і їх відповіді в часі перепису нерідко мають кон'юнктурний характер. Це загальновідомо. І це може вплинути на кінцеві результати перепису.

Крім того, матеріали перепису повинні бути основою для аналізу, пропозицій та інтерпретацій. Тільки після опублікування офіційних статистичних даних дослідник може собі дозволити їх оцінити з урахуванням мотивації їх вірогідності.

Користуючись конкретними матеріалами перепису, автор силою обставин перебуває під тиском абсолютизації певних статистичних даних, які не завжди можуть бути вірогідними. Існує ще багато різного роду небезпек, які утруднюють можливість встановити абсолютну істину.

Дане дослідження ґрунтується в основному на роботах українських і польських демографів, які займаються проблемами народонаселення. Вони різняться між собою як в проблемах статистичних, так і в методах інтерпретації. Визначення об'єктивної правди при таких складних обставинах є завданням важким і не завжди можливим. Слід однак сподіватися, що нарешті настали часи для переоцінки поглядів, а нерідко і міфів, які побутували, як в польській, так і в українській літературі, присвяченій проблемам народонаселення.

I. Структура народонаселення на землях сучасної України на межі XIX і XX століть

1. Структура народонаселення російської частини України в 1897 році

Перший російський перепис 1897 року брав до уваги дві основні риси, які визначали національність: рідну мову, що не завжди співпадало з національністю, а також визнання релігійне. Релігійність є рисою однозначною, яка утрудняє статистичні маніпуляції. В той же час така ознака, як рідна мова, дає великі можливості для фальшування і деформації дійсного демографічного стану.

На території, де проживає кілька народів, завжди є група людей з нечітко визначеною етнічною приналежністю, яка до того ж користується двома мовами. Як правило, такі люди пристосовуються і вживають урядову мову або ж просто мову домінуючу на певній території. Не можна також не брати до уваги що в момент перепису національна свідомість селян була дуже низькою. В такій ситуації чиновники, які вели перепис, мали можливості впливу на людей, які визначали свою рідну мову. В результаті психологічного тиску, навіть не завжди цілеспрямованого, була занижена кількість українців і поляків на користь збільшення кількості росіян. В сумнівних ситуаціях, зокрема на прикордонних територіях, люди, які жили на російсько-українському етнічному стику, частіше відносили себе до категорії російськомовних, а не україномовних.

При визначенні мовного критерію до населення польської національності автоматично зараховувались люди шляхетного походження, які були більш національно свідомі. В той же час польську селянську масу, римо-католицького визнання, нерідко відносили до українсько- або російськомовних. Російська влада проявляла зацікавленість в результатах перепису, і як об'єктивно, так і суб'єктивно впливала на деформацію статистичних даних стосовно рідної мови¹. Коли мова йде про населення польської національності, то справа відносно проста, бо інформацію про рідну мову можна звірити з релігійною статистикою.

На українських землях римо-католики, зазвичай, були поляками, а православні – це українці, росіяни, білоруси.

¹ Це питання широко висвітлює Z. Łukowski, *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, ст. 74-75, відповідно до якого кількість поляків які проживали в, так званих, Західних Губерніях була у два-три рази більшою, ніж подавалася в російських статистичних щорічниках.

У випадках змішаних шлюбів російська влада педантично дотримувалась директиви, спрямованої на деполонізацію населення, яка передбачала, що діти, народжені в такому шлюбі, не можуть бути римо-католиками. Це був відверто антипольський захід, спрямований на русифікацію чи українізацію польського населення на цих територіях. Відомо, що діти в таких мішаних шлюбах, будучи православними, легше піддавались асиміляції. Були, щоправда, і поляки православного віровизнання, але їх було небагато, і вони не могли істотно вплинути на результати статистики.

Дуже важко визначити кількість українців, які в переписі назвали рідною мовою російську. Релігійний критерій тут не допоможе, бо ж обидва народи є православного віросповідання. Певний напрям може дати лише просторове розміщення обох народів. На цій основі можна орієнтовно визначити ступінь завищення російського населення за рахунок українців.

Наведені мотиви показують, що стосовно кількості поляків статистичні дані про римо-католицьке визнання є більш вірогідними. Це не могло змінити загальної ситуації народонаселення східних земель Першої Речі Посполитої. На тих землях завжди домінували представники руського, точніше русинського народу, а після сторічної приналежності центральної і західної України до Царства Російського відсоток поляків і римо-католиків став зовсім невеликим. На характер народонаселення мали вплив також суспільні зміни.

До середини XIX ст. найбільш свідомою верствою своєї етнічної приналежності була шляхта і в певній мірі міщанство. Лише в другій половині XIX ст. в селянських масах почалось самоутвердження як окремого народу. Сільське населення і весь край все більше усвідомлювали себе українцями².

Для польської шляхти, яка в першій половині XIX ст. жила на Волині, Поділлі, Київщині, ці землі були такі ж польські, як Мазовія чи Великопольща. Різниця у віровизнанні в селянських масах в той час не відігравала жодної ролі. Шляхта свідомо культивувала свою польську історичну і етнічну ідентичність. Це стало причиною того, що польська шляхта, яка жила на Україні, не зрозуміла і не сприйняла пробудження українського народу. Замість того, щоб стати елітою нового, відродженого народу, її сполонізовані представники самоізолювались і зрештою були вороже настроєні до устремлінь українського народу. Це мало важкі наслідки для подальшої історії України.

² Тисячі селян з Польщі, втікаючи від панщини, напливали на Правобережну Україну. Дуже швидко вони втрачали рідну мову, приймали місцеву релігію та вливалися в український народ. Водночас, шляхта українського (руського) походження масово полонізувалася й приймала католицизм. Ці два одночасні процеси, створили на Правобережній Україні багатокультурний простір з доволі специфічними звичаями та фольклором, як селянським, так і шляхетським.

Плебейське походження національного руху українців, спрямованого на підриє суспільних структур, утруднювало створення власної керівної еліти. Це проявлялось в браку політичних програм, в популярності екстримістських поглядів, і навіть малою відпiрністю на русифікацію. Не вникаючи в історичні і психологічні екскурси, необхідно ствердити, що виникнення в суспільно-політичному житті свідомої селянської маси змінило демографічне лице краю. Весь край ставав щораз більше українським, повертався до своїх старих, руських коренів.

Однак, польське населення і надалі тримало в своїх руках серйозну економічну силу. Це зумовлювалось тим, що абсолютна більшість землеволодінь була в руках польської шляхти³.

Українська територія в межах Російської імперії була поділена на 9 губерній, з яких дві – волинська і подільська – належали до кінця XVIII ст. до Першої Речі Посполитої. До того ж майже ціла Київська губернія (без Києва) була прилучена до Російської імперії лише в результаті другого поділу Речі Посполитої. Інші шість губерній, зокрема Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська і Чернігівська, були на лівобережжі Дніпра і на побережжі Чорного моря. Разом з Бессарабською губернією, яка межувала з Румунією, всі вони становили південно-західні губернії Європейської частини Росії.

З незначними застереженнями приймаємо до уваги, що ці дев'ять губерній (за винятком Бессарабії) становлять складову частину сучасної України. Ця – територія окреслена на картах 1 і 2, які ілюструють етнічну структуру українських територій, які належали до Російської імперії. Величина вказаних на картах-схемах надписів є пропорційна до загальної популяції, а сектори кола показують долю окремих мовних чи релігійних груп. Штриховка в колах дає можливість для порівняння відсотків населення: вертикальні лінії показують відсоток українців, в клітинку – росіян, євреїв – тонкою похилою лінією, а поляків (римо-католиків) – темним тонуванням. Автор вважає, що картографічна ілюстрація разом з багатою статистичною інформацією відкриють для читача можливість для власної інтерпретації поставлених питань.

Згідно з переписом 1897 року в дев'яти південно-західних губерніях Російської імперії проживало близько 23,5 млн. осіб (Таб. № 1). Офіційні дані показують, що для 17 млн. чоловік на цій території рідною мовою була українська. Це становило 72,6 відсотків населення. За винятком Таврійської губернії з Кримом в усіх інших губерніях абсолютно переважало українське населення. Найбільш українське

³ Про суспільне становище польського населення промовляє той факт, що в європейській частині Росії на 1109 тис. поляків (відповідно до мовного критерію) до т.зв. спадкоємної шляхти належало 230 тис., до особистої шляхти – 29,9 до духівництва – 1,1, до міщанства – 318,2, до селянської верства – 487,8 тис (Лукавський 3, Вказ. праця., ст. 81-83).

Таблиця 1. Структура населення згідно рідної мови і віровизнання на території України в межах Російської імперії в 1897 році

Губернії	Всього населення	Рідна мова									
		Українська		Російська		Польська		Єврейська		Інші	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Волинська	2 989,5	2 095,6	70,1	104,9	3,5	184,2	6,2	394,8	13,2	210,0	7,0
Подільська	3 018,3	2 442,8	80,9	99,0	3,3	69,2	2,3	369,2	12,2	38,1	1,3
Київська	3 559,2	2 819,1	79,2	209,4	5,9	68,8	1,9	430,5	12,1	31,4	0,9
Катеринославська	2 113,7	1 456,4	68,9	365,0	17,3	12,4	0,6	99,2	4,7	180,7	8,5
Полтавська	2 778,2	2 583,2	92,6	72,9	2,8	3,9	0,2	110,4	4,0	7,8	0,4
Таврійська	1 447,8	611,1	42,2	404,5	28,0	10,1	0,7	55,4	3,8	366,7	25,3
Харківська	2 492,3	2 009,4	80,6	440,9	17,8	6,0	0,2	12,6	0,5	23,4	0,9
Херсонська	2 733,6	1 462,0	53,5	575,3	21,0	30,8	1,1	322,6	11,8	342,9	12,6
Чернігівська	2 297,9	1 526,1	66,4	495,6	21,6	2,2	0,1	113,8	4,9	160,2	7,0
Всього	23 430,5	17 005,7	72,6	2 767,5	11,8	387,6	1,7	1 908,5	8,0	1 361,2	5,9

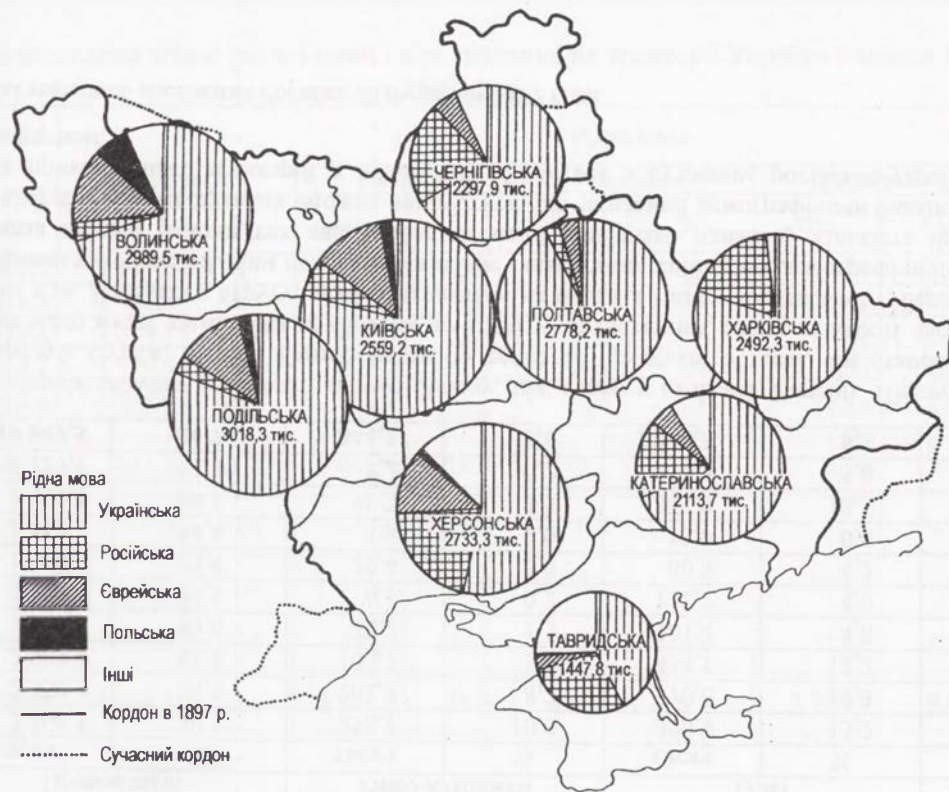
Віровизнання

Губернії	Православні		Римо-католики		Іудеї		Інші	
	тисяч	%	тисяч	%	тисяч	%	тисяч	%
Волинська	2 106,5	70,5	298,1	10,0	395,9	13,2	189,0	6,3
Подільська	2 358,5	78,1	262,7	8,7	370,6	12,3	26,5	0,9
Київська	2 983,7	83,8	106,7	3,0	434,1	12,2	34,7	1,0
Катеринославська	1 903,3	90,0	32,2	1,5	101,4	4,8	76,8	3,7
Полтавська	2 654,6	95,5	6,1	0,2	111,2	4,0	6,3	0,3
Таврійська	1 069,6	73,9	29,4	2,0	60,8	4,2	288,0	19,0
Харківська	2 452,3	98,4	8,5	2,0	13,9	0,6	17,6	0,7
Херсонська	2 191,1	80,1	95,2	3,5	341,9	12,5	105,4	3,9
Чернігівська	2 129,9	92,7	5,2	0,2	114,5	5,0	48,3	2,1
Всього	19 849,5	84,7	844,1	3,6	1 944,3	8,3	792,6	3,4

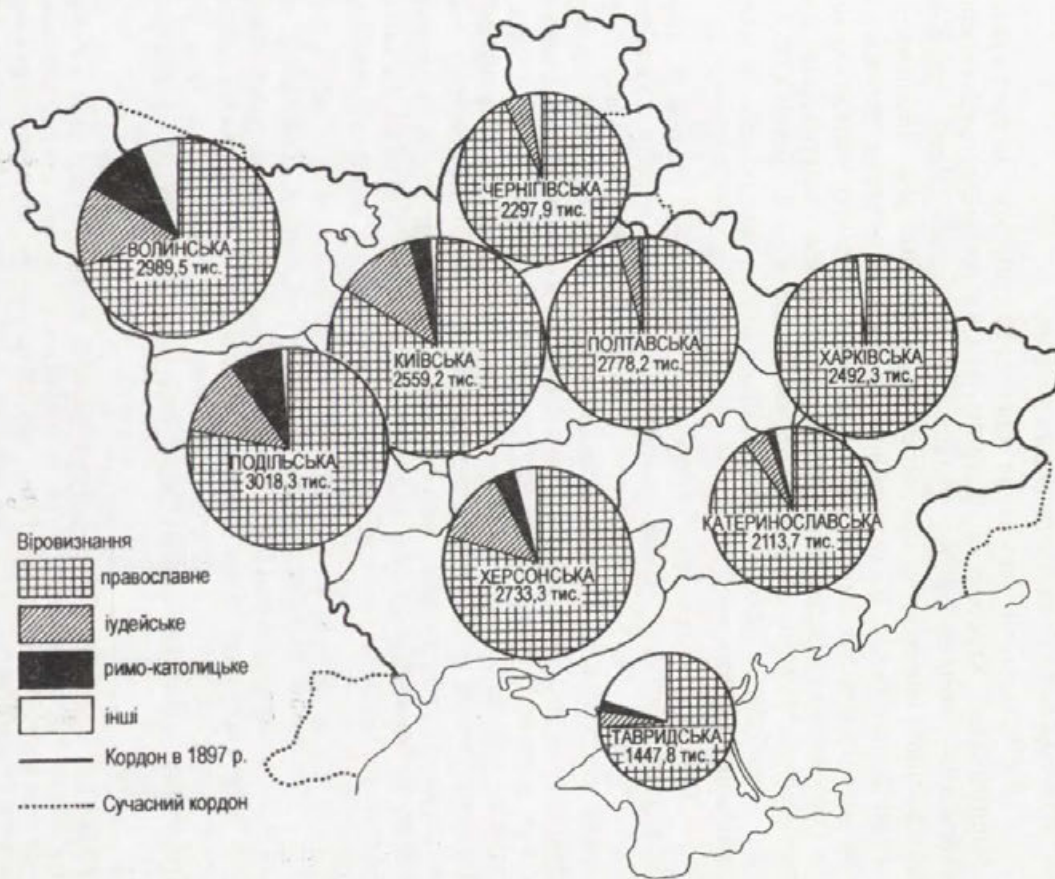
Примітка: Чернігівська губернія займала територію значно більшу, ніж тепер у сучасній Україні. Північна частина губернії з районами Стародуб, Сураж, Мглин, Клинці належить тепер до Брянської області, яка становить складову частину Росії. Тому тут мало місце завищення прийнятих до аналізу статистичних даних кількості населення. В свою чергу західна частина т.зв. Донського округу, який знаходиться на схід від Катеринославської губернії, тепер належить до Луганської і Донецької областей. Цим пояснюється повне статистичне заниження демографічного потенціалу тих двох губерній. Обидва названі райони тих двох областей мали приблизно однакову кількість населення і російсько-українське прикордонне розташування. Можна припустити, що загальний демографічний баланс не піддався істотним змінам. Решта прикордонних територій в основному збігається з сучасним російсько-українським і українсько-білоруським кордоном.

Джерело: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года.

Карта № 1. Мовна структура населення південного-заходу Росії по губерніях у 1897 році

Карта № 2. Релігійна структура населення південного-заходу Росії в 1897 р. в розрізі губерній

обличчя мала Полтавська губернія. За винятком Херсонської губернії, яка охоплювала причорноморський район з Одесою, де українське населення становило дещо більше половини, в усіх інших губерніях 2/3 населення становили українці.

Перший російський перепис встановив, що на цій території проживало приблизно 2,8 млн. російськомовного населення. Дуже нелегко встановити, в якій мірі мовний критерій співпадав з дійсною кількістю етнічно російського населення. Багато неросіян, в тому числі і українців, назвали рідною мовою російську і в усіх пізніших статистичних розробках значились як росіяни.

Російськомовне населення в основній своїй масі зосереджувалося в Чернігівській, Херсонській, Таврійській і Катеринославській губерніях становлячи загалом 20% місцевого населення. Деякі українські дослідження показують, що серед російськомовного населення 2/3 становили росіяни, а 1/3 – українці, які з кон'юнктурних поглядів, або через низьку національну свідомість не назвали рідною українську мову. Ми не маємо доказів для підтвердження або заперечення цього твердження. Можемо лише стверджувати, що вже на межі XIX і XX століть відбувався процес русифікації, який проявляв себе у мовній асиміляції українців.

Царська влада не визнавала українців як окремих народ, розглядала його як окрему галузь російського народу. Українське відродження в Галичині вважали проявом ворожої діяльності інших держав щодо Росії. В 1876р. був виданий царський Указ, який забороняв друкувати на українській мові книжки, газети, журнали, а також завозити їх з-за кордону⁴. Вища освіта для українця, в цих умовах означала, як правило, його мовну і культурну асиміляцію. Організаційне підпорядкування православної церкви Московському патріархату також не сприяло утвердженню української самосвідомості. А відсутність демократії утруднювала суспільну самоорганізацію. Ситуація в Галичині була діаметрально протилежною до становища на території Російської імперії.

Третім за кількістю було єврейське населення (близько 2 млн. чол.). В основному вони були сконцентровані в західних губерніях. Це було результатом заборони євреям поселятись поза т.зв. межею осілості, тобто в корінній Росії. Євреям заборонялось переселятись поза межі історичних кордонів Польщі. Хоч поступово в цьому плані відбулось

⁴ Тільки після революції 1905 р. був відмінний царський указ, який забороняв друк й поширення будь-яких творів написаних українською мовою, включаючи слова з нотами. Після видання Указу про толерантність видавничий рух почав поступово розвиватись. Кількість виданих українською мовою книжок перед I Світовою війною займала в Росії восьме місце після позицій російською, польською, німецькою, єврейською, латиською, естонською і татарською мовами. (Cz. Partacz, *Polacy i Ukraińcy w II Rzeczypospolitej*, ст. 5).

послаблення. Наплив єврейського населення в східні губернії відбувався поволі. Найбільша кількість євреїв була зосереджена в Херсонській губернії в Одеському регіоні⁵.

Російський перепис показав у дев'яти південно-західних губерніях лише 387,6 тис. чоловік, які користуються польською мовою (1,7% від загального числа населення). Польське населення зосереджувалось в основному в трьох південно-західних губерніях, тобто на території, яка до кінця XVIII перебувала в межах Речі Посполитої. Неспівпадіння статистичних даних про рідну мову і віросповідання дає можливість уточнити вірогідність перепису. Практично все українське і російське населення було православним. Мовний показник і показник віровизнання тут співпадали. Так кількість українського і російського населення разом становила 19 773,2 тис. чол., а православних – 19 849,5 тис. Подібне співпадіння спостерігаємо при порівнянні єврейського населення (1908,5 тис. чол. населення) і осіб іудейського віросповідання (1944,3 тис. чол.).

В той же час перепис показав велику розбіжність між кількістю римо-католиків (844,1 тис.) і тих, хто визнає польську мову рідною (387,6 тис.) Оскільки римо-католицьке визнання на Україні сповідували практично тільки поляки, вірогідність російського перепису може бути взята під сумнів.

Всього в Волинській, Подільській і Київській губерніях перепис показав 322,2 тис. поляків, для котрих рідною мовою є польська. Навіть при умові тенденційності перепису, про що мова йтиме пізніше, дані перепису показали вражаюче низьку кількість польського населення на правобережній Україні. Причини такого становища пояснив французький вчений Д. Беаувоіс. Щоб в'яснити суть справи, необхідно згадати про події, які відбувались у XIX ст. Оскільки ця праця стосується виключно XX ст., не будемо занадто педантичними і звернемось до попередніх часів. Дані з реєстрів перепису 1834 року показали такий соціально-національний поділ населення в трьох південно-західних губерніях.

Польське населення в цих трьох губерніях, які перебували в складі Речі Посполитої до її другого поділу, становило в 1834 році 410 212 чол. Пізніші дані, які наводить Д. Беаувоіс, говорять про 493 767 чол. поляків. ця інформація приблизно відповідає дійсності. Вона в основному співпадає з даними Л. Заштовта⁶, який показав наслідки діяльності російської влади відносно зубожілої шляхти. Кількість римо-католиків у 1840р. становила в трьох українських губерніях всього 446,9 тис.

⁵ У даній праці, проблематика, яка б стосувалася єврейської населення в Україні охоплена дуже поверхово. Автор оперує недостатнім фактографічним інформаційним матеріалом, що б проводити будь-який глибокий аналіз. У цій сфері література дуже бідна. Крім однієї роботи Вейсбліга автор не знайшов ні однієї монографії, яка широко охопила б історію єврейської спільноти в Україні у її демографо-соціально-територіальному аспекті.

⁶ L. Zasztowt, *Koniec przywilejów – degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831-1868*, ст. 626.

чоловік, в т.ч. Волинській – 130,8 тис., Подільській – 236,3, Київській – 79,8 тис.

Таблиця 2. Поділ населення правобережної Українн

Губернії	Українські селяни	Шляхтапольська	Євреї
Волинська	1 453 027	139 007	177 622
Київська	1 394 329	129 503	164 762
Подільська	1 435 083	141 702	115 143
Всього:	4 282 439	410 212	457 547

Джерело: D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831 – 1863. Szlachta polska na Wołyniu Podolu i Kijowszczyźnie*, ст. 30.

В другій половині XIX ст. на територію трьох згаданих губерній наплинули тисячі поляків з корінної Польщі. Це були селяни, які шукали кращих умов життя⁷. Якщо додати природній приріст, то слід було б сподіватись у 1897р. значно більше одного мільйона польського населення. Але так не сталося. Причиною цього є послідовна, настирлива антипольська політика царської влади. В 1831-1853 роках була проведена перевірка і уточнення даних, внаслідок якої 340 283 чол. поляків римо-католицького визнання були позбавлені шляхетського звання. Прирівняння їх до простих селян мало істотне суспільне значення. Значна їх частина піддалась українізації і прийняла православну віру. Зберегли себе як поляки і католики тільки ті, хто був на службі у багатих землевласників. А таких було небагато.

Оплотом польськості і надалі залишалася римо-католицька церква. Там, де була сильна парафія, народ зберігав польську національну самосвідомість. Однак її можливості були досить обмежені. Після повної ліквідації уніатства російська влада почала утиски католиків з метою обмежити їх кількість серед селянської маси. В такій ситуації багато сіл, нерідко шляхетського походження, перейшли з католицизму на православ'я⁸.

Всупереч цілеспрямованій деполонізаційній діяльності влади розпорошені групки польського населення все ж існували й надалі. Ми

⁷ Тут доречно згадати, що в перепису населення 1897р. в Волинській губернії 89,9 тис. поляків народилось поза межами цієї губернії. Це були переселенці з привіслянських губерній Польщі, яких українці називали „мазурами” (В. Наулко, *Етнічний склад населення Української РСР*, ст. 15).

⁸ Становище римо-католицького костелу погіршилось після січневого повстання 1863р. і розривання Росією у 1866р. конкордату з Ватиканом. В 1860-1905 роках ліквідовано 170 парафій і близько 50 філій, а 220 каплиць, в тому числі 120 костелів, передано православним. Весь цей час влада намагалась усунути з костелу польську мову і запровадити натомість російську. (Б. Кумор. Політика царської влади щодо католицького костелу на польських землях до 1914 року, ст. 21).

маємо статистичну інформацію, яка наведена в роботі Е. Чинського, опублікованій у 1887р. в Варшаві. В польській літературі у цій галузі це була піонерська праця. На підставі доступної тоді російської і німецької літератури, а також даних костельних записів, автор опрацював і висвітлив проблему народонаселення Польщі в території 1772р., включно з прилеглими територіями. В тому числі висвітлив демографію Волинської, Подільської, Київської губерній.

У відповідності з даними, наведеними Е. Чинським⁹, губернія Волинська мала в 1884р. 1946,4 тис. мешканців, в т.ч. українців – 1409,2 тис. (72,4% загальної кількості); євреїв – 289,8 тис. (14,9%); поляків – 206,5 тис. (10,6%); росіян – 4,1 тис. (0,2%). Польське населення досить рівномірно розміщувалось на території всієї губернії. Найбільший відсоток поляки становили в Звягельському (16,5%) і Старокостянтинівському (16,0%) повітах. В Подільській губернії мешкало всього 2239,5 тис. осіб, в т.ч. українців – 1571,2 тис. (70,2%), євреїв – 418,9 тис. (18,7%), поляків – 225,0 тис. (10,1%), росіян – 9,8 тис. (0,4%). Найбільше поляків жило в Проскурівському повіті – 44,1 тис. (25,8% населення повіту). Київська губернія мала 2332,4 тис. мешканців, в т.ч. українців – 1900,0 тис. (81,5%); євреїв – 339,6 (14,6%); поляків – 82,8 (3,6%); росіян – 6,3 тис. (0,3%). В цілому три губернії нараховували 6518,3 тис. мешканців. В них мешкали у 1884р. 514,3 тис. поляків, тобто значно більше, ніж показав пізніший російський перепис (322,2 тис.).

Багато статистичної інформації, хоч і не цілком однозначної, можна знайти в „Географічному словнику Королівства Польського і інших країв слов'янських” який успішно видавали Ф. Сулімерський і Б. Хлебовський з 1880 до 1904 року. Як свідчить „Словник”¹⁰, в трьох західних губерніях у 1880р. мешкало загалом 488 тис. поляків, в т.ч. в Київській губернії – 75 (3,6%), в Подільській – 228,0 (10,2%), Волинській – 175 тис. (8,0%).

Перепис 1897р. показав в трьох губерніях Правобережної України 765,5 тис. римо-католиків (6,8% загальної кількості населення) На межі ХІХ-ХХ ст. на території південно-західних областей релігія фактично визначала національність. Росіяни чи українці-католики були рідкісним винятком, тому приналежність до римо-католицької церкви фактично означала польську національність.

Структура народонаселення згаданих губерній показано в розрізі повітів. Для полегшення інтерпретації і докладного визначення фактичного стану народонаселення це питання висвітлено на схемі № 3, опрацьованій на основі джерельної праці В. Вакара¹¹, який уточнив дані перепису 1897р. Він відррахував від загальної кількості населення

⁹ E. Czyński, *Etnograficzno-statystyczny zarys liczebności i rozszedlenia ludności polskiej*.

¹⁰ W. Kusiński, *Polacy na Ukrainie*, ст. 13.

¹¹ W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej, cz.III, Statystyka narodowościowa kresów wschodkich*.

військовослужбовців і зарахував до польського населення абсолютну більшість римо-католиків. Це дещо зменшило кількість українців чи росіян. Але навіть якщо припустити, що в результаті такої процедури в якійсь мірі завищена кількість польського населення, то обраховані дані все ж ближче до дійсного стану речей, ніж дані російського перепису, який тенденційно занижував кількість польського населення.

В Волинській губернії, яка обіймала територію більшу від історичної Волині, понад 2/3 населення становили українці (Таб. № 3). В усіх повітах Волині українці становили абсолютну більшість. Найнижчим був процент українців в Луцькому, Житомирському, Рівненському повітах; найвищим – в Ковельському, Овруцькому, Кременецькому.

Після проведеного уточнення і долучення римо-католиків частка польського населення збільшилась з 6,2% (офіційні дані) до 9,9% (визначення В.Вакара), тобто на 3,7%. Можна ствердити, спираючись на уточнені дані В.Вакара, що приблизно 10% населення Волині становили поляки – римо-католики. Розміщення польського населення було досить рівномірним (від 5,1% в найзахіднішому Ковельському повіті, до 12,5% в Житомирському).

Поляки були в основному землевласниками. 45,7% землі на Волині, яка була у приватній власності, належала полякам (від 85,8% в Ізяславському повіті до 27% в Овруцькому)¹².

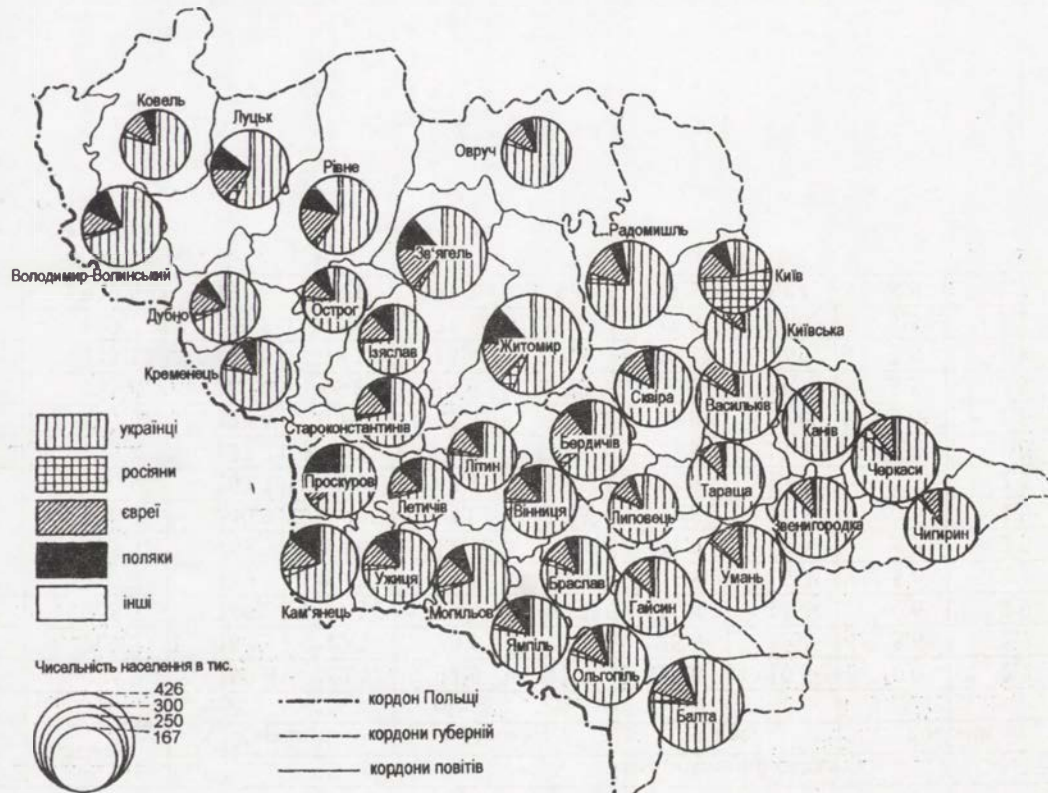
Крім багатих і середньо заможних землевласників незначна кількість поляків була і серед селянства. Це були рештки дрібної зубожілої шляхти, які в часі перепису були віднесені до т.зв. росіян-католиків або українців-католиків, а також селяни з центральної Польщі. Ці селяни швидко піддалися поверховній мовній українізації, але зберігали польську самосвідомість і католицизм.

В містах Волині переважали євреї, яких було загалом близько 400 тисяч. В Луцькому і Рівненському повітах було багато німецьких і чеських поселенців. Представники цих двох народів жили в окремих, заможних селах, не піддавались мовній асиміляції і зберігали свою національну особливість.

Як і на Волині, на Поділлі, яке опинилося в складі Російської імперії, переважало українське населення, яке становило 3/4 загальної кількості (Таб. 4).

¹² Полякам на Волині належало 1352 тис. десятин землі (1 десятина – 10 925 кв.м.). Найбільшими польськими маєтками були славутський Р. Сангушна, антопінський і корецький Я. Потоцького і олицький Ф. Радзивілла. Дуже багатими були поміщики Малинські, Плятери, Тишкевичі, Любомирські, Чацькі, Ледоховські та ін. Докладнішу інформацію щодо польської власності на Україні дає праця J. Bartoszewicz, *Na Rusi polski stan posiadania (kraj, ludność, ziemia)*, ст. 73-89.

Карта № 3. Національна структура населення Волинської, Подільської і Київської губерній в 1897 р. в розрізі повітів

Таблиця 3. Народонаселення Волинської губернії в 1897 р.

Повіти	Всього населення	Національний склад									
		Українці		Поляки		Євреї		Росіяни		Інші	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Володимир	275,0	190,8	69,4	31,0	11,3	29,0	10,5	6,0	2,2	18,2	6,6
Ковель	207,2	164,3	79,3	10,6	5,1	25,3	12,1	5,6	2,7	1,4	0,8
Луцьк	245,3	140,2	57,1	25,4	10,3	35,4	14,4	9,6	3,9	34,7	14,3
Рівне	267,3	159,6	59,7	28,4	10,6	43,8	16,3	5,6	2,1	29,9	11,3
Овруч	205,3	163,0	79,4	11,1	5,4	21,9	10,6	5,2	2,5	4,2	2,1
Житомир	426,3	240,0	56,3	53,0	12,5	61,8	14,5	20,9	4,9	50,6	11,8
Зв'ягель	346,9	204,1	58,8	42,1	12,1	54,6	15,7	7,3	2,1	38,8	11,3
Ізяслав	206,7	152,3	73,7	21,9	10,6	27,8	13,4	2,8	1,3	1,9	1,0
Острог	167,0	124,6	74,6	15,5	9,3	16,8	10,0	3,0	1,8	7,1	4,3
Дубно	189,8	129,6	68,3	14,9	7,8	22,3	11,7	5,5	2,9	17,5	9,3
Кременець	213,1	166,6	78,2	15,4	7,3	26,8	12,5	3,8	1,8	0,5	0,2
Старо-Костянтинів	189,7	136,5	71,9	21,9	11,6	27,8	14,6	3,5	1,8	0,1	0,1
Всього:	2 939,6	1 971,6	67,1	291,2	9,9	393,2	13,4	78,8	2,7	204,8	6,9

Джерело: W. Wakar, *op.cit.*, s. 95.

Таблиця 4. Народонаселення Подільської губернії в 1897р.

Повіти	Всього населення	Національний склад									
		Українці		Поляки		Євреї		Росіяни		Інші	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Проскурів	220,2	138,5	62,9	51,0	23,2	21,7	12,3	3,2	1,2	0,4	0,2
Кам'янець	262,0	181,6	69,3	35,5	13,5	36,9	14,1	7,8	3,0	0,2	0,1
Летичів	180,7	127,9	70,8	22,9	12,7	24,2	13,4	5,5	2,8	0,2	0,3
Оржиця	222,6	164,7	74,0	26,9	12,1	25,4	11,4	4,4	2,0	1,2	0,5
Літин	209,8	159,6	76,1	19,6	9,3	24,1	11,5	5,8	2,8	0,7	0,3
Могилів	225,8	157,6	69,8	19,6	8,7	33,0	14,6	5,4	2,4	10,1	4,5
Вінниця	238,3	170,0	71,3	24,3	10,4	30,5	12,8	12,5	5,3	1,0	0,2
Ямпіль	266,2	207,1	77,8	25,6	9,6	27,7	10,4	4,5	1,7	1,3	0,5
Брацлав	239,6	190,7	79,6	13,1	5,5	28,3	11,8	6,5	2,7	1,0	0,4
Ольгопіль	283,7	226,4	79,8	9,8	3,4	32,6	11,5	6,2	2,2	8,7	3,1
Гайсин	246,3	211,3	85,8	5,1	2,1	25,6	10,4	3,7	1,5	0,6	0,2
Балта	389,4	295,5	75,9	7,7	2,0	53,3	13,7	14,4	3,7	18,5	4,7
Всього:	2984,6	2230,9	75,1	251,3	8,8	363,3	12,3	80,0	2,6	43,9	1,2

Джерело: W. Wakar, *op.cit.*, s. 100.

Єврейське населення було тут менш численним, як на Волині. Росіяни були відносно нечисельні і тільки у Вінницькому повіті їх було понад 5%. Російський перепис показав лише 69,2 тис. поляків. Проведена В.Вакаром звірка і уточнення даних підвищила кількість польського населення до 261,1 тис. (з 2,3 до 8,8%).

Принципово оцінюючи, слід зазначити, що в загальному демографічному балансі частка поляків була незначною, і тільки в Проскурівському повіті поляки становили близько чверті населення. Однак, вони становили потужну економічну силу, оскільки 53% приватної землі належало великим і середнім польським землевласникам (від 72,9% в Проскурівським повіті до 30,0% в Балтському)¹³.

Київська губернія, як Волинь і Поділля, становила частину Першої Речі Посполитої до її переділу (без Києва і частини Київського та Васильківського повітів, які вже від 1667р. належали до Росії). Тут у більшості повітів українці становили понад 80% загальної кількості населення (Таб. № 5), тоді як в самому Києві їх було лише 21,1%.

Понад 50% населення Києва становили росіяни. Це в основному були представники російської адміністрації, головною метою якої було русифікація України. Ця більшість російського населення в Києві відіграла істотне значення також в наступних десятиліттях¹⁴. В інших менших містах переважало єврейське населення, яке займалось торгівлею і посередництвом. Польська меншина була тоді вже малочисельною (1,9% згідно перепису, 2,9% за релігійним визначенням). Лише в Бердичівському повіті та в м. Києві було трохи більша кількість поляків. Як на Волині і Поділлі, великі землеволодіння і тут належали польській шляхті (41 % приватної землі в Київській губернії належало полякам)¹⁵. Навколо кожного польського маєтку скупчувалась групка польського населення римо-католицького визнання. Слід також відзначити, що харчова промисловість (наприклад цукрозаводи) в значній мірі була в польських руках. Демографічні дані не відображають у повній мірі економічну і культурну силу польського елемента на українських землях. Юліан Бартошевич з цього приводу пише таке: „На розлогих землях Волині, України і Поділлі мешкає менше одного мільйона поляків. Вони становлять незначну меншість серед без малого 12 млн. представників

¹³ Найбільшими землевласниками на Поділлі були Потоцькі (родовий маєток в Теплиці), а також Собаньські, Холоневські, Грохольські, Ярошинські, Маньковські, Бжозовські. Всього полякам належало 862,0 тисяч десятин землі (E. Maliszewski. Polacy i polskość na Litwie i Rusi.).

¹⁴ Статистичні дані в таб. 5 і про населення м. Києва взяті з роботи В. Вакара (ст. 104). В роботі Е. Малішевського (згад. пр., ст. 33-34) наводяться інші дані. Загальна кількість населення м. Києва в 1897р. становила, за цим автором, 247,7 тис., в т.ч. росіян – 54,2%, українців – 23,4%, євреїв – 12,1%, поляків – 6,7%, німців – 1,8%. Релігійна структура: православних – 75%, євреїв – 13,0%, католиків – 7,8%, протестантів – 1,9%.

¹⁵ В Київській губернії було у власності поляків 792,0 тис. десятин землі. До найбагатших належали роди Браніцьких, Шембекових, Потоцьких, Четвертинських (Е. Малішевський, згад. праця, ст. 34-35).

інших народів. Потужна російська імперія проводить систематичні, сплановані акції, намагаючись нівелювати на цих землях сліди польськості. Проводяться масові конфіскації польських маєтків, позбавлення прав і пільг, які мають на меті зменшити економічну потугу поляків на Русі. І незважаючи на це, поляки на тих прикордонних землях не втратили значимості, не сходять з арени. Чим це пояснюється? Історичні традиції, пам'ять про польські часи по багатьох роках ще не зникла в народних масах...¹⁶.

Бартошевич пояснює це багатьма причинами не тільки історичними, але також духовними, психологічними, впливаючими з високої культури і свідомості поляків. Але найголовніше він підкреслює економічну силу заможних верств польського населення на Україні. З цього виходить, що тільки Жовтнева революція, тотально ліквідувавши власність, яку польська шляхта створювала протягом багатьох поколінь, остаточно знищила польськість на прикордонних землях. В кінцевому результаті це завдало поразки і українському самоутвердженню.

Спільне польсько-українське поєднання було творчою силою для розвитку української культури, уможливлювало безпосередній контакт з Заходом. Багато поляків відчувало емоційний зв'язок з землею і українським населенням, працюючи на відродження українського народу. При сприятливих обставинах польське землевласництво могло стати елітою для створення самостійної української держави. Поміщицькі ради на Україні, хоч були проникнуті польською культурою і були римокатоликами, знали свій український родовід і були дуже зв'язані почуттями з українською землею, чим з етнічною Польщею. Це були передумови для створення спільноти обох народів на гуманістичних засадах. На жаль, майбутнє показало, що націоналістичні тенденції обох народів переважили, а більшовицький переворот перекреслив можливості еволюційних і цивілізованих суспільних змін.

Із зростом в селянських масах української самосвідомості і утвердженню в ній націоналістичних течій класовий польсько-український конфлікт став переростати у конфлікт суспільний. Це було лише на користь російській владі. Панівне становище польської меншості все в більшій мірі визначало стосунки між поляками і українцями. Велика концентрація землі і нерухомості в руках поляків ставала все в більшій мірі явищем конфліктотворчим і приводила до протистояння між привілейованою польською меншістю, домінуючою економічно, і безземельним українським селом. Можливості порозуміння між цими обома групами ставали все меншими. Спільний родовід ставав елементом неістотним. Не тільки мова і релігія, але також і майновий та суспільний статус розділяли представників цих двох народів. Конфлікт суспільний переростав у конфлікт народів, а згодом він переріс у політичний конфлікт.

¹⁶ Я. Бартошевич, згад. праця., ст. 90-92.

Таблиця 5. Народонаселення Київської губернії в 1897р.

Повіти	Всього населення	Національний склад									
		Українці		Поляки		Євреї		Росіяни		Інші	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Радомишль	315,5	239,2	75,8	14,5	4,6	41,3	13,1	11,7	3,7	8,8	2,8
м.Київ	225,7	47,7	21,1	16,8	7,4	30,9	13,7	120,3	53,3	10,0	4,4
Київський	293,7	247,3	84,2	3,7	1,3	30,0	10,2	9,4	3,2	3,3	1,1
Васильків	314,0	258,5	82,3	9,7	3,1	38,3	12,2	6,3	2,0	1,2	0,4
Сквира	250,1	205,4	82,1	10,0	4,0	31,5	12,6	2,5	1,0	0,7	0,3
Бердичів	278,1	174,9	62,9	28,2	10,1	64,8	23,3	8,8	3,2	1,4	0,5
Липовець	211,7	171,3	80,9	6,2	2,9	21,8	10,3	2,3	1,1	10,1	4,8
Тараща	244,8	212,8	86,9	5,5	2,2	23,0	9,4	1,9	0,8	1,6	0,7
Умань	319,9	273,2	85,4	2,9	0,9	37,7	11,8	5,0	1,6	1,1	0,3
Звенигородка	272,7	238,6	87,5	1,9	0,7	26,4	9,7	3,0	1,1	2,8	1,0
Канів	268,6	237,8	88,5	1,4	0,5	26,1	9,7	2,4	0,9	0,9	0,3
Черкаси	305,8	260,2	85,1	1,4	0,5	30,3	9,9	12,2	4,0	1,7	0,6
Чигирин	225,8	201,5	89,2	0,8	0,3	19,4	8,6	3,2	1,4	0,9	0,4
Всього:	3 526,4	2 769,8а)	78,5	103,0	2,9	423,3б)	12,3	189,0	5,4	31,4с)	0,9

а) відносно 2768,2 або 2768,4 т. чол. (неузгодженість в джерельних матеріалах);

б) відносно 421,5 або 433,7 т. чол. (неузгодженість джерельних матеріалів);

в) відносно 44,5 т. чол. (неузгодженість джерельних матеріалів).

Джерело: W. Wakar, *op.cit*, s.1 04

В інших шести східних і південних губерніях був високий рівень російськомовного населення, як російського, так і українського походження. Зосереджувалось воно в основному в містах і промислових центрах, наприклад, в Донбасі. Так, виникли передумови для подальшої русифікації південної і східної частини України. Спільна релігія, а особливо підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату сприяли цим русифікаційним процесам. Давалась взнаки і малочисельність прошарку української еліти. Більшість інтелігенції на Україні була або польською шляхтою, або російськими чиновниками і урядовцями.

Істотною особливістю демографічної структури на Україні було те, що разом з економічними змінами в народному господарстві, з розвитком промисловості не витворився український робітничий клас і народна буржуазія. Селянські маси, які попадали в промислові центри, швидко русифікувались. Не сформувалась і українська буржуазія. Єдиною опорою українського народу була інтелігенція, що дбала про відродження народу і будила народну свідомість. Однак, вона була малочисельна, та й селянство не проявляло великої активності в національному русі. Його більше турбували аграрні проблеми. На розвиток свідомості селянства негативно впливала майже суцільна неписьменність – понад 90% від їх загальної кількості. Освіта на селі ледве животіла, і до того ж була виключно на російській мові. Царська влада рішуче протистояла проведенню будь-якої культурно-освітньої роботи на українській мові.

Становище українського народу було дуже важким. З одного боку посилювався русифікаційний тиск царизму, який взагалі заперечував існування українського етносу, з другого боку українці відчували ворожість польської шляхти та інтелігенції. Вищі верстви відірвались від рідного коріння, сприйняли польську або російську мову і трактували національний рух не як відродження народу, а як діяльність, інспіровану Москвою або Австро-Угорщиною.

І все ж всупереч таким несприятливим обставинам на межі ХІХ-ХХ ст. в Галичині, а згодом і в центральній Україні сформувалась група борців за українське відродження. Це були вихідці з простого народу, а пізніше і нащадки української інтелігенції¹⁷.

Важливим є встановлення справжнього демографічного балансу і міжнародного становища у приморській частині Бессарабської губернії (т. зв. Буджаку). Ця територія становить тепер інтегральну частину України, а в той час належала до повіті в Аккерманського Білгород-Дністровського та Ізмаїльського повітів Бессарабської губернії.

Аkkerманський повіт за переписом 1897р. мав 265,3 тис. мешканців. Українців було 70,8 тис., тобто 26,7% загального числа населення. В більш західному Ізмаїльському повіті українців було ще

¹⁷ М. Kozłowski, *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1920* pp. ст. 28.

менше: з 244,3 тис. загальної кількості населення українців було 47,8 тис., або 19,6%. Ця територія по населенню була багатонаціональною. Тут жило багато болгар, греків, росіян, євреїв, румунів, гагаузів.

До Бессарабської губернії також належав Хотинський повіт, який розташований на південному березі Дністра. В міжвоєнний період цей повіт належав до Румунії, а сьогодні є складовою частиною України.

В 1987р. Хотинський повіт мав 307,5 тис. чол. населення. Українців було 163,7 тис. (53,2%). В той же час вузька смуга території по східній стороні Дністра в районі Дубосар і Рибниці, які в міжвоєнний період не належали до Румунії, а сьогодні входить до складу Молдавії, до I світової війни становила частину Подільської і Херсонської губерній. З 300,0 тис. чол. населення цього краю українці становили близько 50%.

При складанні уточненого демографічного балансу вважаємо можливим врахувати все населення Хотинського повіту і опустити в рахунок населення Дубосар і Рибниці. Територія цих районів невелика, населення приблизно рівне, тому можна допустити, що вони себе взаємно замінюють. Для спрощення до загального аналізу включено цілі губернії Херсонську і Подільську, а з Бессарабської губернії тільки Аккерманський (Білгород-Дністровський) та Ізмаїльський повіти.

Таким чином, можна допустити, на частині території сучасної України, яка до I світової війни була в складі Російської імперії, в 1897р. мешкало 23 940,1 тис. осіб, з яких 17 124,3 тис. було безсумнівних українців. До цієї кількості належали також російськомовні українці, яких за переписом було 2767,5 тис. осіб. Можна також припустити, що ще близько одного мільйона чоловік українського походження було зараховано в категорію російськомовних, а не україномовних. Хоча ми і не маємо первинних документів, які б дали можливість зробити уточнення перепису, однак при аналізі пізніших даних ми беремо до уваги існування мільйонної популяції, яка живе на прикордонній російсько-українській території. При публікації кількості українців і росіян беремо під увагу офіційні дані, які тенденційно завищували кількість російського населення.

При аналізі даних з трьох західних губерній доведено, що значна кількість римо-католиків безсумнівно польського походження була зарахована в число російського і українського населення. Щоправда, ще не була така значна кількість, щоб позначитись на демографічному балансі російського чи українського населення.

На російській частині України існували також інші численні національні меншини: німецька, грецька, болгарська, татарська та ін. Походження їх було різним. Деякі з них мали автохтонне походження (кримські татари), інші з'явилися у пореформенні часи (1861). Ця реформа уможливила колонізаційні акції. Виникло багато німецьких і чеських сіл на території всієї України, а в основному на Волині та в південних районах України.

2. Структура народонаселення австрійської частини України в 1900 році

Південно-західна частина сучасної України була складовою частиною Австро-Угорської держави. Східна Галичина і Буковина були у володінні Австрійської корони, а Закарпатська Русь належала до Угорського королівства.

Сучасна лінія польсько-українського кордону перетнула територію історичної Галичини. Кордони, встановлені в 1945 році, були проведені прямолінійно і переділяли на частини повіті, які існували десятиліттями. Це створює певні труднощі для проведення статистичного аналізу.

В Східній Галичині в 1900 році було 50 повітів. Три з них після 1945 року залишились в Польщі: Березівський, Ярославський і Сяноцький. П'ять районів переділені кордоном: Перемишлянський, Цехановський, Равський, Добромільський і Леський. Новий східний польський кордон пройшов краями цих повітів. Це дає можливість зробити спрощення і взаємозарахування. Абсолютна більшість Перемишлянського, Цехановського і Леського повітів залишилась в Польщі, в той же час майже весь Равський і Добромільський повіті тепер перебувають у складі України. Можна з наближенням припустити, що в цілому шість повітів Східної Галичини становлять складову частину Польщі, а решта 44 райони знаходяться на території сучасної України.

Структура народонаселення Східної Галичини неабияк цікавила польських дослідників. Це підтверджує велика кількість наукових праць з цього питання, в яких вказувалось, що на цій території абсолютно переважало населення греко-католицького віросповідання, яке в другій половині XIX ст. все більше ототожнювалося з українським народом. Це був незворотний натуральний процес.

Багато польських авторів пояснювало виникнення української свідомості як результат австрійських інспірацій, з допомогою яких намагались послабити польські позиції. (Наводився тут приклад австрійського губернатора Штадіона, як творця української нації). Ці міркування були не тільки спрощеними, але й неправильними. Релігійні, мовні, культурні, суспільні відмінності між свідомими поляками і українським людом були настільки значні, що з розвитком освіти і виникненням місцевої української інтелігенції обов'язково мусив виникнути поділ на дві окремі групи на національній основі. Якби не існувало релігійних відмінностей, то теоретично існувала б можливість утворення з часом одного народу. При наявності відмінностей у віросповіданні і суспільному становищу поява націоналістичних течій неухильно вела до чіткого розмежування двох окремих народів – українського і польського.

Становище обох народів, які мешкали на одній і тій же території, було різним. Вищі верстви: аристократія, землевласники, інтелігенція були римо-католиками і були зв'язані з польськістю. Селянські ж маси були в основному греко-католиками і українськими по культурі. Це не

означає, що не було польських сіл, де селяни належали до римокатолицького віросповідання. Різниця у суспільному і майновому стані сприяла розвитку конфліктів, неприязні і ворожнечі поміж обома народами. Обидва народи були емоційно пов'язані з власним, рідним краєм, який вважали частиною або з'єднаною Великої Польщі, або соборної Великої України, землі якої простяглися від Сяну на заході по Кубань на сході.

Не заглиблюючись в історичні і суспільні причини, необхідно зазначити, що в Східній Галичині від 1860/1861р. урядовою мовою була не німецька, а польська мова. Так було фактично, хоч для 2/3 населення рідною мовою була українська, а сама провінція становила частину німецькомовної Австрії (Таб. № 6) Карта № 4 наочно ілюструє мовну структуру в регіоні. Розмір кола вказує на кількість населення в повіті, а штриховки в колі вказують на мовні частки. Штриховка клітинкою показує частку україномовного населення.

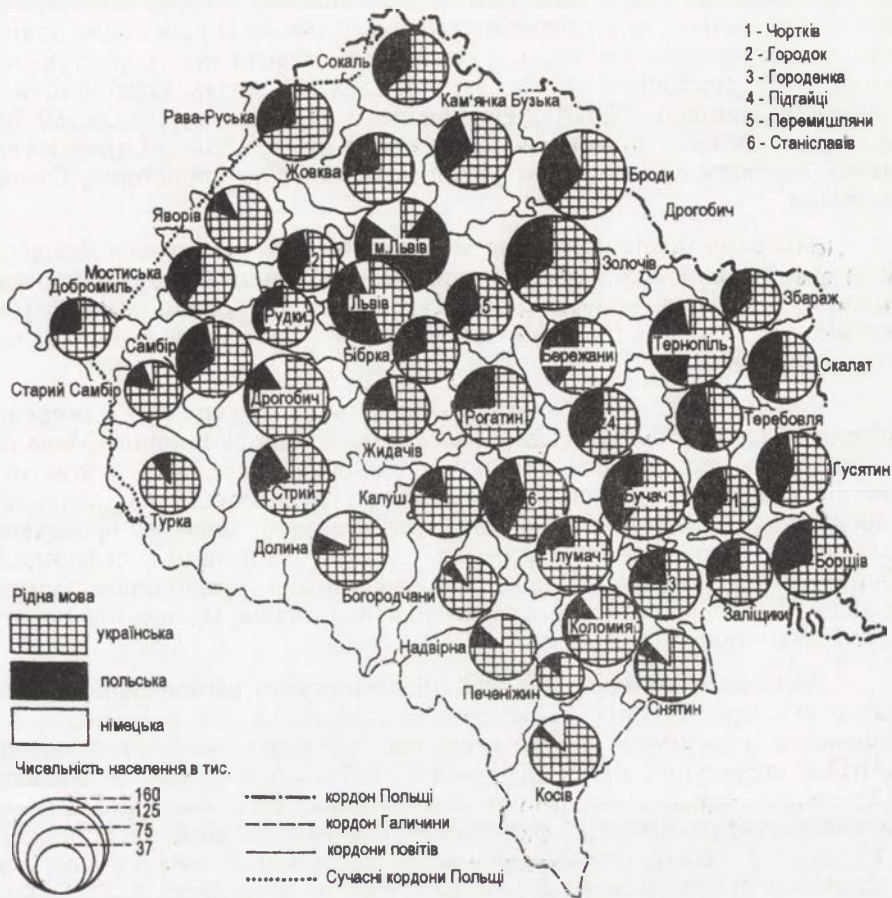
Із загальної кількості 4176,8 тис. облікованих мешканців до групи україномовних належало 2700,0 тис., а до групи польськомовних 1286,6 тис. чоловік. Відносно незначна кількість осіб визнала німецьку мову як рідну. За винятком кількох повітів (напр. повіти Долина, Дрогобич, Косів, Коломия) єврейське населення назвало рідною мовою польську. Це підтверджується порівнянням кількості осіб іудейського віровизнання (545,5 тис.) з кількістю групи німецькомовного населення (190,0 тис.).

Проблема Східної Галичини була надзвичайно складною. А.Фрішке писав з цього приводу:

Слід поставити питання, чи Східна Галичина була польським краєм, як твердили поляки, чи українським, як доводили українці. Простої відповіді тут не знайдеш. Це була земля, на якій співіснували три мови, три релігії, три культури. Автохтонами тут були українці, поляки і євреї. Сільське населення було переважно українським, хоч було немало польських сільських острівців. В містах переважали поляки і євреї. Сам Львів мав обличчя польського міста, населення було переважно польським, але в оточенні українських сіл. Львів мав великі історичні традиції, був столицею автономного краю, важливим культурним осередком, тому будив у поляків сильні почуття і патріотичні емоції. Такі ж сильні почуття і емоції викликав він і серед українців як середньовічне українське місто, як колыска українського відродження. Розплутати цей складний вузол взаємовідносин було неможливо, як і розмежування двох народів – польського і українського. Суперечку про Львів і Східну Галичину не можна було вирішити на взаємовигідній основі, яка б задовольняла обидві сторони. Перемога однієї із сторін викликала б почуття поразки у другій. І так польсько-український конфлікт за Львів став кривавою раною на протязі кількох десятиліть¹⁸.

¹⁸ А. Friszyke, *Ukraińskie tradycje polityczne*, ст. 13 Прим. перекладача. Теза, висловлена А.Фрішке, не є беззастережна. Чистими автохтонами на цій землі є українці. І Львів як місто заснував український король Данило Галицький, про що завжди пам'ятали українці. В 1340 році польський король Казимир завоював Львів і Східну Галичину. З того часу тут почали селитися поляки і євреї, які відразу зайняли панівне становище, жили в основному в містах, де

Карта № 4. Мовна структура населення Східної Галичини в 1900 р.
в розрізі повітів

доступ українцям був утруднений. Проживання на цій території протягом декількох століть дає право полякам і євреям називатись корінними жителями, але автохтонами вони не стали, як не стали автохтонами іспанці в Мексиці або турки на Балканах після п'ятсотлітнього там панування.

Можна припустити, що на межі XIX і XX ст. Близько 2/3 населення Східної Галичини розмовляло на українській мові, а близько 1/3 – на польській. Із 44 повітів, на які був розмежований цей край, тільки у Львові абсолютно переважала польська мова. Нею користувалось 3/4 всього населення. Ще в двох повітах (Львівському і Терехівському) польська мова мала певну перевагу над українською. В усіх інших повітах домінувала українська мова, а в семи з цих повітів нею користувалось понад 80% населення. В десяти повітах відсоток україномовного населення становив 70-80%. Найбільше було повітів (16) де 60-70% населення вважало рідною мовою українську. Ці дані підтверджують значну перевагу використання української мови на просторах Східної Галичини.

Польськомовне населення заселяло (не беручи до уваги Львівську округу) в більшій або в меншій мірі всю територію Східної Галичини. Лише в 5 повітах польськомовне населення становило менше 10%, натомість в 21 повіті (без Львова) понад 30% населення користувалось польською мовою.

Мовна статистика може бути лише посереднім джерелом інформації щодо структури народонаселення Східної Галичини. Мова йде не лише про ретельність і точну відповідність урядової статистики. Австрійська влада прихильно ставилась до українського національного відродження і не мали причин підтримувати спроби проведення польського відродження. Натомість певну статистичну деформацію обумовило єврейське населення, яке в значній мірі подало польську мову як рідну. Фактично польського населення було значно менше, ніж показує мовна статистика.

Основним матеріалом, який підтверджував національність, була статистика віровизнання. Зважаючи на важливість цього критерію для визначення структури народонаселення, на карті № 5 представлено релігійну структуру Східної Галичини в 1900 р. в розрізі повітів. З певним наближенням можна визнати, що римо-католики були поляками, а греко-католики – українцями. Цей факт визнається українськими дослідниками. Н.Кабузан у своєму документальному дослідженні звертає увагу на поступовий процес колонізації Східної Галичини на межі XIX і XX ст. Він твердить, що це було наслідком діяльності римо-католицької церкви: „В Галичині асиміляція релігійна незворотно приводила до асиміляції етнічної, тобто до зміни в українців їх етнічної приналежності. З цього виходил, що католицизм ототожнювався з польським визнанням”¹⁹.

Далі Н.Кабузан, посилаючись на авторитет А.Петрова, доводить, що представник українського народу, але католицького віровизнання, неодмінно характеризує себе як поляка. Українець, який переходить у католицизм, в очах оточення стає поляком, і сам починає себе ідентифікувати з поляками не тільки у віровизнанні, але й етнічно²⁰.

¹⁹ Н.Кабузан. Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII-30-х годах XX ст., ст. 83.

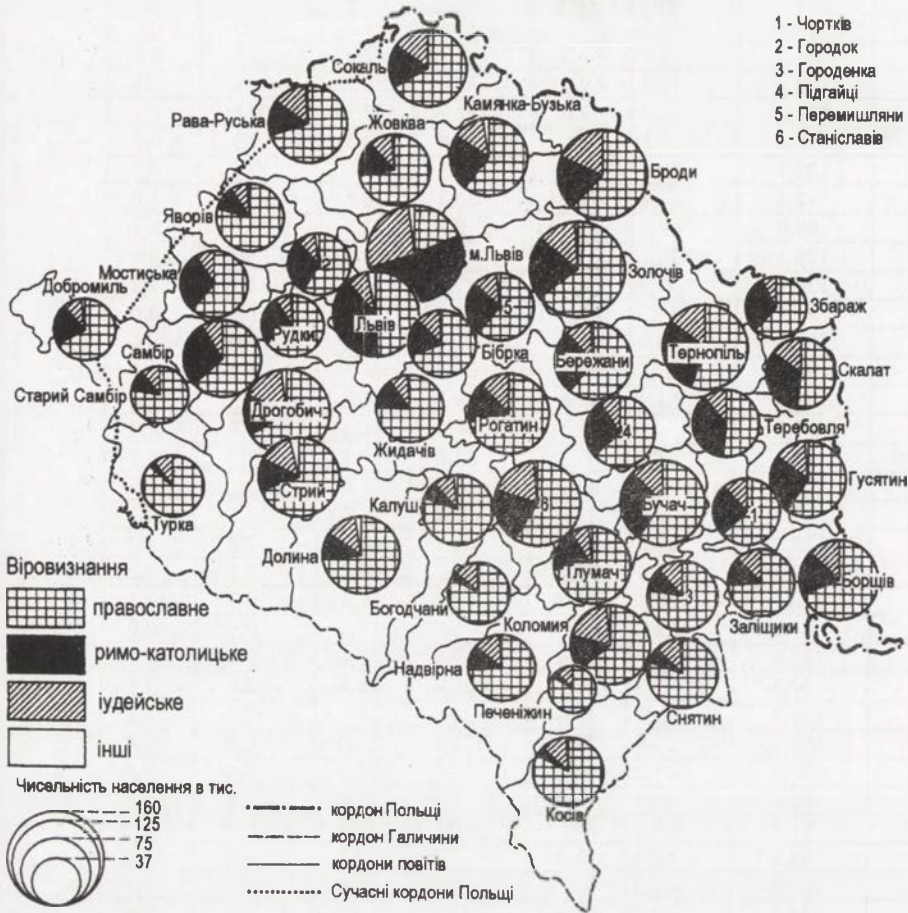
²⁰ Там же.

Таблиця 6. Мовна структура населення Східної Галичини в 1900 р.

Повіти	К-сть населення в тис.	Мова					
		Українська		польська		німецька	
		Тисяч	%	тисяч	%	тисяч	%
м. Львів	159,9	15,2	9,5	120,6	75,4	24,1	15,1
Бібрка	79,4	55,2	69,5	23,7	29,8	0,5	0,7
Богородчани	61,7	51,5	83,5	4,7	7,6	5,5	8,9
Борщів	109,2	75,4	69,0	33,0	30,2	0,8	0,8
Броди	138,2	85,7	62,0	42,7	30,9	9,8	7,1
Бережани	95,2	57,1	59,9	37,6	39,5	0,5	0,6
Бучач	123,7	73,6	59,5	49,5	40,0	0,6	0,5
Чортків	72,0	44,4	61,7	26,3	36,5	1,3	1,8
Добромиль	69,0	49,3	71,4	18,3	26,5	1,4	2,1
Долина	105,3	77,7	73,8	8,6	8,2	19,0	18,0
Дрогобич	134,1	91,9	68,5	29,9	22,3	12,3	9,2
Городок	71,5	41,2	57,6	28,4	39,7	1,9	2,6
Городенка	91,4	70,0	76,6	21,4	23,4	0,0	0,0
Гусятин	94,9	53,4	56,3	39,2	41,3	2,3	2,4
Яворів	78,0	62,9	80,6	9,2	11,8	5,9	7,6
Калуш	87,2	70,9	81,3	14,2	16,3	2,1	2,4
Кам'янка-Струм.	104,1	65,8	63,2	31,6	30,3	6,7	6,5
Коломия	109,2	75,5	69,1	22,9	21,0	10,8	9,9
Косів	84,0	70,5	83,9	3,4	4,0	10,1	12,1
Львівський	125,9	57,3	45,5	60,8	48,3	7,8	6,2
Мостиська	79,2	46,8	59,1	32,2	40,7	0,2	0,2
Надвірна	79,1	60,4	76,3	8,4	10,6	10,3	13,1
Печеніжин	37,1	31,9	86,0	5,2	14,0	0,0	0,0
Підгайці	88,0	55,0	62,5	32,9	37,4	0,1	0,1
Перемишляни	77,3	47,0	60,8	28,3	36,6	2,0	2,6
Рава-Руська	105,2	73,0	69,4	30,0	28,5	2,2	2,1
Рогатин	108,4	79,8	73,6	28,2	26,0	0,4	0,4
Рудки	70,4	45,2	64,2	24,8	35,2	0,4	0,6
Самбір	96,2	61,5	63,9	31,6	32,8	3,1	3,3
Скалат	91,8	50,1	54,6	40,8	44,4	0,9	1,0
Снятин	84,4	68,3	80,9	6,2	7,3	9,9	11,8
Сокаль	100,2	63,6	63,5	35,9	35,8	0,7	0,7
Станіслав	134,1	77,1	57,5	51,8	38,6	5,2	3,9
Старий Самбір	56,9	44,4	78,0	9,1	16,0	3,4	6,0
Стрий	116,5	79,4	68,2	26,3	22,5	10,8	9,3
Тернопіль	131,6	69,4	52,7	58,2	44,2	4,0	3,1
Тлумач	105,8	80,0	75,6	23,2	21,9	2,6	2,5
Теребовля	77,2	35,3	45,7	40,3	52,2	1,6	2,1
Турка	71,1	63,5	89,3	6,7	9,4	0,9	1,3
Заліщики	77,6	55,8	71,9	21,3	27,4	0,5	0,7
Збараж	67,4	42,4	62,9	24,6	36,5	0,4	0,6
Золочів	163,0	105,1	64,4	56,5	34,7	1,4	0,9
Жовква	90,2	64,1	71,1	23,6	26,2	2,5	2,7
Жидачів	74,2	56,6	76,3	14,5	19,5	3,1	4,2
Всього:	4 176,8	2 700,2	64,6	1 286,6	30,8	190,0	4,6

Джерело: *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31 XII 1900.*

Карта № 5. Релігійна структура населення Східної Галичини в 1900 р.
в розрізі повітів

Детальне дослідження цієї проблеми на даній території на початку ХХ ст., яке виконав Ю.Бузек, показало, що більше греко-католиків визнавало себе поляками, ніж римо-католиків відносило себе до українців²¹. З цього виходить, як стверджує Ю.Бузек, що релігійна статистика занижувала в певній мірі кількість поляків. Українські статистики беруть під сумнів цю тезу²². Можна припустити з мінімальною похибкою, що кількість римо-католиків відповідає кількості поляків (Таб. № 7).

На території Східної Галичини близько 2/3 населення були греко-католиками. Мовна статистика дала такі самі результати, як і статистика віровизнання (2711,4 тис. греко-католиків і 2700,2 тис. чол. українськомовних). Римо-католиків було 879,4 тис. Це становило понад 20% загального населення. Лише в самому м.Львові римо-католики мали абсолютну перевагу. В усіх інших повітах римо-католики становили меншість (від 4,4% в Косівському повіті до 39,4% в Львівському та 37,7% в Тереховлянському повітах). В тринадцяти повітах римо-католики становили понад 25% загальної кількості населення. З огляду на вище суспільне становище, вищий освітній і економічний (майновий) рівень, польське населення відігравало значно більшу роль, ніж би то виникало з потенціалу демографічного²³. Польським був не лише Львівський університет, але також середня освіта та ідеологічні установи були в основному в польських руках.

Розміщення українського і польського населення в географічному плані було досить різноманітним. Територія гірських Карпат мала чисто український характер. Натомість заселення території західного Поділля було складним. В цьому регіоні вздовж лінії Перемишль-Львів-Тернопіль широкою смугою мешкало змішане народонаселення. Етнічне розміщення населення було нерівномірним. Іноді ситуація була парадоксальною. В міру просування на схід і віддалення від етнічної території Польщі кількість польського населення збільшувалась. Наприклад, навколо Тернополя мешкало пропорційно більше польського населення, ніж в районі Рави-Руської чи Турки. Розміщення польсько-українського населення часто формувались не по лінії схід-захід, а по лінії північ-південь. З півночі на південь зростав процент українського населення.

²¹ J. Buzek, *Rozsiedlenie ludności Galicji według wyznania i języka*, ст. 7-11.

²² Українські дослідники ігнорували існування поляків-грекокатоликів. Підтвердженням помилковості цього є видання в 1905 році накладом до Василян у Жовкві Пасторського листа Андрія Шептицького, Митрополита Галицького, Архібіскупа Львівського, єпископа Кам'янець-Подільського до поляків-грекокатоликів (Р. Дзвонаковський, *Мова і свідомість поляків на Україні*, ст. 212).

²³ E. Romer, *Polski stan posiadania na południowym wschodzie Rzeczypospolitej*, ст. 4-12.

Таблиця 7. Релігійна структура населення Східної Галичини в 1900 р.

Повіті	Всього населення в тис.	Віровизнання							
		Православні		Римо-католики		Юдеї		Інші	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
м. Львів	159,9	29,3	18,3	82,6	51,9	44,3	27,9	3,7	1,9
Бібрка	79,4	54,7	68,9	14,5	18,3	9,7	12,2	0,5	0,6
Богородчани	61,7	50,5	81,8	2,8	4,5	8,0	13,0	0,4	0,7
Боршів	109,2	75,3	68,9	19,6	17,9	14,2	13,1	0,1	0,1
Броди	138,2	86,1	62,3	27,7	20,1	24,0	17,3	0,4	0,3
Бережани	95,2	58,2	61,1	25,7	27,0	10,9	11,4	0,4	0,5
Бучач	123,7	73,6	59,5	34,2	27,6	15,8	12,8	0,1	0,1
Чортків	72,0	45,5	63,2	18,0	25,1	8,2	11,3	0,3	0,2
Добромилі	69,0	46,5	67,4	15,1	21,9	6,6	9,6	0,8	1,1
Долина	105,3	77,2	73,3	11,5	10,9	13,9	13,2	2,7	2,2
Дрогобич	134,1	88,7	66,1	20,9	15,6	22,0	16,4	2,5	1,9
Городок	71,5	42,0	58,7	20,9	29,2	7,1	9,9	1,5	2,2
Городенка	91,4	70,3	76,9	10,3	11,3	10,6	11,6	0,2	0,2
Гусятин	94,9	56,6	59,6	24,7	26,0	12,6	13,2	1,0	1,2
Яворів	78,0	61,8	79,2	8,7	11,1	6,5	8,3	1,0	1,4
Калуш	87,2	69,7	79,9	7,4	8,5	8,8	10,1	1,3	1,5
Кам'янка-Струм	104,1	63,3	60,8	24,1	23,1	14,2	13,6	2,5	2,5
Коломия	109,2	70,2	64,3	15,7	14,4	21,6	19,8	1,7	1,5
Косів	84,0	69,4	82,6	3,7	4,4	10,3	12,3	0,6	0,7
Львівський	125,9	62,0	49,2	49,6	39,4	10,3	8,2	4,0	3,2
Мостиська	79,2	48,2	60,8	23,6	29,8	7,2	9,1	0,2	0,3
Надвірна	79,1	58,6	74,1	9,4	11,9	10,3	13,0	0,8	1,0
Печеніжини	37,1	31,1	83,9	1,5	4,0	4,5	12,1	0,0	0,0
Підгайці	88,0	55,6	63,2	24,2	27,5	8,2	9,3	0,0	0,0
Перемишляни	77,3	47,4	61,3	19,3	25,0	9,5	12,3	1,1	1,4
Рава-Руська	105,2	73,4	69,8	15,9	15,1	15,3	14,5	0,6	0,6
Рогатин	108,4	71,4	71,4	17,4	16,1	13,5	12,4	0,1	0,1
Рудки	70,4	46,1	65,4	17,8	25,3	6,0	8,5	0,5	0,8
Самбір	96,2	60,7	63,1	27,1	28,2	8,1	8,4	0,3	0,3
Скалат	91,8	47,4	51,6	30,8	33,6	13,4	14,6	0,2	0,2
Снятин	84,4	67,5	79,9	5,9	7,0	10,2	12,1	0,8	1,0
Сокаль	100,2	66,6	66,5	18,4	18,4	14,8	14,8	0,4	0,3
Станіслав	134,1	79,3	59,1	28,1	20,9	25,6	19,1	1,1	0,9
Старий Самбір	36,9	43,9	77,2	6,8	11,9	6,1	10,7	0,1	0,2
Стрий	116,5	80,4	69,0	15,8	13,6	15,9	13,6	4,4	3,8
Тернопіль	131,6	72,8	55,3	38,8	29,5	19,7	15,0	0,3	0,2
Тлумач	105,8	78,2	73,9	17,5	16,5	8,7	8,2	1,4	1,4
Теребовля	77,2	39,9	51,6	29,1	37,7	8,0	10,4	0,2	0,3
Турка	71,1	61,1	85,9	2,2	3,1	7,8	11,0	0,0	0,0
Заліщики	77,6	57,2	73,7	10,7	13,8	9,5	12,2	0,2	0,3
Збарж	67,4	41,7	61,9	20,6	30,6	5,0	7,4	0,1	0,1
Золочів	163,0	105,2	64,5	35,4	21,7	21,5	13,2	0,9	0,6
Жовква	90,2	65,1	72,2	14,3	15,8	10,0	11,1	0,8	0,9
Жидачів	74,2	55,7	75,0	11,1	14,9	7,1	9,6	0,3	0,5
Всього:	4 176,8	2 711,9	64,9	879,4	21,1	545,5	13,0	40,5	1,0

Джерело: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31.XII.1900.

В містах Східної Галичини мешкало багато євреїв. В самому Львові євреї становили 27,9% всього населення. А в багатьох містах єврейське населення навіть становило переважаючу більшість. Згідно перепису 1900 р. в цілому на означеній території було 545,5 тис. осіб іудейського віросповідання.

Це населення в своїй основній масі жило в ізоляції від оточення. Лише серед єврейської інтелігенції і багатого міщанства були тенденції до полонізації. Українська народна культура була для євреїв мало привабливою, тому на практиці не зустрічалось випадків українізації євреїв. Серед євангелістів, представників католицько-вірменського та інших віросповідань переважали поляки або особи, що швидко полонізувались.

Сусідньою з Галичиною, але окремою автономною провінцією в ранзі князівства була Буковина, площа якої становила 10,4 тис. кв. км. На межі XIX-XX ст. тут мешкало близько 700,0 тис. чоловік. Після першої світової війни вся Буковина опинилась в межах Румунії, і лише в 1940р. на вимогу СРСР стався її поділ на дві частини: північна частина Буковини була прилучена до Української РСР, а південна залишилась в складі Румунії.

Орієнтовно можна припустити, що з восьми повітів Буковини 4 належать Румунії (Серет, Сучава, Радовці і молдавський Кімполунг), а чотири (Чернівці з містом, Коцмань, Сторожинець і Вижниця) приєднані до СРСР і від 1945р. знаходяться в межах України.

Структура народонаселення північної Буковини на межі XIX-XX ст. була дуже неоднорідною. Австрійський перепис 1900 р. показує такий склад населення за мовною ознакою (Таб. 8).

Австрійська статистика у порівнянні з російською більш об'єктивна. В місцях, де кількість німецького населення була незначною, давалась об'єктивна характеристика національного становища. Слід однак врахувати, що в багатьох випадках євреї називали рідною мовою не ідіш, а німецьку, тому в одній групі знаходились як євреї, так і німці, а також австрійці, яких перепис закономірно відносив до групи німецькомовних. В цьому випадку статистика віровизнань дає можливість поділу на німців і євреїв.

Українське населення в Північній Буковині становило неповних 60%. В Кіцманьському повіті повністю переважало українське населення, в Чернівецькому і Вижницькому повітах українці незначно переважали половину населення, а в Сторожинецькому районі їх перевага над румунським була вже зовсім незначною. Цікавою була демографія столиці Буковини. В Чернівцях домінувала німецька мова. Інші три групи населення (українці, румуни, поляки) відігравали вже меншу роль. Всі разом вони становили дуже строкате в національному плані населення міста.

Таблиця 8. Мовна структура населення Північної Буковини в 1900р.

Повіти	Всього населення в тис.	Рідна мова									
		українська		румунська		польська		німецька		інші	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
м. Чернівці	65,8	13,0	19,8	9,4	14,2	8,6	13,1	34,4	52,3	0,4	0,6
Чернівецький	98,3	58,4	59,4	23,2	23,6	3,3	3,3	13,4	13,7	0,0	0,0
Кіцманський	94,6	83,4	88,2	0,1	0,1	1,8	1,9	9,2	9,7	0,1	0,1
Сторожинецький	80,0	34,9	42,8	28,0	35,1	2,4	3,0	15,2	19,0	0,1	0,1
Вижницький	71,6	53,6	74,9	0,3	0,4	2,5	3,5	15,2	21,2	0,0	0,0
Всього:	410,3	242,7	59,1	61,0	14,9	18,6	4,5	87,4	21,4	0,6	0,1

Джерело: *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31 XII 1900.*

Таблиця 9. Структура народонаселення Північної Буковини за віровизнанням (1900 р.)

Повіти	Всього населення в тис.	Віровизнання									
		православні		греко-католики		римо-католики		іудеї		інші	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тисю	%
м. Чернівці	65,8	15,6	23,7	7,8	11,8	18,7	28,4	21,6	32,9	2,1	3,21
Чернівецький	98,3	77,8	79,1	3,1	3,2	6,2	6,3	11,0	11,2	0,2	0,21
Кіцманський	94,6	80,0	84,6	2,6	2,7	3,2	3,4	8,7	9,2	0,1	0,1
Сторожинецький	80,0	59,5	74,3	2,2	2,7	7,2	9,1	10,4	13,0	0,7	0,9
Вижницький	71,6	51,8	72,3	1,5	2,1	3,2	4,5	14,0	19,6	1,1	1,5
Всього:	410,3	284,7	69,4	17,2	4,2	38,5	9,4	65,7	16,0	4,2	1,0

Джерело: *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31.XII.1900.*

Більш різноманітним від мовного був склад населення Північної Буковини за віровизнанням. В загальному балансі переважали православні, але було також багато іудеїв, католиків, вірних грецького і римського обрядів(див. Таб. 9).

Автохтонне населення було православним, це, в основному, були українці і румуни. Греко-католиками були українці, які переселились з сусідньої Галичини. Серед населення Північної Буковини було вдвічі більше римо-католиків, ніж тих, хто визнавав польську мову як рідну. Це пояснюється тим, що в числі римо-католиків були також німці, австрійці, угорці, словаки. В числі римо-католиків була також певна кількість поляків, які вже втратили рідну мову. Кількість осіб іудейського віровизнання співпадає з кількістю єврейського населення. Вони становили 16% населення цієї території, в тому числі близько 1/3 населення м. Чернівці. Кількість німецькомовного населення становила 87,4 тис. чол., євреїв було 65,7 тис. Різниця між цими величинами – це німці, а точніше австрійці, які мешкали в основному в Чернівцях, займали адміністративні посади, працювали в німецькомовному університеті, а також служили у великому військовому гарнізоні. Сільське населення було більш однорідним. Переважало православ'я, яке охоплювало українців, які переважали в південній Буковині, але багато з них мешкало також у східній частині провінції, в Хотинському районі, який межував з Бессарабською губернією, і румунів.

3. Структура народонаселення угорської частини України в 1900 році

До Угорського королівства, яке було складовою частиною Австро-Угорської монархії Габсбургів до Першої світової війни (а точніше до Тріанонського пакту від 4.06.1920р.) належала так звана Закарпатська Русь. Від 1945 року ця територія входить до складу України як Закарпатська область. Точні підрахунки населення, а тим більше його етнічного складу на межі XIX-XX ст. є досить важким завданням, оскільки сьогоднішні українсько-словацький та українсько-угорський кордони переділили адміністративні одиниці, по яких проводився перепис 1900 року. Закарпатська Русь входила до складу чотирьох комітатів Угорщини: Марамарос, Берегх, Ужгород і Угоша, які займали площу 18,3 тис. км². Територія, яка тепер входить до складу України, займає площу 12,7 тис. км². Це вимагало проведення перерахунків. Підставою для цього стали наукові дослідження чеських демографів Ю.Крала та А.Богача, які вивчали проблеми народонаселення Закарпатської Русі²⁴. Можна погодитись з ними, що в цілому населення Закарпатської Русі в 1900р. становило 524 тис. чоловік: українців (русинів) було 295 тис., або 56,2%, угорців – 115,2 тис. (21,9%), євреїв – 77 (14,6%), а також 37 тис. представників інших народів, в основному румунів і німців.

²⁴ J. Kral, *Podkarpatska Rus*; A. Bohach, *Narodnosti v Podkarpatske Rusi podle predbezných vyskedku scitani lidi roku 1830*.

Досить цікавою була структура віровизнань. Приблизно 65% населення були греко-католиками, 14,6% були іудеями, 11,1 % – евангелістами, римо-католиків було близько 9%. Дуже мало було православних, але ця церква була досить динамічною, і залучала собі прихожан з числа греко-католиків. Отже етнічного стану населення Закарпаття в історичному плані дав нам Ю. Дарський. Цей край від X ст. належав до Угорщини. В XIX ст. тут почалася посиленна мадьяризація. Реакцією на неї став москвофільський рух, який сприяв утвердженню і збереженню словянства, але дещо перешкоджав розвитку національної самосвідомості українців.

Рух українського національного відродження не був сильним і не міг успішно протистояти мадьяризації, натомість москвофільство, підтримуване Росією, становило більш серйозну силу в боротьбі проти чужоземного впливу. Як твердить Ю. Дарський, місцеве слов'янське населення не відчувало зв'язків з українським народом. Інтелігенція вважала себе росіянами, простий люд називали себе русинами, тобто, частиною руського народу з часів Київської Русі²⁵.

Русини нерідко називали себе руснаками, а в східній частині Закарпаття гуцулами. В північно-західній частині, поміж річками Сяном-Ужем-Покрадом, яке становило етнічне продовження Закарпаття – населення називало себе лемками. Це населення як одиниця було переділене галицько-угорським, а пізніше – польсько-словацьким кордоном.

Українська демографічна наука розцінює русинів Закарпаття як частину українського народу заперечуючи будь-які сепаратистські тенденції²⁶.

Характерним був розподіл населення в межах краю. В північних, гористих районах абсолютно переважали українці. Так, в смузі високогірних Карпат вони становили 80-90% населення. Тоді як передгір'я і низинна частина були етнічно угорськими.

4. Структура народонаселення на українських землях в 1897 році, наближено для 1900 року

Попередній аналіз охоплював південно-західні губернії царської Росії, Північної Буковини, Східної Галичини та Закарпатської Русі, тобто всі території, які в даний час знаходяться в межах України. Загальна кількість населення на цій території, що до I світової війни належала до Російської імперії, становила в 1897р. 23,940 млн.чол. В межах Австро-

²⁵ Подібне твердження спростовується всім подальшим ходом історичного розвитку Закарпаття. В 1938р. Закарпатська Русь отримала право на самоврядування, і в березні 1939р. в результаті всенародного волевиявлення в м.Хусті проголошено незалежність Закарпатської України.

На референдумі 1 грудня 1991 року понад 92% населення Закарпаття проголосувало за незалежність України. Прим. перекладача.

²⁶ J. Darski, *Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowościowe*. ст. 87-97.

Угорської монархії мешкало в 1900р. 4556,1 тис.чол. : у Східній Галичині – 4176,8 тис., в Північній Буковині – 410,3 тис., в Угорськiм королівствi (Закарпатська Русь) – 524,0 тис. Підрахунок показує, що на території сучасної України на межі ХІХ і ХХ ст. мешкало 29061,2 тис. осіб²⁷.

Для більш виразного відображення розміщення населення і його структури служить карта 6А.

Для детального визначення кількості окремих груп населення необхідно провести підсумкові обрахунки по кожній групі населення. Для полегшення статистичного аналізу розпочнемо з оцінки національних меншин. В остаточному підрахунку це покаже нам кількість українців. Непростою справою є визначення кількості росіян, враховуючи те, що росіяни мешкали виключно в межах своєї держави.

В дев'яти південно-західних губерніях Росії мешкало 2767,5 тис. осіб, зарахованих до групи російськомовних, серед яких було 250-300 тис. так званих росіян-католиків, віднесених до числа поляків. В двох повітах Бессарабської губернії кількість росіян була невеликою і не переважала кількадесяти тисяч осіб. Можна вважати, що згідно офіційних даних кількість російськомовного населення становила в 1897р. близько 2,8 млн. чол., але фактично росіян було коло 2,5 млн. Якщо ми прийнемо це число як оцінку кількості російського населення, то допустимо помилку тогочасного дійсного демографічного стану. Необхідно визнати, що 1/3 російськомовної популяції становили українці, які зазнали поверхової русифікації і перед царськими чиновниками, які провадили перепис, задекларували російську мову як рідну. З іншого боку слід врахувати, що мовно-культурна асиміляція є першим станом до повної зміни національності. Проблема етнічного виокремлення населення, яке живе на російсько-українській межі ідентичності, є надто складною для статистичної кваліфікації. Кількість євреїв у дев'яти губерніях становила 1908,5 тис. осіб. В двох повітах Бессарабської губернії кількість євреїв було близько 50,0 тис. осіб, або ж на українських землях російської держави було 1958,5 тис. євреїв. В дослідженій частині Австро-Угорської держави жило 687,5 тис. євреїв (в т.ч. В Східній Галичині – 545,5 тис., в Північній Буковині – 65,0 і на Закарпатті – 77,0 тис.). Маємо в підсумку 2646,0 тис. євреїв. Оскільки віровизнання і національність тут повністю співпадають, подана кількість цієї групи населення є незаперечною.

Більш проблемним є оцінка кількості польського народу. При її визначенні будемо керуватись даними статистики про віровизнання, а не про рідну мову²⁸. Тут ми приймаємо підхід, яким користувались пізніше національно орієнтовані українські демографи, які відкидали мовний критерій як недостатньо визначальний, і вели підрахунок поляків через статистику віровизнання²⁹.

²⁷ Радянський щорічник показує кількість населення в 1897р. 28 445 тис. чоловік. Різниця між цими двома обрахунками не така вже значна (население СССР 1897г. *Статистический сборник*, ст. 9).

²⁸ В. Вакар, *op cit.*, ст. 95-106.

²⁹ В. Кубійович, *Територія і людність українських земель*, ст.314-315.

В Київській, Подільській, Волинській губерніях поляків було 656,2 тис. чоловік, в інших шести губерніях їх нараховувалось близько 80,0 тис. Всього в Російській частині України проживало 736,2 тис. представників польського народу. В Східній Галичині було 879,4 тис. римо-католиків, і цю кількість приймаємо як кількість поляків. В Північній Буковині мешкало 38,5 тис. римо-католиків, але в це число, крім поляків, входили і представники інших народів. Серед католиків задекларували польську мову як рідну 18,6 тис. чоловік. Як правило визнається, що мовний критерій занижує, а критерій віровизнання завищує число поляків. Тому цілком прийнятним буде визначення числа поляків у Північній Буковині в середньому як 29,1 тис. осіб.

Всього на території теперішньої України кількість людей, яких можемо кваліфікувати як представників польського народу, була 1644,7 тис. осіб. Можна припустити, що фактична кількість поляків була більшою. Посеред галицьких греко-католиків, євангелістів, а навіть іудеїв багато хто ототожнював себе з польськістю. Ці люди по мові і культурі були асимільовані з польським суспільством. Все ж критерій віровизнання більш точно визначає демографічний стан, ніж мовна статистика, яка включала до числа поляків велику кількість євреїв.

Інші групи народонаселення були менш численними. Всього їх сумарно було близько 1,3 млн. чоловік. Німців нараховувалось в цілому 550,0 тис. осіб, в т. ч. в російській частині України – 377,0 тис. і близько 170,0 тис. австро-угорській частині. Татар було 150,0 тис. (Крим), угорців – 130,0 тис. (в основному в Закарпатській Україні) і румунів – 180,0 тис. (Бессарабія і Північна Буковина). На всі інші групи народів і народностей припадає 260,0 тис. мешканців.

Число населення іншої національності аніж українська на межі XIX і XX століть в Україні складало близько 8 млн. чол. (з близько 1 млн. зрусифікованих українців включно). З цього випливає, що етнічних українців декларуючих свою національність було близько 21 млн. чол., це становить близько 72% від загального числа населення країни. Ці дані подають в своїй праці Наулко і Чорна (Динаміка чисельності і розміщення українців в світі XVIII – XX ст..с.7)(докладно в 20977,9 тис. українців), за їх даними на території сучасної України в 1858 р. Проживало 16010,9 тис.чол. (з них 12776,7 українців),1795 – 10438,5 (8695,3),1719 – 5737,7 (4911,5).

Аналогічні обчислення для цієї ж території і на цей сам період зробив український демограф В. Наулко (Таб. 10).

Представляє інтерес порівняння обчислень, виконаних автором і українським демографом (Таб. 11). Різниця між обома оцінками загальної кількості населення, а також зокрема українців, росіян, євреїв мінімальні. Як і слід було сподіватися, істотною є різниця в оцінці кількості поляків –близько 400 тис. осіб. Причина має пояснення. Український демограф керувався офіційними даними російського перепису, автор же розцінював їх як тенденційні, з метою зниження кількості поляків, тому і провів звірку та уточнення.

Таблиця 10. Структура народонаселення українських земель в 1897-1900 роках (в тис.)

Національність	К-сть населення, в межах УРСР до 1939р.	К-сть населення поза межами УРСР до 1939р.	К-сть населення на території сучасної України
Українці	16 616,9	4 483,1	21 100,0
Росіяни	2 188,6	212,4	2 401,0
Євреї	1 674,3	941,0	2 615,3
Поляки	280,9	975,0	1 255,9
Інші	919,5	802,1	1 721,6
разом:	21 680,2	7 413,6	29 093,8

Джерело: В. Наулко, *Етнічний склад населення Української РСР*, ст. 69.

Таблиця 11. Структура народонаселення українських земель в 1897-1900 роках (в тис.)

Національність	Згідно Наулко	Згідно автора	Різниця в оцінках
Українці	21 100,0	2 0970,5	-129,5
Росіяни	2 401,0	2 500,0	+99,0
Євреї	2 615,3	2 646,0	+31,3
Поляки	1 255,9	1 644,7	+388,8
Інші	1 721,6	1 300,0	-421,6
Всього:	29 093,8	29 061,2	-32,6

II. Демографічні зміни на території сучасної України перед I світовою війною

1. Демографічні зміни в російській частині України

На протязі 17 років з часу перепису 1897р. до початку I світової війни 1914р. кількість населення в російській частині України дуже швидко зростала. Це видно з інформації про природній приріст, а також з оціночних даних Варшавського статистичного комітету за 1909-1910 роки.

Спираючись на працю Т. Олесієвича³⁰, можна визначити, що на території, яку займала Українська РСР після I світової війни, населення виросло в період 1897-1914рр. з 21 431,3 до 27 737,5 тис. осіб, тобто на 6306,2 тис. осіб.

Додаючи до цього приріст населення в західній частині Волині, частині Бессарабської губернії та в Криму можна вважати приріст населення в російській частині України мінімум на 7,0 млн. чоловік. Як показують попередні підрахунки в нашій роботі, в 1897 році на цій території жило 24,0 млн. чоловік. Тому можемо вважати з вірогідним наближенням, що в 1914 році населення становило 31,0 млн. чоловік.

Значно важче обрахувати структурні зміни народонаселення в період 1897-1914 років. З великої кількості літератури по цій проблемі можна припустити, що зміни в цьому плані були відносно невеликі. Революція 1905 року та російсько-японська війна не дуже позначились на демографії, і становище на цій ділянці було в основному стабільним. Процеси урбанізації відбувались гармонійно і зрівноважено. Заморська еміграція не набула значних розмірів. Слід лише зазначити процентний приріст єврейського населення. Також відмічено переселення значної кількості селян на схід, в напрямку Кубані, Казахстану, Сибіру. Ці селяни були в основній масі українцями. Хоча слід підкреслити, що ці переміщення не набули характеру переселення народів.

В той же час на Україну масово прибували росіяни в розвиваючийся Донбас, а також у великі міста, такі як Харків, Київ, Одесу. В центральній і західній частині України структура народонаселення лишалася в основному стабільною. Це підтверджують статистичні дані за 1909 рік³¹.

У Волинській губернії кількість цивільного населення зросла в 1897-1914 роках з 2939,7 тис. чоловік до 3697,3 тис., тобто, на 757,6 тис. чоловік. Польське населення тут зменшилось з 291,2 до 254,5 тис. чоловік, або з 9,9% до 7,5% загальної кількості населення. Єврейське

³⁰ T. Olesiewicz, *Tablice statystyczne ludności uskaińskiej ZSRR według spisu 17.XII.1926*, ст. 37.

³¹ Статистичну інформацію стосовно структури народонаселення в 1909р. Дас нам робота В. Вакара, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, cz. III, *Statystyka narodowości kresów wschodnich*, ст. 95-106, а також Ю. Бартошевича, *Na Rusi polski stan posiadania*, ст. 13-25.

населення виросло з 393,2 до 464,9 тис. чоловік, в процентному відношенні з 13,4 до 13,8 %. Зменшилась безвідносна і відносна кількість німців. Все це обумовило незначний ріст частки українського і російського населення.

Аналогічні демографічні процеси відбувались і в Подільській та Київській губерніях, де також дещо зріс процент українського та російського населення. В Подільській губернії польське населення зросло з 261,1 до 288,1 тис. чоловік, однак процент його у загальній кількості населення знизився з 8,8 до 8,5%. У Київській губернії частка польського населення зростає в абсолютній, так і в процентній величині. Це пояснюється зосередженням поляків в самому м. Києві. Тут кількість поляків в 1897-1914 роках збільшилась з 16,8 до 44,4 тис. (з 7,4% до 9,9%). Всього в трьох згадуваних губерніях кількість польського населення збільшилася незначно: з 656,2 до 685,3 тис. Це відбувалось на фоні швидкого приросту українського населення в сільській місцевості, приросту частки російського населення в містах, а також при стабільному, але поволі зменшуючомуся відсотку єврейського населення.

Більш динамічно змінювалась демографічна ситуація в південних і східних губерніях. Тут швидко відбувалась урбанізація, розвиток промисловості, а це все зумовлювало прискорену русифікацію міського населення.

І хоч у цей час різко зростає частка росіян і російськомовного населення, процент українського населення не був істотно зміненим. Можна визначити, що в 1914 році українців було приблизно 75% всього населення країни, а це складало переважаючу більшість населення країни.

Можемо припустити з дуже незначною статистичною похибкою, що на українських землях, які входили до складу Російської імперії, в момент вибуху I світової війни проживало 23,3 млн. українців, в т.ч. російськомовного населення понад 3,0 млн., євреїв – близько 2,5 млн., поляків – біля 800 тис. і понад 1,4 млн. припадало на менші групи інших народів (німці, угорці, румуни, греки, болгары, білоруси).

2. Демографічні зміни в австро-угорській частині України

Значно краще можна представити демографічні зміни, в тому числі структур народонаселення, на південно-західній території України, яка до 1918 року входила до складу Австро-Угорщини. У 1910 році тут був проведений перепис населення. Користуючись попередньою методикою, розглянемо матеріали по трьох регіонах: Східній Галичині, Північній Буковині і Закарпатській Русі станом на 1910 рік, а пізніше зробимо дооцінку станом на 1914 рік.

Населення Східної Галичини на досліджуваній території збільшилось з 1900 до 1914 року з 4176,8 тис. до 4634,1 тис., тобто на 457,3 тис. чоловік. Рівночасно відбулися і певні зміни в народонаселенні. Почергові переписи, які проводились в Австро-Угорщині в другій

половині XIX ст., показували стабільний ріст частки польського населення і римо-католиків. Це пояснюється двома причинами.

По-перше, більше греко-католиків ставали римо-католиками, ніж навпаки.

По-друге, в загальному балансі сильнішою була полонізація українців, ніж українізація поляків. Ці факти підтверджувала австрійська статистика, яка була в основному об'єктивною, навіть при тому, що симпатизувала українським націоналістичним рухам. Національні меншини, такі як євреї, німці, вірмени, піддавались впливам польської культури. Спершу сприймали мову, а потім розчинялись в польському середовищі. Все це зміцнювало польськість у Східній Галичині, особливо в містах.

В 1900-1910 роках кількість осіб, що користувались польською мовою, збільшилась з 1286,6 тис. до 1728,5 тис. Частка цих людей зросла з 30,8% до 37,3% загальної кількості населення. Це було свідченням поступової полонізації. Цей процес відбувся в умовах кількісної переваги українців. В цій групі поруч з поляками знаходились євреї іудейського віровизнання, які після виходу з культурної ізоляції знаходили у польській мові засіб для розширення своїх контактів з оточенням. Натомість міцну, навіть домінуючу позицію займала українська мова в сільській місцевості. І все ж у першій декаді XX ст. відсоток населення, яке вважало українську мову рідною, зменшився з 64,6 до 61,3% загальної популяції.

Як відзначалось раніше, для визначення складу народонаселення в цей час більш адекватним показником було віровизнання, а не мова. Релігійний критерій в певній мірі занижував кількість поляків, але це ніколи не ставилось під сумнів українською стороною. Якщо візьмемо як показник польського населення римо-католицьке віровизнання, то в 1910 році кількість поляків наближалась до 1/4 всього населення. Однак, польська група займала всі найвищі сфери суспільства і володіла більшістю економічних багатств (зокрема практично все велике землеволодіння), тому її суспільна і політична позиція була більшою, аніж це виникало з її процентного співвідношення. Розміщення польського населення було нерівномірним. Поляки групувались в основному у Львові та його найближчих околицях, а також в районі Тернополя, Скалату, Теревовлі, Збаража. Українське населення переважало в сільській місцевості. Поміж Дністром і Карпатами поляків була незначна кількість і в цій місцевості повністю домінувало українське населення греко-католицького віровизнання.

Поряд з поступовим незначним зростом кількості польського населення проявився інший процес, більш якісний, аніж кількісний. Дуже швидко зростала кількість українців, які усвідомлювали своє походження і культурну самобутність як окремих народ. Багато поляків не усвідомлювали цього, вважаючи українців за "етнографічну масу", а не за цілком сформований народ. Такі абсурдні погляди утруднювали взаємне порозуміння і втягали обидва народи на шлях суперництва, а потім і конфліктів. Це не означало, що українці в Галичині виступали за відрив

від Австрії. Подібні концепції вважались за нереалістичні, шкідливі для української справи.

Українці ставили собі за мету вибороти повну автономію для Східної Галичини, в якій би керівну роль відігравали українські сили.

На підставі даних австрійського перепису можна ствердити, що в 1910 році на території Східної Галичини мешкало 4634,1 тис. чоловік. Якщо керуватись віровизнанням, українців було 2970,9 тис., поляків – 1066,7 тис., євреїв – 581,5 тис.

Для визначення структурного співвідношення між кількістю українців, поляків і євреїв в розрізі повітів у 1910 році (аналогічно як для 1900р.) розроблено таблицю № 12.

Хоч частка польського населення дещо зросла, суспільне становище характеризувалося стабільністю. В усіх повітах Східної Галичини за винятком м.Львова і його найближчих околиць, а також кількох повітів поблизу Тернополя, статистика засвідчувала абсолютну перевагу українського населення. Це домінування українського населення більш виразно відображала статистика віровизнання, аніж мовна статистика. Вона була абсолютно переважачою в Карпатських і Волинських повітах. Однак, у зв'язку із значною часткою населення, яке визнавало римо-католицький обряд, а також тим, що польську мову повсюдно вживали навіть серед українців, ця територія мала характер двонаціональний. В містах переважала польська мова, а в сільській місцевості – українська. Такий територіальний поділ обумовлювався суспільним станом. Сільське населення, переважно українці, було менш освіченим. І хоч австрійська влада сприяла українцям, їх суспільний статус був невисоким. А можливості росту суспільної значимості були в значній мірі обумовлені сприйняттям польської мови і культури. В той же час належить відмітити, що в кінці XIX ст. почала народжуватися українська інтелігенція. Була вона кількісно незначною і антипольською по духу³².

Роки 1900-1914 на території Східної Галичини були періодом політичної і економічної стабільності. Це сприяло високому приросту населення. Тут слід відмітити такий факт, як значну заморську еміграцію. Вона торкалась в основному євреїв, але виїжджало також багато українців і поляків. На підставі аналізу природного приросту можна прийняти, що на початок I світової війни на території Східної Галичини проживало понад 4,9 млн. чоловік, в тому числі українців – 3,1 млн., поляків приблизно 1150 тис., євреїв 620 тис., кількість представників інших народів були зовсім незначною і весь час зменшувалась. Цікавим явищем була швидка полонізація німецького населення.

³² Всебічно і об'єктивно висвітлює ці складні проблеми М. Kozłowski, *Między Sanem a Zbruczem. Walka o Lwów i Galicję wschodnią 1918-1920*, ст. 28-68.

Таблиця 12. Структура населення Східної Галичини в 1910р. за критерієм мови і віровизнання

Повіти	К-сть населення	Рідна мова		Віровизнання					
		Українська	Польська	Греко-католики		Римо-католики		Юдеї	
		%	%	тис.	%.	тис.	%.	тис.	%.
м. Львів	201,2	10,8	85,8	39,3	19,5	105,5	51,2	57,4	27,8
Бережани	104,7	58,9	40,9	64,9	61,9	29,1	27,7	10,7	10,3
Бібрка	88,5	69,1	30,1	61,5	69,5	16,6	18,8	10,2	19,4
Богородчани	69,4	84,9	13,7	58,0	83,6	3,5	5,1	7,5	10,7
Борщів	109,1	68,6	31,0	75,4	69,1	21,2	19,4	13,8	12,6
Броди	145,3	59,5	37,8	91,2	62,8	31,7	21,7	22,6	15,4
Бучач	138,2	53,0	46,7	77,3	55,9	43,5	31,4	17,5	12,7
Городенка	92,0	72,9	26,9	70,0	76,1	11,8	12,8	10,1	11,0
Городок	79,3	62,7	35,0	52,7	66,4	18,8	23,7	6,9	8,6
Гусятин	96,1	55,7	44,2	58,8	61,2	26,8	27,7	11,3	11,7
Добромилъ	72,0	59,7	39,2	46,1	64,0	17,9	24,9	7,6	10,5
Долина	113,3	74,9	21,4	86,3	76,2	12,3	10,8	12,8	11,3
Дрогобич	171,1	56,6	41,4	102,2	59,7	37,6	21,9	29,6	17,2
Жидачів	83,2	74,8	22,3	63,1	75,8	13,3	5,9	6,9	8,2
Жовква	99,5	72,3	25,9	72,8	73,1	16,9	16,9	9,6	9,6
Заліщики	76,8	69,2	30,3	54,8	71,3	12,8	16,6	9,3	12,0
Збараж	71,5	57,0	43,0	43,6	60,9	22,6	31,6	5,3	7,5
Зборів	60,6	67,9	32,0	42,8	70,6	11,7	19,3	6,2	10,2
Золочів	117,2	59,1	40,3	73,4	62,6	29,9	25,5	13,6	11,6
Калуш	94,7	81,2	17,2	77,7	79,7	9,9	10,1	8,2	8,4
Кам'янка Струм.	115,1	57,8	40,3	70,0	60,8	28,4	24,6	14,7	2,7
Коломия	124,6	59,2	38,2	77,3	62,0	22,2	17,8	23,9	19,1
Косів	85,8	84,1	15,1	71,5	83,3	4,2	4,8	9,7	11,3
Львівський	160,7	36,5	61,7	74,0	46,0	70,1	43,4	14,0	8,7

Мостиська	87,8	56,1	43,8	52,6	59,9	27,9	31,8	7,2	8,2
Надвірна	90,4	73,5	25,4	67,1	74,2	11,6	12,8	11,5	12,6
Печеніжин	46,8	87,8	12,1	40,9	87,3	1,7	3,6	4,2	9,0
Підгайці	93,5	65,9	33,4	61,3	65,5	24,9	26,7	7,3	7,8
Перемишляни	86,5	59,5	39,5	53,9	62,3	22,5	26,0	9,5	11,0
Рава Руська	115,3	66,8	32,1	80,8	70,0	17,6	15,2	16,7	14,5
Рогатин	124,9	70,6	29,2	89,6	71,7	21,8	17,4	13,6	10,8
Рудки	77,2	60,5	39,1	49,1	63,6	21,5	27,8	6,4	8,3
Самбір	107,4	57,1	41,7	65,5	60,9	32,8	30,5	8,8	8,2
Скалат	95,7	47,7	52,0	48,3	50,4	35,1	36,6	12,6	13,1
Снятин	54,8	77,9	17,9	42,9	78,2	6,1	10,9	5,9	10,7
Сколе	88,6	80,4	17,4	70,6	79,7	7,2	8,1	10,3	11,6
Сокаль	108,9	60,2	39,7	71,6	65,7	21,1	19,4	16,3	14,9
Станіслав	157,4	57,5	39,6	90,9	57,7	35,3	22,3	29,8	18,8
Старий Самбір	60,7	72,4	27,4	45,3	74,6	9,1	14,9	6,5	10,7
Стрий	79,9	58,3	37,6	48,9	61,2	15,3	19,0	12,8	15,9
Теребовля	80,6	48,1	51,6	41,8	51,8	32,0	39,4	7,3	9,0
Тернопіль	141,6	48,1	51,4	76,0	53,6	46,2	32,5	19,7	13,9
Глумач	116,0	71,8	27,4	84,8	73,1	20,7	17,9	9,7	8,3
Турка	85,0	79,8	19,8	68,9	81,0	5,2	6,1	11,7	13,6
Чортків	76,2	59,7	39,1	46,9	6,5	21,5	28,1	7,9	10,4
Яворів	86,3	78,3	21,6	68,5	79,3	11,3	13,1	6,4	7,3
Всього:	4 631,4	61,3	37,3	2 970,9	64,1	1 066,7	23,0	581,5	12,5

Джерело: *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31.XII.1910.*

Суспільно-економічна ситуація в сусідній Буковині була аналогічною. Демографічні процеси відбувались тут еволюційним шляхом. В чотирьох повітах Північної Буковини (Чернівці, Коцмань, Сторожинець, Вижниця), в її столиці – Чернівцях, а також у двох нових повітах (Заставне, Вашківці), які виникли в результаті поділу чотирьох раніше існуючих) кількість населення в 1900-1914 роках збільшилась з 410,3 тис. до 451,9 тис.:

Українці	–	253,4 тис.	–	56,1%
Румуни	–	77,0 тис.	–	17,0%
Євреї	–	71,4 тис.	–	15,8%
Поляки	–	27,8 тис.	–	6,1%
Інші	–	22,3 тис.	–	5,0%
Всього	–	451,9 тис.	–	100,0%

Стосовно 1900 року відбулися незначні демографічні зміни. Зменшилась частка українців (з 59,1 % до 56,1). Дещо збільшилась кількість румунів і поляків. Запровадження національного критерію замість мовного дало можливість виділення євреїв з німецькомовної групи. В попередньому переписі німецькомовного населення було 87,4 тис., або 21,4% загальної кількості мешканців Північної Буковини.

Кількість населення цієї провінції поступово зростала, досягнувши числа приблизно 475,0 тис. чоловік. Думаємо, що структура народонаселення суттєво не змінилась.

Структура народонаселення Закарпатської Русі в I десятиріччі ХХ ст. не мала значних змін. Кількість населення зростала рівномірно. Характерним було те, що поряд з високим натуральним приростом населення мала місце значна його еміграція. Можна припустити, що кількість населення перед I світовою війною становила понад 600,0 тис., з них: українців – 350,0 тис., угорців – 120,0 тис., євреїв – 80,0 тис., а також румунів, німців, словаків, циган – разом взятих близько 50,0 тис. осіб.

У відповідності з статистичною документацією бачимо, що на українській території, яка перебувала в межах Австро-Угорської держави, в 1914 році мешкало 5950,0 тис. чоловік (Східна Галичина – 4900,0, Північна Буковина – 450,0, Закарпатська Русь – 600,0 тис. чоловік). З них українці становили 3700,0 тис. (в Східній Галичині близько 3,1 млн., Північній Буковині – 250,0 і в Закарпатській Русі – 350,0 тис.). Поляки – близько 1180,0 тис. (в Східній Галичині понад 1150 тис., в Північній Буковині – 28,0 тис.). Євреї – 770,0 тисяч (в Східній Галичині – 620,0 тис., Північній Буковині – 70,0 і в Закарпатській Русі – 80,0 тис.).

Три названі групи народів загальним числом 5650,0 тис. осіб становили 95% населення. На представників інших народів – угорців, румунів, німців, чехів, словаків – припадало заледве 300,0 тис. осіб.

Демографічну ситуацію в 1914 році, а також в період перед початком I світової війни, на території сучасної України показує карта № 6Б в розрізі тогочасних політичних систем. Ця карта дає нам образ демографічної ситуації перед періодом великих зрушень і перемін, викликаних катаклізмами війни і революції.

Карта № 6.

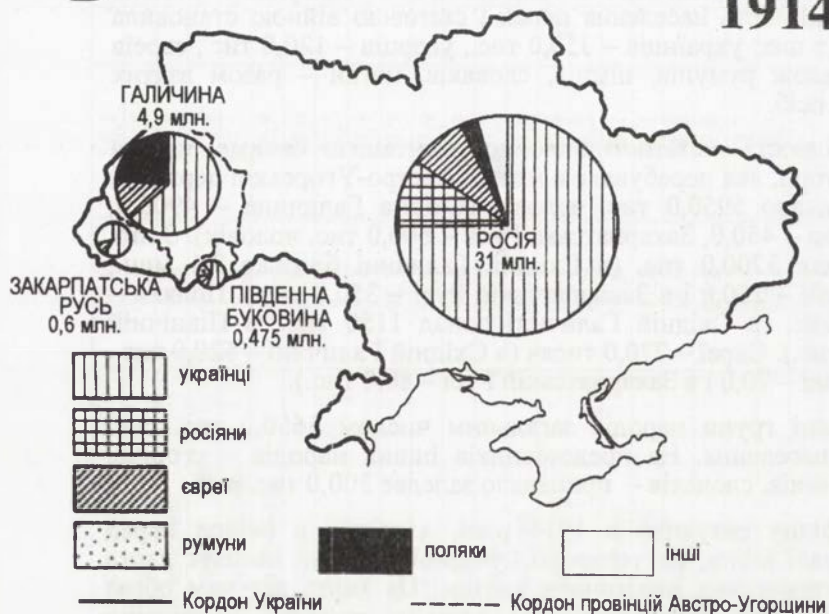
А – Мовна структура населення України 1897/1900

В – Національна структура населення України 1914

А 1897/1900

В 1914

III. Демографічні зміни на землях сучасної України в період I світової війни

На території сучасної України перед початком I світової війни проживало близько 37,0 млн. чоловік³³. На українській території, якою володіла династія Романових, мешкало тоді 31,0 млн. чоловік. На українській території, якою володіла Австро-Угорська монархія, проживало неповних 6,0 млн. чоловік³⁴. Склад народонаселення був дуже різноманітним як структурно, так територіально. Українців в загальному було 27,0 млн. чоловік – 73,0% населення всієї території. Російськомовних яких статистика ототожнювала з росіянами, було понад 3,0 млн. (8,1% населення). Серед них немало було українців. Євреїв – 3270 тис. (8,8%), поляків – близько 2 млн. (5,4%).

В перший період війни економічна ситуація на Україні була більш-менш стабільною і кількість населення продовжувала зростати. Можемо вважати, що максимальний рівень заселення був досягнутий в 1915-1916 роках. В цей час було проведений перепис населення. Він не був достатньо опрацьований і опублікований. На основі роботи С.Брука і В.Кабузана пропонуємо дані в розрізі губерній (Таб.13).

В дев'яти південно-західних губерніях Росії приріст населення в 1897-1917 роках становив близько 7,7 млн. чоловік. Швидко зростає демографічний приріст у східній і південній частині України. Процентна частка українців була стабільною з невеличкими відхиленнями в межах губерній. Для інших груп народонаселення не маємо статистичної інформації. Дані перепису 1917 року для нас дуже важливі, так як показують ситуацію безпосередньо перед періодом великих суспільних змін і перед демографічною катастрофою 1918-1922 років.

³³ Радянський демографічний щорічник називає цифру населення на території сучасної України в 1913р. 35210 тис. чоловік. З наведених вище обрахунків видно, що ця цифра значно занижена. (*Населення СССР 1997р.* стр. 9). Також заниженою здається нам інша оцінка, згідно якої на цій території на 31.XII.1913р. жило 35 775 тис. чоловік (*Чисельний рух населення УРСР*, ст. 4-7).

³⁴ Факт високого демографічного потенціалу України відзначено також в іноземній літературі (Г. Цлайнов). *Das problem de Ukraine*. В. Levicky, *Polityka i społeczeństwo na Ukrainie Sowieckiej 1953-1980*; *Ukraine's Claim to Freedom. An Appeal for Justice on Behalf of Thirty-Five Millions*. В обіг світової географічної літератури увійшла позиція З. Рудницького. Згідно обрахувань цього вченого і українського патріота на етнічній українській території площею 850,0 тис.км², мешкало в 1910 році 45,0 млн. Чоловік, з них 32,7 млн. становили українці. У цілому світі тоді жило 34,5 млн. українців, і тому числі 29,3 в Російському царстві. (*Ukraine. Land und Volk*, ст. 7-16). Інші етнічні групи нараховували разом 1730 тис. осіб (4,7%).

Таблиця 13. Приріст кількості населення на українських землях, що належали до Росії в роках 1897-1917

Губернії	1897			1917			Приріст населення 1897-1917 (в тис.)	
	всього населення	в т.ч. українців		всього населення	в т.ч. українців		всього	українського
	тис.	тис.	%	тис.	тис.	%		
Чернігівська	2 297,9	1 526,1	66,4	2 533,7	1 707,7	67,4	+235,8	+187,6
Полтавська	2 778,2	2 583,2	92,6	3 654,0	3 438,4	94,1	+875,4	+855,2
Харківська	2 492,3	2 009,4	80,6	3 536,5	3 030,0	85,7	+1 044,2	+1 021,4
Київська	3 559,2	2 819,1	79,2	4 716,5	3 608,1	76,5	+1 157,3	+789,0
Волинська	2 989,5	2 095,6	70,1	3 871,9	2 698,7	69,7	+882,4	+603,1
Подільська	3 018,3	2 442,8	80,9	3 816,2	3 056,8	80,1	+797,9	+614,0
Катеринославська	2 113,7	1 456,4	68,9	3 653,3	2 403,9	65,8	+1 539,6	+947,5
Херсонська	2 733,6	1 462,0	53,5	3 430,4	1 807,8	52,7	+696,8	+345,8
Таврійська	1 447,8	611,1	42,2	1 911,9	900,5	47,1	+464,1	+289,4
Всього	23 430,5	17 005,7	72,6	31 124,4	22 651,7	72,8	+7 693,9	+5 647,0

Джерело: С. Брук, В. Кабузан, *Численность и расселение украинского этноса в XVIII- начале XX ст.*, ст. 23-25.

В результаті подій, пов'язаних з I світовою війною, і наступною Жовтневою революцією, відбулися значні територіальні зміни в межах сучасної України. Після відродження незалежної Польщі вся Галичина, яка належала Австро-Угорській державі, стала частиною II Речі Посполитої. Крім того, в межах Польщі опинилась західна частина Волинської губернії, зокрема такі повіти, як Володимир Волинський, Ковель, Луцьк, Дубно, Кременець, Острог і Рівне. В той же час такі повіти, як Овруч, Житомир, Зв'ягель, Ізяслав і Староконстантинів увійшли до складу Української РСР.

Вся Бессарабія увійшла до складу Румунії: не тільки сучасна Молдавія, а й також так званий район Буджак, що займав територію між Чорним морем, Дунаєм і Дністровським лиманом. Цей район сьогодні становить західну частину Одеської області і належить до України.

Вся Буковина, що належала Австро-Угорщині, увійшла до складу Румунії. Закарпатська Русь опинилась у складі Чехословаччини. Необхідно визнати, що значна частина земель сучасної південно-західно, України в період між I і II світовими війнами належали Польщі, Румунії і Чехословаччині.

Демографічні втрати на українських землях в кінці I світової війни були дуже істотними. Переміщення фронтів, мобілізація чоловіків до російської, австрійської армії, евакуація населення на схід різко позначилися на стані народонаселення. Ще більші наслідки спричинила громадська війна, викликана більшовицькою революцією, польсько-більшовицька війна, а також нестабільні повоєнні роки. Економічна катастрофа в радянській Україні була причиною тяжкого голоду, котрий охопив на початку двадцятих років Центральну і східну частини України³⁵.

Про рівень демографічних втрат свідчать дані про стан народонаселення в межах Української РСР після утворення в 1922 році Радянського Союзу. На цій території, без врахування областей, які відійшли до Польщі, Румунії, Чехословаччини, а також Криму, кількість населення в 1914-1924 роках знизилась з 27 735,5 до 27 017,7 тис. чоловік, тобто на 700,0 тис. чоловік³⁶. Таке зниження сталось незважаючи на те, що рівень народжуваності на Україні був дуже високий і доходив до 40% щороку.

Одночасно розпочався серйозний міграційний рух, який досить нерівномірно охопив певні групи народонаселення і окремі території. Доцільно відзначити, що в результаті громадянської війни і перемоги більшовиків, а також розв'язання червоного більшовицького терору виявилось намагання знищити фізично польських землевласників та інших заможних громадян. Всі польські поміщицькі маєтки були конфісковані. Планова ліквідація представників буржуазно-поміщицьких

³⁵ Згідно розрахунків, які будять серйозні застереження, кількість населення на території сучасної України становила: 1914 – 35 775; 1915 – 35 907; 1916 – 35 608; і 1917 – 35 176; 1918 – 34 652; 1919 – 34 512; 1920 – 33 988; 1921 – 34 057; 1922 – 34 263; 1923 – 35 028 тис.чоловік.

³⁶ Т. Олесійович, *Загальний нарис території та населення УРСР*, ст. 36.

класів вдарила в першу чергу по поляках. Масова втеча на Захід, а згодом організована репатріація охопила тисячі поляків, які залишили правобережну Україну. Залишилось лише сільське населення, тоді як вищі верстви, в тому числі землевласники і більша частина інтелігенції, залишили українську землю назавжди.

В часі так званої білої еміграції виїхало з країни також багато росіян і українців. Остаточна поразка в боротьбі за незалежність Української держави призвела до евакуації уряду Української Народної Республіки. Разом з урядом в Польщу евакуювалось 40,0 тис. осіб, серед них був один отаман, 65 послів, 14 міністрів, 1680 чиновників уряду, 3530 офіцерів, 11 500 рядових. Разом з евакуйованими виїхали також їх родини. Всі ці люди розпошились по цілій Європі. Уряд під керівництвом Євгена Петрушевича розташувався у Відні³⁷. Це були втрати більш якісні, ніж кількісні. Вони не так позначились на балансі демографічнім, як на інтелектуальному збідненні українського народу.

На території нововідродженої Польщі в 1921 році був проведений перепис населення. Він охопив всю Східну Галичину і Західну Волинь, яка згідно Ризького договору опинилась в межах II Речі Посполитої. Цей перепис показав, що на території Східної Галичини, за винятком шести повітів (Бжозова, Ярослав, Леска, Перемишля, Санока і Любачева) проживає 4219,3 тис. чоловік. У порівнянні з австрійським переписом 1910р., який показав 4634,1 тис.чол., кількість населення зменшилась на 414,8 тис. чоловік. Стосовно до 1914 року зменшення населення було ще більшим.

Як і у випадку перепису 1910 року, беремо як показник національності не мовний критерій, який завищував кількість поляків шляхом зарахування в цю групу численних євреїв, а віровизнання. При такому способі обчислення кількості поляків (римо-католицьке віровизнання) в 1910-1921 роках не змінилось (1910 – 1066,7; 1921 – 1073,2 тис.). Натомість зменшилась кількість населення греко-католицького віровизнання, тобто українців, 2764,1 тис. до 2650,6 тис., або на 113,5 тис.

Значно зменшилась кількість євреїв: з 581,5 до 466,9 тисяч. Процент польського населення зріс з 23,5% до 25,4%; українського – з 59,6 до 62,8%, тоді як єврейського зменшився з 12,5 до 11,0%. Окрім безпосередніх військових втрат причиною кількісних і процентних змін був міграційний рух. Виїзд євреїв і вплив поляків з Центральної України вплинув на співвідношення між народами, що населяли Східну Галичину.

Після приєднання західної частини Волині до Польщі тут також було проведено у 1921 році перепис населення. Він показав у Волинському воєводстві 1569,6 тисяч осіб населення. До цього числа необхідно додати населення Камінь-Каширського і Сарненського повітів, які були включені в Поліське воєводство. На відміну від Поліського

³⁷R. Toszecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1935-1945*, ст. 46.

воеводства, яке було по суті білоруським³⁸, Каширський і Сарненський повіти були заселені українцями і білорусами. Згідно перепису 1921 р. тут жило 204,9 тис. чоловік. Всього на території західної Волині було в 1921р. 1774,5 тис. мешканців. На дещо меншій території, яка охоплювала такі повіти, як Володимир Волинський, Ковель, Дубно, Кременець, Острог і Рівне в 1909р. проживало 1778,1 тис. осіб. Військові втрати 1915-1920 років поглинули приблизно величину натурального приросту в 1909-1915 роках. З цього виходить, що безпосередні військові втрати були вищими у Східній Галичині, ніж на Волині. І все ж ці втрати були по всій території, яка відійшла до Польщі. У певній мірі ці втрати були компенсовані репатріацією населення зі сходу. Поміж 1 листопада 1918 року і 1 червня 1924 року до Польщі прибуло 1264 тис. осіб, в т.ч. поляків – 469,2 тис., українців – 123,9 тис. Це було населення, евакуйоване росіянами в 1914-1916 роках, яке поверталось до своїх осель, а також багато мешканців центральної України, яке рятувалось від червоного терору.

Польський перепис 1921 року показав на території Волинського воеводства 263,7 тис. поляків і 180,5 тис. римо-католиків. Це було населення, яке після відродження незалежної Польщі прийняло польське громадянство і перестало бути царськими підданими. Одночасно проявилась і певна правдивість. Царські переписи показували на цих землях більше римо-католиків, ніж поляків. Натомість пізніші польські переписи показували значно більше людей польської національності, які визнавали польську мову рідною, аніж тих; хто був римо-католиком. Як та, так і друга статистика викривлює дійсний стан речей. Російські дані свідомо занижували кількість поляків, натомість польський перепис явно завищував кількість польського населення. Найбільш вірогідною слід прийняти релігійну статистику.

Безпосередньо після I світової війни був проведений перепис і в Чехословаччині. Він показав у Закарпатській Русі 604,7 тис. чоловік мешканців, тобто майже стільки, скільки їх було в 1910 році. Військові втрати були близькими до природного приросту 1910-1914 років, який був дуже високим: 1912 – 11,3 тис.; 1913 – 9,8 тис.; 1914 – 8,2 тис. Однак значно змінилась структура народонаселення. Зросла кількість українців з 350 до 373 тис. (з 58 до 62%), знизилась кількість угорців з 120 до 102 тис. Причини цих змін мали характер більш політичний, аніж демографічний. Зміна державності відбилась на наслідках статистики народонаселення.

³⁸ Етнічна мета поміж українським і білоруським населенням була об'єктом численних наукових контрверсій між українцями і білорусами. На підставі мовних критеріїв російський етнограф В. Карський ("Білоруси") окреслив перебіг цієї межі від верхів'їв Нарви, далі на північ-від Біловезької пуші через Пружани, Березу Каргузьку, Вичанівське озеро. Далі ця межа проходила на південний схід поблизу рік Бобрик і Прип'ять. Так звану лінію Карського визнавали українські демографи. Однак не тільки білоруські дослідники, але й більш безсторонні польські дослідники пересували її значно далі на південь, зараховуючи до етнічних земель Білорусії значно більшу частину Полісся. (J. Obrębki, *Problem etniczny Polesia*, ст. 1-21). Сьогодні практично все Полісся належить до Білорусії.

В Румунії перший повоєнний перепис був проведений лише в 1930 році. Більш вірогідної інформації для повоєнного періоду ми тут не маємо³⁹. Нам важко докладно встановити воєнні втрати Північної Буковини, а також тих територій, які опинились в межах Румунії. Фрагментарні дані дають можливість припустити, що втрати були нижчими, ніж у Східній Галичині чи на Волині, але вищими, ніж на Закарпатській Русі.

Представлена інформація, хоч і орієнтовно та не досить повно, все ж дає можливість зробити висновок, що втрати на українських землях, зумовлені I світовою війною і революцією, були високі. На території, яка увійшла до складу Української РСР, навіть у 1924 році, порівняно до 1914 року, бракувало 700.0 тис. осіб. Втрати в польській частині України були також високими, однак швидкий природний приріст зумовив те, що вже після 1920 року маємо з швидкий зріст перенаселенням.

Можна вважати, що в результаті I світової війни кількість населення на українських землях зменшилась на 2 млн. осіб (з 37 до 35 млн.). В передвоєнні роки щорічний натуральний приріст населення становив 600-700 тис. чоловік. Можна припустити, що якби не було війни, кількість населення в межах сьогodнішньої України становила б у 1920р. приблизно 41.0 млн. чоловік. Ці гіпотетичні обрахунки показують нам рівень посередніх і безпосередніх втрат в результаті катаклізмів війни і особливо революції.

Переходячи до демографічного аналізу міжвоєнного періоду необхідно врахувати територіальні зміни, які відбулись на землях сучасної України в її сьогodнішніх межах. Для правильності статистичних обрахунків необхідно провести окремо дослідження народонаселення на територіях, які в той час були в складі різних держав, зокрема: Української РСР в межах 1921-1939рр.; Криму, який до 1953р. перебував у складі Росії; південно-східної Польщі, яка в 1945 році була включена до складу Української РСР⁴⁰. Північної Буковини і району Буджак, які були в складі Румунії. Закарпатської Русі, що була в складі Чехословаччини. Додатково треба врахувати, що існуюча в міжвоєнний період Молдавська АРСР належала до Української РСР, а сьогodні формально знаходиться в межах Молдавії.

³⁹ Румунський перепис населення 1923 року не дає докладної етнічної характеристики краю, оскільки був проведений некваліфіковано. Це було підтверджено також румунською владою. Лише наступний перепис 1930р. був проведений у відповідності з статистичними вимогами, хоча і тут відчувалася тенденція до завищення кількості осіб румунської національності.

⁴⁰ Мова йде про західні області України: Львівську, Тернопільську, Івано-Франківську, Волинську, Рівненську (прим. перекладача).

IV. Зміни в народонаселенні на території сучасної України в міжвоєнний період

1. Структура народонаселення радянської частини України в 1926 році

Перший загальний перепис населення в СРСР був проведений у 1926 році. З точки зору статистики народонаселення він не викликав якихось великих сумнівів. Це був час, сприятливий для розвитку і утвердження народів СРСР як окремих національностей. Царська русифікація ще не була заступлена сталінською русифікацією. На відміну від перепису 1897 року, в якому виразно відбилась завищене число росіян за рахунок українців і поляків, дані перепису 1926 року були більш вірогідні⁴¹. Незначні викривлення могли мати місце, наприклад, щодо поляків. Відіграла роль пам'ять ще недавньої польсько-радянської війни, а також стереотип поляка як особи, що належала до класу експлуататорів.

Перепис 1926 року показав, що на території тогочасної України, яка складала 451,6 тис. км²., проживало 29 019 тис. чоловік, в т.ч. 28 996 тис. постійно, і 23,2 тис. чоловік іноземців. Склад народонаселення України показана на таб. 14, 15.

Із загального числа 29,0 млн. чоловік, які проживали на території тогочасної Української РСР, українців було понад 23,0 млн. (близько 80%). Близько 10% (2,6 млн. чоловік) становили росіяни. Значне місце посідали євреї (понад 1,5 млн. чоловік). Заслуговує на увагу відносно велика німецька меншина.

В роках 1897-1926 мали місце серйозні демографічні зміни, які відобразились на складі народонаселення аналізованої території, що становила східну і центральну частину українських земель.

На цій території був великий натуральний приріст населення, який сягав у спокійний період до 500 тис. Осіб що року. Це обумовило значний зріст населення: з 21 431,3 тис. (1897) до 28 996,0 тис. (1926), всього понад 7,5 млн. мешканців.

Динаміка демографічного розвитку була нерівномірною. В 1897-1914 роках кількість населення зросла з 21 431,3 тис. до 27 737,5 тис., тобто на 6,3 млн. чоловік. Роки війни і революції, голод 1921 року різко загальмували приріст, а згодом зумовили значний спад кількості населення. В наступний період після 1922 року, а особливо після 1923р. був відчутним високий натуральний приріст населення. Це пояснюється зниженням рівня смертності і високим рівнем народжуваності. Для ілюстрації можемо навести, що в 1924 році натуральний приріст становив 670 тис. чоловік, в 1925 – 659 тис., а в 1926 році – 689 тисяч. Військові втрати, а особливо втрати в революції і громадянській війні були такі великі, що лише на межі 1924-1925рр. був досягнутий рівень народонаселення 1914 року.

⁴¹ Е. Волков, *Динаміка народонаселення ССРСР за 80 лет.*

Таблиця 14. Структура народонаселення Української РСР в 1926 році

Національність	Кількість чоловік	
	тис.	%
Українці	23 219	80,14
Росіяни	2 677	9,24
Євреї	1 574	5,43
Поляки	476	1,64
Німці	394	1,36
Молдавани	258	0,89
Греки	105	0,36
Болгарии	92	0,32
Білоруси	76	0,26
Татари	22	0,08
Чехи і Словаки	16	0,05
Цигани	14	0,05
Вірмени	11	0,04
Латиші	9	0,03
Литовці	7	0,02
Інші	21	0,09
Невизначені	26	–
Всього	28 997	100,0

Першоджерело: О. Пітель, *Національні відносини на Україні в світлі статистики*, ст. 44.

Динаміку і структуру народонаселення України в міжвоєнний період 1897-1926р. вивчали українські вчені, які працювали у Варшаві і в Харкові. В тодішній столиці України цією проблематикою займався А. Хоменко⁴², а в Варшаві О. Пітель⁴³. Ми будемо користуватися працями обох дослідницьких колективів. Слід однак відмітити, що статистичні дані цих дослідників істотно різняться між собою. Автору не вдалося звести їх воедино. У зв'язку з цим виявляються облікові розбіжності між окремими табельними співставленнями. Це вимагає більш конкретного підходу до деяких статистичних інформацій, як узагальнюючих так і детальніших. Основна різниця полягає на пропорціонально нижчих величинах як у визначенні загальної кількості населення Української РСР, так і в окремих групах народонаселення, поданих в матеріалах А. Хоменка. Тут слід зазначити, що в офіційних даних перепису, на які посилаються всі пізніші демографи, кількість населення в 1926 році є на один мільйон вища від того числа, на яке вказує в своїй досить цінній роботі А.Хоменко (наприклад, різниця в кількості українців становить 573 тис., росіян – 359 тис., поляків – 15 тис. чоловік),

⁴² А. Хоменко, *Національний склад населення України*, ст. 3-144.

⁴³ О. Пітель, *op.cit.*, ст. 30-84.

В розглянутому нами майже тридцятилітньому періоді відбулися істотні демографічні зміни. Незважаючи на війну і революцію, відмічено великий фактичний приріст населення (близько 7,4 млн. чоловік). Особливо істотно в абсолютних цифрах зросла кількість українського населення (понад 6,8 млн. чол.), при відповідно дуже невеликому прирості кількості російського населення. Дві національні групи, зокрема німці і євреї, знизили свою кількість в абсолютних величинах.

Таблиця 15. Таблиця народонаселення Української РСР в 1897-1926 роках (в тис.)

Національність	Кількість населення		Приріст кількості населення в період 1897-1926рр.	
	1897	1926	В тис.	в проц.
Українці	15 824,8	22 646,6	+6 821,8	+43,1
Росіяни	2 085,4	2 318,4	+233,0	+11,2
Євреї	1 644,5	1 565,5	-79,0	-4,8
Поляки	268,0	461,0	+193,0	+72,0
Німці	378,0	375,8	-2,2	-5,8
Молдавани	185,5	257,7	+72,2	+38,9
Греки	58,3	103,6	+45,3	+77,7
Болгарии	59,8	91,9	+32,1	+53,7
Білоруси	67,1	71,6	+4,5	+6,7
Інші	78,4	134,3	+55,9	+71,3
Всього	20 649,8	28 026,4	+7 376,6	+35,7

Першоджерело: А. Хоменко, *op.cit.*, ст. 6-12.

Можна припустити, що це було пов'язано з еміграцією, а стосовно євреїв також з процесами асиміляції та виходом частини єврейської молоді з маломістечкових єврейських гетто. Деякі національні меншини, раніше пригноблені царською владою (наприклад поляки), більш відважно відображали свою національну приналежність. Як наслідок, це зумовило зміни в процентному співвідношенні окремих груп народів (див. таб.16).

В розглянутому нами періоді між переписами виявилось явне збільшення частки українців. Можна навіть сказати про виразну тенденцію в напрямку українізації корінної України. В той же час відбулося зниження частки росіян. Це явище мало в значній мірі перехідний характер, яке полягало в тому, що до української національності було включено багато мешканців прикордонних районів, які на стику двох культур раніше не могли себе національно ідентифікувати і не знали точно, до якого народу себе віднести: російського чи українського. В пізнішому часі ця частина населення легко піддаватиметься русифікації.

Таблиця 16. Відсоткові зміни в структурі народонаселення Української РСР в 1897-1926 роках

Національність	Частка (процент) в населенні		Різниця 1897-1926 (в процентах)
	1897	1926	
Українці	76,7	80,1	+3,8
Росіяни	10,0	9,2	-0,8
Євреї	8,0	5,4	-2,6
Поляки	1,3	1,6	+0,3
Німці	0,3	0,3	-0,5
Молдавани	0,9	0,9	0,0
Греки	0,3	0,4	+0,1
Болгари	0,3	0,3	0,0
Білоруси	0,3	0,2	-0,1
Інші	0,4	0,5	+0,1
Всього	100,0	100,0	100,0

Першоджерело: О. Пітель, *op.cit.*, ст. 47.

З віддаленої вже перспективи можна сказати, що двадцять роки, хоч і не було державної незалежності, були корисними для розвитку національних зусиль в цьому напрямку, вершиною чого було створення республіки української по формі.

Українізація була здійснена українськими комуністами. Особливо багато для втілення її в життя зробив М.Скрипник, який був народним комісаром освіти. Розвиток системи народної освіти відбувався досить швидко. В країні, де до 1917 року не було жодної державної української школи, через десять років 93,7% українських дітей уже навчалося в школі на рідній мові⁴⁴. В школах з українською мовою навчання вчилися також діти інших національностей. Наприклад, в 1932-33 роках в українських школах навчалося 88,5% всіх дітей на Україні. В російських школах навчалося лише 4,8% дітей.

Динамічно розвивались також українська середня і вища школа. В 1925р. українці становили серед студентів 12,9%, в 1929р. – 27,4%, а в 1932-33 роках – 56%.

Подібні процеси українізації відбулися і в інших галузях. Тиражі книжок на Україні в 1933р. становили 67 млн. примірників, з них на українській мові 70% (в 1913р. цей показник сягав заледве 3,2%). 85% періодичних видань виходило на українській мові. Не тільки на Україні, але і в міграційних осередках (в діаспорі) ці роки відзначались як період

⁴⁴ Не применшуючи заслуг М. Скрипника в процесі українізації, все ж слід відзначити, що народними комісарами освіти в 1922-1927рр. були В. Затонський і О. Шумський. М.Скрипник був наркомом освіти лише в 1927-33 рр., тобто після того десятиліття, на яке посилається автор.

українського відродження⁴⁵. В пізніших роках це піднесення різко пішло на спад, почалася посилена русифікація і ліквідація всяких атрибутів української суверенності.

Порівнюючи наслідки обох переписів, відзначимо, що в Україні зменшилась частка єврейського населення. Це був результат масової еміграції євреїв перед I світовою війною в основному до Америки, а також переселення їх до великих російських міст, і навіть до Польщі. Багато єврейської молоді включилось в активну революційну діяльність, і тому відірвались від єврейської спільноти.

Натомість зросла частка осіб польської національності. Російський перепис 1897р. зумисне занижував кількість поляків. В роки революції польське населення на Україні зазнало великих втрат. Багато поляків було змушено репатріюватись до Польщі. Ліквідоване було велике землевласництво, що було опорою багатьох поляків. В той же час відбувались сильні процеси русифікації і українізації. В цій ситуації таке збільшення частки польського населення в 1897-1926рр. Підтверджує тенденційність і недбалість царського перепису 1897р.

Недавно одержані матеріали Міністерства Закордонних справ Другої Речі Посполитої в Вашингтоні показують, що дані радянського перепису 1926 року також занизили в певній мірі кількість поляків. Опублікована документація подає докладне число поляків станом на 17 червня 1922 року на території епархій, які згідно Ризького трактату опинились в межах Української РСР. Всього римо-католицьких священників було 113, парафіян римо-католиків, які ототожнюють себе з поляками – 651374 осіб.

Радянський перепис 1926р. взяв до уваги істотний елемент самоідентифікації – рідну мову, який поряд з національністю є істотним критерієм етнічного поділу суспільства (див. таб.17).

Абсолютна більшість українців (близько 95%) визнала українську мову рідною. Це свідчило про те, що процес русифікації в двадцятих роках був ще слабким.

Слід також відзначити, що практично всі німці, молдавани і болгари декларували свою рідну мову як мову своєї національності. Заслугує на увагу мала здатність до мовної асиміляції німців, які жили в сільській місцевості. Відмічено також незначну податливість росіян до мовної українізації. Понад 20% єврейського населення втратили рідну мову і піддалися російській, а не українській мовній асиміляції.

⁴⁵М. Waldenberg. *Kwestie narodowe w Europie Srodkowo-Wschodniej. Dzieje, Idee*, ст. 333-334.

Таблиця 17. Поділ населення Української РСР в 1926р. згідно рідної мови

Національність	Рідна мова (в процентах)				
	свої національності	українська	російська	інша	невизначено
Українці	94,09	–	5,52	0,06	0,29
Росіяни	98,14	1,39	–	0,07	0,40
Євреї	75,95	0,85	22,62	0,05	0,48
Поляки	44,18	48,36	6,88	0,18	0,40
Німці	94,96	2,33	2,20	0,21	0,30
Молдавани	94,17	2,78	2,77	0,12	0,15
Греки	81,33	0,76	17,01	0,51	0,39
Болгари	93,94	1,27	3,57	1,01	0,19
Білоруси	19,71	5,87	73,44	0,51	0,47
Інші	92,27	1,08	6,18	0,08	0,38

Першоджерело: О. Пітель, *op. cit.* ст. 49.

Сильні асиміляційні процеси охопили польське населення. Згідно даних перепису лише 45% поляків назвали польську мову рідною. Абсолютна більшість поляків користувалась українською мовою, а не російською. Серед польського населення процеси українізації були сильнішими, ніж процеси русифікації. Поляки жили в основному в західних регіонах сучасної України, де росіян була незначна кількість, а самосвідомість українців була вищою.

Цілковито іншою була ситуація серед білорусів, які на 80% утратили рідну мову і прийняли російську.

Необхідно ще раз підкреслити, що двадцяті роки були періодом ліберальної національної політики⁴⁶. Лише в тринадцятих роках розпочався терор і дискримінація окремих народів і національних груп. До початку тридцятих років існувала не тільки теоретично, а й фактично рівноправність, яка відобразилась так званою територіальною автономією. Якщо національна меншина в якійсь місцевості кількісно переважила, локальна влада переходила в її руки. Ця влада мала право провадити свою національну політику в галузі освіти і культури.

⁴⁶ Це можна відзначити навіть стосовно польського населення. Завдяки зусиллям і при допомозі радянської влади відкрито в двадцятих роках 670 польських шкіл, в т.ч. 7 технікумів і два інститути в Києві і в Мінську. Функціонували три професійні польські театри, видавалось 16 польських районних газет, 6 республіканських і одна центральна, друкувались книги на польській мові. Працювали польські наукові установи та інститути. Після ліквідації в тридцятих роках всі ці інституції ніколи не були поновлені. (M. Iwanow. *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim, 1921-1939*, ст. 176-233).

В 1928-1929 роках з 579 районів, на які ділилась України, 554 були українські, 9 російських, 6 німецьких, 4 болгарських, 3 грецьких, 2 єврейських, 1 польський та 25 районів національно змішаних. З 10 988 сільських рад 9912 було українських, 391 російська, 224 німецьких, 150 польських, 94 єврейських, 71 молдавських, 46 болгарських, 30 грецьких, 12 чеських, 4 білоруських, 3 албанські, 1 шведська та 1046 національно змішаних⁴⁷.

Польський національний район утворено 21 липня 1925р. на Волині. Районний центр Долбиш був переіменований на Мархлевськ і від нього пішла назва району „Мархлевський”. На території району мешкало населення таких національностей⁴⁸.

Поляки	–	28 336	–	69,8% населення
Українці	–	8 098	–	19,9% населення
Німці	–	2 805	–	7,0% населення
Євреї	–	1 319	–	3,2% населення
Інші	–	19	–	0,1% населення
Всього	–	40 577	–	100,0% населення

Мархлевський район був збільшений у 1930 році за рахунки навколишніх сіл. Кількість населення зросла до 52 447 чол., а відсоток поляків сягнув 71 від загальної кількості населення. Планувалось також утворення ще одного польського району на Поділлі поблизу Проскурова. В польському автономному районі і в навколишніх селах урядовою мовою була польська. Видавалось кільканадцять польських газет, в Києві функціонував польський театр. Було відкрито близько 400 польських початкових шкіл (1–4 кл.) і близько 30 початкових шкіл. В Києві в 1932р. відкрито польський педагогічний інститут. Однак в тридцятих роках почалась політика обмеження національних прав нерадянських народів.

Перепис населення 1926р. був повністю опублікований. Повні висновки показує нам таблиця 18, яка є першоджерелом інформації про розміщення окремих народів і національних груп на території Української РСР. На підставі представлених статистичних даних складено карту № 7, яка наочно показує нам точну картину кількісного співвідношення різних народів в межах окремих адміністративних округів.

⁴⁷ Т. Олесійович, *Загальний нарис території та населення УРСР*, ст.34.

⁴⁸ М. Іванов, *op.cit.*, ст.116-127.

Таблиця 18. Національна структура населення Української РСР в 1926 році

Регіони і округи	Кількість населення	Національність									
		українці		росіяни		поляки		євреї		інші	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Волинський	690,5	461,3	66,8	19,8	2,9	86,6	12,5	65,6	9,5	57,2	8,3
Глухівський	551,9	410,9	74,4	130,4	23,6	0,4	0,0	8,8	1,6	1,4	0,4
Конотопський	660,1	624,0	94,5	13,6	2,1	0,7	0,1	14,0	2,1	7,8	1,2
Коростенський	521,1	401,4	77,0	8,2	1,6	40,6	7,8	40,6	7,8	30,3	5,8
Чернігівський	534,2	495,2	92,7	18,2	3,4	0,6	0,1	17,6	3,3	2,6	0,5
Полісся	2 957,9	2 392,8	80,9	190,3	6,4	128,9	4,4	146,6	5,0	99,3	3,3
Білоцерківський	861,3	801,7	93,1	5,6	0,6	8,0	0,9	43,6	5,1	2,4	0,3
Бердичівський	732,6	599,2	81,8	10,5	1,4	48,4	6,6	69,6	9,5	4,9	0,7
Вінницький	775,6	651,6	84,0	22,2	2,8	19,6	2,5	77,3	10,0	4,9	0,7
Кам'янець-Подільський	541,1	454,4	84,0	8,4	1,5	30,1	5,6	46,2	8,5	2,0	0,4
Київський	1 594,8	1 242,9	77,9	138,3	8,6	26,1	1,7	162,4	10,2	25,1	1,6
Могилівський	522,0	462,4	88,6	5,6	1,1	12,9	2,5	30,5	5,8	10,6	2,0
Проскурівський	573,0	459,5	80,2	5,9	1,4	58,1	10,2	46,5	8,1	3,0	0,1
Тульчинський	706,5	633,3	89,6	11,1	1,6	11,1	1,6	48,5	6,8	2,5	0,4
Уманський	893,1	821,7	92,0	5,5	0,6	5,9	0,7	57,3	6,4	2,7	0,3
Шевченківський	1 138,1	1 079,1	94,8	9,4	0,8	1,7	0,1	44,3	3,9	3,6	0,4
Шепетівський	659,7	536,1	81,2	7,5	1,1	60,6	9,1	47,6	7,3	7,9	1,3
Правобережжя	8 997,8	7 741,9	86,1	230,2	2,6	282,5	3,1	683,0	7,6	60,2	0,6
Ізюмський	378,1	316,9	83,8	56,6	15,0	0,3	0,1	0,6	0,2	3,7	0,9
Кременчуцький	791,8	724,7	91,5	23,7	3,0	0,7	0,1	38,1	4,8	4,6	0,6
Куп'янський	426,0	551,0	93,8	5,2	0,9	0,4	0,1	10,3	1,8	19,9	3,4
Лубенський	586,8	356,6	60,8	67,3	11,5	0,3	0,1	0,3	0,1	1,5	0,3
Ніжинський	471,9	456,9	96,8	5,1	1,1	0,4	0,1	8,0	1,7	1,5	0,3
Полтавський	1 089,6	1 021,0	93,7	38,5	3,5	1,2	0,1	22,9	2,1	6,0	0,6

Прилуцький	510,1	488,0	95,9	4,7	0,9	0,5	0,1	15,1	3,0	1,8	0,1
Роменський	536,3	514,0	95,8	5,2	1,0	0,5	0,1	13,6	2,5	3,0	0,6
Сумський	690,7	647,0	93,7	37,8	5,5	0,7	0,1	3,2	0,5	2,0	0,2
Харківський	1 585,6	1 128,5	71,1	361,7	22,8	7,2	0,4	85,7	5,3	2,5	0,1
Лівобережжя	7 066,9	6 204,8	87,8	605,8	8,6	12,2	0,2	197,8	2,8	46,5	0,6
Зінов'євський (Кіровоградський)	770,3	637,6	82,8	68,7	8,9	1,7	0,2	32,9	4,3	29,4	3,8
Маріупольський	415,5	227,4	54,7	76,7	18,5	0,9	0,2	13,6	3,3	96,9	23,3
Мелітопольський	736,2	425,3	57,8	184,3	25,0	5,2	0,7	15,7	2,1	105,7	14,4
Миколаївський	497,3	304,0	61,1	88,1	15,7	2,9	0,6	37,0	7,4	65,3	15,2
Одеський	864,4	356,3	41,2	200,6	23,3	11,6	1,3	171,1	19,8	124,8	14,4
Первомайський	665,9	578,2	86,8	17,3	2,6	2,7	0,4	41,2	6,2	26,5	4,0
Старобельський	480,4	428,8	89,3	48,8	10,2	0,1	0,0	0,2	0,1	2,5	0,4
Херсонський	565,8	439,0	77,6	64,7	11,4	4,6	0,8	35,4	6,2	22,1	4,0
Степ	5 568,2	3 674,1	60,6	798,1	14,3	34,5	0,6	395,7	7,1	665,8	17,4
Дніпропетровський	1 292,8	1 057,4	81,8	123,8	9,6	7,3	0,6	72,9	5,6	31,4	2,4
Запорізький	533,4	429,3	80,5	59,1	11,1	0,8	0,2	18,3	3,4	25,9	4,8
Криворізький	565,0	496,7	87,9	30,7	5,4	1,1	0,5	21,5	3,8	15,0	2,4
Запоріжжя	2 391,2	1 983,4	82,9	213,6	8,9	9,2	0,4	112,7	4,7	72,3	3,1
Молдавська АРСР	572,4	277,5	48,5	48,9	8,5	4,8	0,8	48,6	8,5	192,6	33,7
Артемівський	766,7	555,8	72,5	152,6	19,9	4,0	0,5	17,6	2,3	36,7	4,8
Луганський	614,7	317,5	51,7	262,8	42,7	1,9	0,2	10,3	1,7	22,2	3,7
Сталінський	654,9	348,5	53,2	223,8	34,2	3,2	0,5	12,9	2,0	66,5	10,1
Донбас	2036,3	1 221,8	60,0	639,2	31,4	9,1	0,4	40,8	2,0	125,4	6,2
Українська РСР	29 018,2	23 218,9	80,0	2 677,2	9,2	476,4	1,6	1 576,8	5,4	1068,9	3,8

Першоджерело: Т. Олесієвич, *Таблице статистичне людності української РСР ведлуг спісу 17 XII 1926*, ст. 8- 128.

Українська РСР ділилася на такі регіони:

1. Полісся
2. Правобережжя (територія на захід від Дніпра);
3. Лівобережжя (на схід від Дніпра);
4. Степу, тобто південної частини краю.
5. Запоріжжя.
6. Промислового Донбасу.

У всіх регіонах переважало українське населення. Найбільш український характер мали території по обидва боки Дніпра в центральній частині України. Подекуди тут відсоток українців становив більше 90%. В міру просування на схід і південь частка українського населення зменшувалась. В Донбасі та в Степовому регіоні частка українців становила вже приблизно 60% всього населення, але у всіх округах за винятком Одеського та т.зв. Молдавської РСР, перевищувала половину населення.

Кількість росіян на момент перепису становила близько 2,7 млн. чол. Стосовно передвоєнних і передреволюційних даних відбулося її зменшення як в абсолютних цифрах, так і в процентному відношенні. Це пояснюється не міграцією, а вже згадуваним фактом національного самоусвідомлення. У зв'язку з тимчасовим послабленням тиску русифікації значна частина двомовних громадян задекларувала свою приналежність до української нації.

Єврейське населення скупчувалось в містах Центральної, Південної і Західної України. Відносно менше їх було в шахтарському Донбасі. Проявилися виразні зміни в його географічному розселенні. Єврейське населення почало просуватися на схід. В Полісся і на Правобережній Україні чисельність євреїв зменшилась з 1015,5 тис., тобто на 827,8 тис. В той же час на Лівобережній Україні та «степовому» регіоні кількість євреїв зросла з 629,0 до 737,7 тис., або на 108,7 тис.чол.⁴⁹

Розміщення польського населення не змінилося. Поляки концентрувались на Правобережжі і Поліссі. Найбільше їх було у Волинському окрузі – 87,0 тис., далі в Шепетівському – 60,0, Проскурівському – 58,0, Бердичівському – 48,0, Коростенському – 40,0 тис. чоловік.

З метою точного встановлення демографічного балансу українських земель, які в міжвоєнний період перебували в складі СРСР, необхідно зробити відповідні обрахунки з урахуванням змін державних кордонів⁵⁰.

⁴⁹ А. Хоменко. *op.cit.*, ст. 3-6.

⁵⁰ Внаслідок анексії Бессарабії в 1940 році Радянським Союзом відбувся поділ тогочасної Молдавської АРСР. Частина території в 5 тис. км², на якій не

В момент перепису до Української РСР належала Молдавська АРСР, яка тепер частково є в межах Молдавії, а частково України⁵¹. Натомість не було в складі України Криму, який до 1953 року входив до складу Російської РФСР. Щоб провести статистичне уточнення, нам необхідно встановити національну структуру обох цих територій, які в даний час (1992) є причиною конфліктів і взаємних територіальних претензій.

У відповідності з таб.18 національний склад Молдавської АРСР в 1926 році був таким:

Українці	– 277,5 тис.	або	48,5% населення
Молдавани	– 172,6 тис.	або	30,1% населення
Росіяни	– 48,9 тис.	або	8,5% населення
Євреї	– 48,6 тис.	або	8,5% населення
Поляки	– 4,8 тис.	або	0,8% населення
Інші	– 20,0 тис.	або	3,6% населення
Всього:	– 572,4 тис.	або	100,0% населення

Подібно була проаналізована національна структура населення Криму, історичної резиденції Кримського ханства, підкореного в 1783р. Москвою. Згідно перепису 1926р. етнічний склад населення Кримської АРСР був таким:

Росіяни	– 301,0 Тис.	– 42,2% населення
Татари	– 179,0 Тис.	– 25,0% населення
Українці	– 77,0 Тис.	– 10,8% населення
Євреї	– 50,0 Тис.	– 7,0% населення
Поляки	– 5,0 Тис.	– 0,7% населення
Інші	– 102,5 Тис.	– 14,3% населення
Всього:	– 714,0 Тис.	– 100,0% населення

проживали молдавани і румуни, залишилась в межах Української РСР, втрачаючи автономний статус (райони: Балта, Ананів, Котовськ – раніше Бірзума, Кодимаї і Красні Окна). Територія сьогоднішнього так званого Придністров'я (3,5 тис.кв.км) приєднано до новоствореної Молдавської РСР.

⁵¹ Сьогочасний конфлікт з Придніпровською республікою, в який втягнуто Молдову, Україну, Румунію і навіть Росію, торкається власне того регіону. Значна кількість населення цього регіону вважає себе росіянами і не хоче належати до Молдови. Дані перепису 1926 року показують тут лише 8,5% російського населення. Це доводить, що більшість мешканців має тут родовід український або молдавський, і була зрусифікована. Так на українсько-молдавському кордоні утворилась вузька смуга, де більшість населення відчуває потяг до російської держави.

На підставі наведених даних можна точно визначити структуру населення цього регіону сучасної України, який до II світової війни належав до СРСР. В 1926р. національний склад населення цієї найважливішої і найбільшої частини української території був таким:

Українці	– 23 018,4 Тис.	– 78,9% населення
Росіяни	– 2 929,3 Тис.	– 10,0% населення
Євреї	– 1 578,2 Тис.	– 5,4% населення
Поляки	– 476,6 Тис.	– 1,6% населення
Інші	– 1 157,3 Тис.	– 4,1% населення
Всього:	– 29 159,8 Тис.	– 100,0% населення

Наступні події показали, що дані перепису 1926 року позначили, так би мовити, символічний переломний пункт в демографічній історії українського народу, у взаєминах кількісних співвідношеннях, які виникали між двома найбільшими народами східних слов'ян, тобто росіянами і українцями.

В межах СРСР 1926 року мешкало в 1897 році 20232,5 тис. українців і 54563,7 тис. росіян. Пропорція між двома народами була 1 до 2,7 на користь росіян. Аналогічне співвідношення між кількістю українців і росіян в 1926 році становило 1 до 2,5. Це дає підстави вважати, що кількість українського населення зростала більш швидкими темпами, ніж російського. Якщо поррахувати українців, які жили в Польщі, Румунії, Чехословаччині, то взаємна кількісна пропорція між українцями і росіянами становила б 1 до 2, тобто всіх росіян було б удвічі більше від українців⁵².

На території 450,0 тис. м² що становить 75% сучасної території України, в 1926 році мешкало 23 млн. українців, які становили 73,8% українців в СРСР. Серед них практично 95 відсотків визнавали рідною мовою українську. Так виглядала демографічна ситуація в моменті зміцнення радянської держави. З віддаленої вже перспективи ці підрахунки та аналізи пізніших переписів (аж до останнього в 1989 році) промовисто показують, як постійно звужується сфера всього українського і зменшується значення української мови. Демографічні дані відображають весь процес советизації і русифікації. Сурогат «суверенності» виявився ілюзією, за якою крився величезний ідеологічний тиск, який нищив всякі прояви української самобутності. Парадоксом історії став факт, українська самобутність, народна культура збереглися лише на територіях, які знаходились в межах Польщі, Румунії, Чехословаччини.

⁵² Остатній перепис населення в 1989 році показав на території СРСР 145,2 млн. росіян і 44,2 млн. українців (в т.ч. багато російськомовних).

2. Структура народонаселення польської частини України в 1931 році

Перепис 1931 року, проведений у Польщі, передбачав дві істотні риси визначення етнічної приналежності населення: рідну мову та релігійне віросповідання⁵³. Польська влада була зацікавлена в точності перепису, тому формуляри на території південно-східної П Речі Посполитої були двомовні (польсько-українські), а серед переписчиків було багато українців. І все ж виявилось значне збільшення осіб які декларували польську мову як рідну. Це сталося за рахунок тих українців, які ще неповністю усвідомлювали себе національно.

В такій ситуації кон'юнктурні і опортуністичні погляди мають велике значення і зменшують кількість осіб, які декларують рідною мову національної меншості. Як уже згадувалось, українські демографи критично поставились до мовного критерію і використали для оцінки народонаселення Польщі виключно визначник релігійний. Це полягало на автоматичному зарахуванні, подібно як в австрійському перепису, до української національності всіх православних на Волині та греко-католиків у Галичині. До польської національності зараховувались всі римо-католики. Такий підхід підвищив число українців стосовно кількості поляків, оскільки процеси мовної, культурної і національної полонізації серед євреїв, євангелістів, греко-католиків і православних були інтенсивніші ніж процеси українізації серед римо-католиків, євреїв чи визнавців інших релігій.

Тут відіграв свою роль ще один аспект. Оскільки на загал римо-католики виступали за польську державність, то багато греко-католиків і православних воліли бути польськими підданими аніж радянськими. Подаючи в переписі польську мову як рідну, ототожнювали себе з державою, в якій проживали⁵⁴.

Керуючись критерієм віровизнання, визначимо найнижчу можливу кількість поляків. Очевидна більшість, яка показувала фактичну кількість поляків, значно перевищувала рівень показника римо-католиків. В той же час відзначимо, що ця більшість була значно нижчої кількості людей, які задекларували польську мову як рідну. Для наочного відображення цих різниць, а також загальної мовної і релігійної специфіки південно-східних земель тогочасної Польщі, подаємо карти 8

⁵³ *Kwestia narodowościowa w programie drugiego powszechnego spisu ludności Rzeczypospolitej Polskiej*, ст. 1-27.

⁵⁴ A. Bocheński, S. Łoś, W. Byczkowski, *Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerweńskiej*.

і 9. Однак цей уклад не був остаточним, він поступово змінювався в напрямку збільшення частки польського населення і римо-католиків.

Сучасні українські дослідники не заперечують також факту поступового зменшення частки українського населення в Східній Галичині. Про це свідчать приведена в роботі Н. Кабузана статистична таблиця, яка показує кількість і одночасно процентну частку українців у Східній Галичині в 1910-1931 роках (Таб.19). Дані таблиці виходять за межі регіону Західної України і охоплюють частину прикордонних районів Польщі, які межують з районами Санока і Перемишля. І все ж це досить вірно відображає тогочасну демографічну дійсність.

Процес зростання кількості польського населення стабілізувався. Відзначимо зменшення українського населення не тільки в процентному відношенні, але і в абсолютних цифрах. Цей процес був очевидним на стику етнічних територій поляків і українців. Ці наочно виражені тенденції непокоїли в двадцятих роках українських діячів. Однак це були процеси повільні, які не загрожували ґрунтовній перевазі українців (за винятком Львова і Тернополя).

В результаті переможної польсько-української війни, а також відбиття більшовицького наступу, Східна Галичина, Західна Волинь і частина Полісся опинилася в межах Польської держави⁵⁵.

Після приєднання цих територій до Польщі тут було зроблено істотні зміни в адміністративному поділі. Повіти і гміни лишилися, як було і раніше, але були організовані нові воєводства. На території Східної Галичини, яка була частиною Австро-Угорської імперії, створено Львівське, Станіславське і Тернопільське воєводства. Тут слід відзначити, що не все Львівське воєводство знаходиться в межах сучасної України.

Як і раніше, стосовно 1900 і 1910 років включимо до української території повіти Львівського воєводства, а саме: Бібрку, Доброміль, Дрогобич, Городок, Яворів, Львів, Львівський повіт, Мостиська, Рава-Руську, Рудки, Самбір, Сокаль, Турку і Жовкву. На загарбаних раніше росіянами територіях утворено воєводства Волинське і Поліське. Все Волинське воєводство і один повіт Поліського (Камінь-Каширський) входять до складу сучасної України. Всі інші повіти Поліського воєводства практично повністю входять до складу Білорусії.

⁵⁵ Приналежність Волині і Полісся до Польщі була обумовлена Ризьким мирним договором. В цілком іншій ситуації була східна Галичина. Лише 15.03.1923 року Рада послів признала за Польщею право протекторату. (Cz. Partacz, *Polacy i Ukraińcy w II Rzeczpospolitej*, ст. 9).

Таблиця 19. Зміни кількості українського населення в Східній Галичині в роках 1910-1931

Округи	1910 Українське населення		1931 Українське населення		зміни кількості українського населення 1910-1931	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Львівський	166,1	37,1	174,5	32,3	+8,4	-4,8
Перемишлянський	260,7	53,8	237,9	48,9	-22,8	-4,9
Саноцький	182,4	50,6	208,9	51,8	+26,5	+1,2
Стрийський	320,3	74,5	341,9	74,8	+21,6	+0,3
Коломийський	331,9	75,8	333,9	75,7	+2,0	-0,1
Станіславський	379,5	66,0	392,7	66,1	+13,2	+0,1
Самбірський	330,5	65,7	332,5	63,7	+2,0	-2,0
Чортківський	235,9	65,6	206,2	59,3	-29,7	-6,3
Тернопільський	209,8	53,7	188,0	48,7	-21,8	-5,0
Бережанський	277,7	67,3	263,8	62,2	-13,9	-5,1
Золочівський	331,3	63,0	310,6	58,3	-20,7	-4,7
Жовківський	270,6	65,9	266,3	64,3	-4,3	-1,6
Всього:	3 296,7	61,8	3 257,2	58,8	-39,5	-3,0

Першоджерело: Н. Кабузан, *Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII 30-х годов XX ст.*, ст. 85.

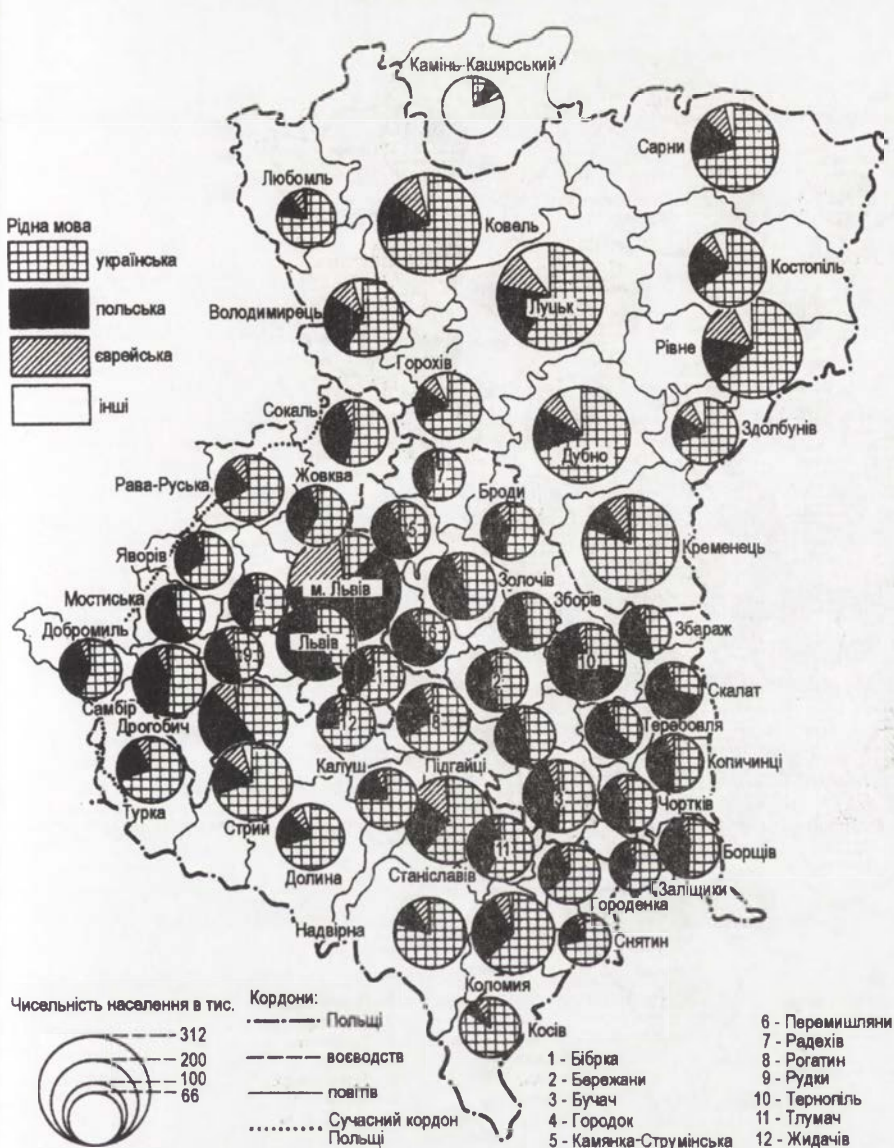
При аналізі національного складу цієї території необхідно звернути увагу на те, що історичні відносини вплинули тут на формування і утвердження різних географічно-етнічних структур. Ця територія мала характер дуалістичний, що відображалось в основному в релігійному плані. В половині XIX ст. під тиском царської влади Волинь повернулась до православ'я. Східна Галичина, яка перебувала в межах Австро-Угорщини, зберегла греко-католицький обряд.

Аналізуючи суспільний уклад, який сформувався на цій території, можна навіть говорити про тріалістичний уклад, в основному рівнозначний.

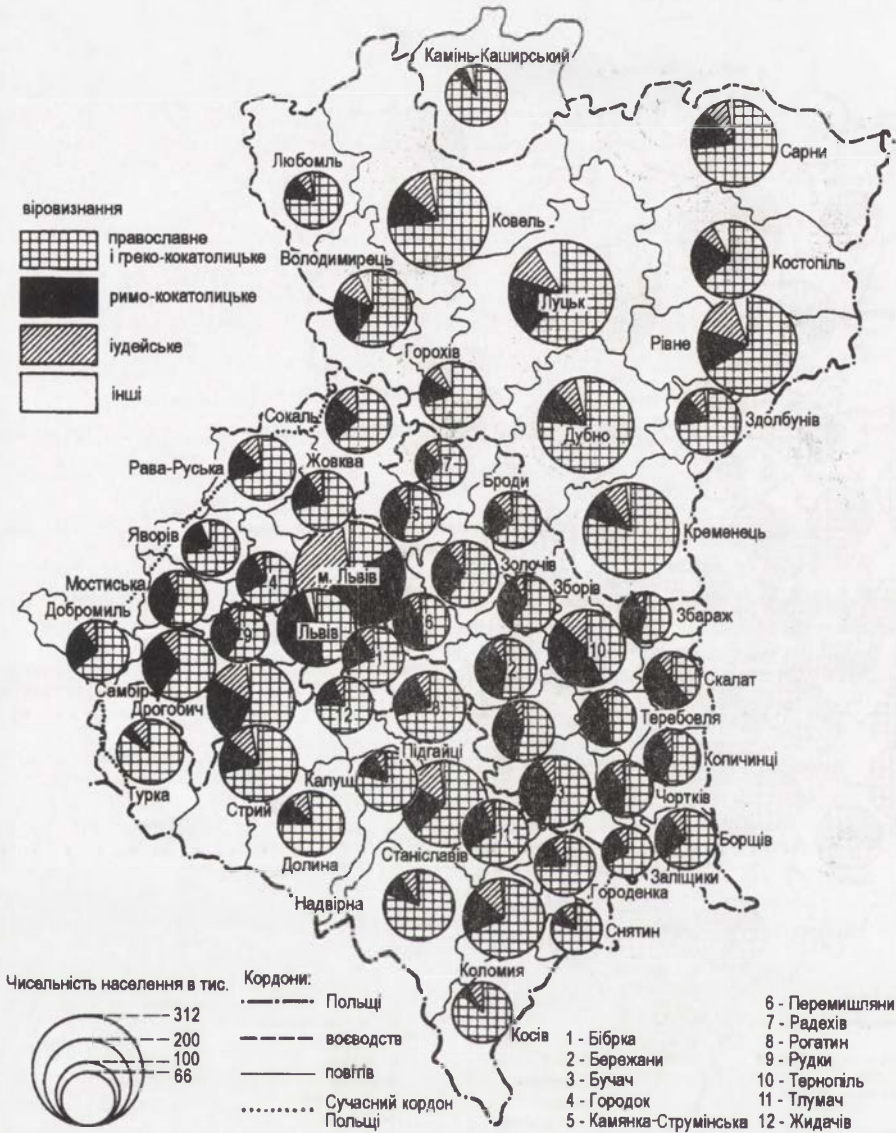
На півночі простяглося православна Волинь з абсолютно переважаючим українським населенням. Східна Галичина визнавала греко-католицький і римо-католицький обряди (котра у міжвоєнні часи називалась Малопольська Східна), в національному плані ділилась на дві частини. Південна Карпатська частина була переважно українською (русинською) і з абсолютною перевагою греко-католицького віровизнання. Натомість більш північна низинна частина, хоч і з перевагою кількісно українців та греко-католиків, мала вже виражений мішаний українсько-польський характер при дуалістичному релігійному укладі (греко-католицькому і римо-католицькому)⁵⁶.

⁵⁶ Національна структура Східної Галичини була надзвичайно складною: не піддавалась якомусь виміру. Дуже влучно охарактеризував це англійський

Карта № 8. Мовна структура населення Південно-Східної Польщі в 1931 році в розрізі повітів

Карта № 9. Релігійна структура населення Південно-Східної Польщі в 1931 році в розрізі повітів

З цієї точки зору аналіз національного складу буде приведений у відповідності з трьома рівновеликими співвідношеннями територіальними. Розпочнемо його з воєводства Волинського, яке охоплює територію історичної Волині, а потім оглянемо основну частину історичного Поділля (воєводства Львівське і Тернопільське), а також південний Карпатський район (воєводство Станіславське)⁵⁷.

Воєводство Волинське, як уже зазначалось, мало велику перевагу українського населення (Таб. 20).

З наведеної таблиці видно, що 2/3 всього населення на Волині становили українці. В усіх повітах українці мали абсолютну перевагу, а особливо в сільській місцевості.

Волинська земля була етнічно українською. Можемо припустити, що тут було близько 1,5 млн. українців і 100,0 тис. білорусів. Обидві ці національні групи були православними. Білоруси жили в основному в північних районах Волині, переважно у Камінь-Каширському. В цьому повіті, що належав до Поліського воєводства, 83,0 тис. осіб подали т.зв. „місцеву” мову. Це були так звані поліщуки, етнічна група, яка живе на українсько-білоруському прикордонні і не має виразного почуття національної самобутності. Українці за мовною ознакою відносили їх до українців, білоруси ж вважали їх як частину білоруського народу⁵⁸.

Польського населення було тут близько 350,0 тис. Як і скрізь на сході, поляки були землевласниками. Високою була також частка поляків у містах. На території всієї Волині розпорошено існували польські села поряд з мішаними польсько-українськими. Більше їх було в Сокальському і Володимир-Волинському повітах, які межували з етнічною Польщею, натомість дуже небагато в північній і східній частині Волині.

історик Н. Девіс: «Східна Галичина для поляків Східна Малопольська, а для українців – Західна Україна була територією, заселеною переважно Русинами. В останній час панування Австро-Угорщини це було головна база і опора українського Національного руху. Однак структура заселення її, якщо приглянутися ближче, була страшенно складною. У містах, в т.ч. Львові, поляки мали кількісну перевагу і займали найважливіші суспільні та економічні позиції. В менших містах і містечках переважали євреї. В сільській місцевості польські, католицькі села часто були сусідами чисто руським, уніатським або православним. В такій ситуації просто неможливо було якимсь розумне розмежування польських і українських володінь».

⁵⁷ Національна проблема південно-східної Польщі була всебічно опрацьована на підставі перепису 1931р. А. Крисінським (*Rozwój stosunków etnicznych na Ziemi Czerwieńskiej w Polsce Odrodzonej; Ludność ukraińska w Polsce w świetle spisu 1931.*). А також А. Аландом, *Układ stosunków wyznaniowo-zawodowych wśród ludności 3 województw południowo-wschodnich.*

⁵⁸ Ю. Обребський, *Проблеми етнічні Полісся*, ст. 11-21.

Таблиця 20. Мовна і релігійна структура населення Волинського воєводства в 1931 році

Повіти	Всього населення	Рідна мова						Віровизнання					
		Українська		Польська		Єврейська		Православні		Римокатолики		Іудеї	
	тис.	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Дубно	226,7	157,6	69,5	34,0	15,0	17,4	7,7	172,7	76,2	27,6	12,2	18,2	8,0
Горохів	122,0	83,1	68,1	21,1	17,3	10,0	8,2	85,3	69,9	17,7	14,5	10,1	8,3
Камінь-Каширський*	95,0	8,3	8,7	6,7	6,9	3,6	3,8	83,0	87,4	6,0	6,3	4,0	4,2
Костополь	159,6	104,0	65,2	35,0	21,9	10,5	6,5	102,6	64,3	34,5	21,6	10,8	6,8
Ковель	255,1	182,8	71,6	36,7	14,4	26,5	10,4	185,3	72,6	35,2	13,8	26,7	10,7
Косменець	243,0	195,8	80,5	25,8	10,6	8,7	7,7	194,5	80,0	25,1	10,3	18,8	7,7
Любомль	85,5	65,7	76,8	12,1	14,2	6,9	8,1	65,6	76,7	11,0	12,9	6,9	8,1
Луцьк	290,8	171,8	59,0	56,4	19,4	34,2	11,8	176,5	60,6	55,8	19,2	34,4	11,8
Рівне	252,8	160,4	63,4	37,0	14,6	37,4	14,8	166,5	65,9	36,4	14,4	37,7	14,9
Сарни	181,3	128,3	70,8	30,4	16,8	16,0	8,8	132,2	72,9	28,2	15,5	16,1	8,9
Сокаль	109,1	60,0	55,0	42,9	39,3	5,9	5,4	69,3	63,5	25,4	23,3	13,4	12,3
Володимир	150,4	87,2	57,9	40,3	26,8	17,2	11,4	88,0	58,5	35,5	23,6	17,3	11,5
Здолбунів	118,3	81,6	68,9	17,8	15,0	10,8	9,1	86,7	73,2	17,9	15,1	10,9	9,2
Всього	2 289,6	1 486,6	64,9	396,2	17,3	205,1	9,4	1608,2	70,2	356,3	15,6	225,3	9,8

*) Повіт належав до Поліського воєводства

Першоджерело: *Powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 p.*

Перепис показав існування значної групи чеського і німецького населення. Це були в основному колоністи-хлібороби. Вони були поселені в районі Рівного і Луцька. Всього чеського населення було 28,0 тис., німців – близько 47,0 тис. Німці були переважно євангелістами. Визнавців цього віросповідання було на Волині біля 53,0 тис.

Більш складною була ситуація на землях Поділля, розташованого на північ від Дністра. Ця територія, що охоплювала центральну і східну частину Львівського воєводства, а також все Тернопільське воєводство, була поділена на 29 повітів. Як і раніше австрійський перепис, польський перепис ствердив постійний приріст частки польського населення і римо-католиків. З точки зору мови стан був рівнозначним: близько половини населення цієї великої території визнали польську мову рідною (Таб. 21). Це були переважно римо-католики, багато євреїв та сполонізовані греко-католики. Про мовну рівнозначність свідчить той факт, що в 15 повітах переважала українська мова, а в 14 – польська. Найбільш польськомовним був Львів, де польську мову назвали рідною 63,5%, а українську лише 11,3% мешканців. Значна перевага польської мови спостерігалась в повітах навколо Львова, а також в Тернополі. У більш відділених районах переважало українське населення.

Однак, тут слід відмітити досить несподівану ситуацію: чим далі на схід від етнічної Польщі, тим меншим ставав процент українського населення, а зростала кількість поляків. Наприклад, повіти на крайньому Заході, такі як Рава-Руська, Доброміль, мали порівняно більше українського населення, ніж східні повіти, такі як Скалат, Тереховля, Тернопіль.

Як було зумовлено, для визначення національності приймаємо релігійний показник. Кількість римо-католиків показує нам кількість поляків. Із загального числа населення 3132,9 тис. чоловік поляків було тут 1101,9 тис., тобто 35,2%. Додаючи євреїв, а також євангелістів, серед яких було немало поляків, можна вважати, що 45% населення не були ні українцями, ні греко-католиками. І все ж кількість українців перевищувала 50% всього населення.

Поляки були більш високоосвіченими, за ними були історичні традиції та економічне багатство. Українці тяжіли до сільського фольклору і відмінного віровизнання. Ситуація ускладнювалась тим, що представники обох народів вважали себе господарями цього краю.

Таблиця 21. Мовна і релігійна структура частини Львівського та Тернопільського воєводств в 1931 році

Повіті	Всього населення тис.	Рідна мова						Віровизнання					
		Українська		Польська		Єврейська		Греко-католики		Римо-католики		Іудеї	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
м. Львів	312,2	35,1	11,3	198,2	63,5	75,3	24,1	49,7	15,9	157,5	50,4	99,6	31,9
Бібрка	97,1	60,4	62,2	30,8	31,7	5,5	5,7	66,1	68,0	22,8	23,5	7,9	8,2
Добромилъ	94,0	52,5	55,8	35,9	38,3	5,0	5,3	59,6	63,5	25,9	27,6	7,5	8,0
Дрогобич	194,5	79,2	40,7	91,9	47,3	20,5	10,5	110,3	56,7	52,2	26,8	28,9	14,9
Городок	85,0	47,8	56,3	33,2	39,1	3,0	3,5	56,7	66,7	22,4	26,4	5,0	5,9
Яворів	86,8	55,9	64,4	26,9	31,0	3,0	3,5	62,8	72,4	18,4	21,2	5,2	5,9
Львівський	142,8	58,4	40,9	80,7	56,5	1,6	1,1	67,5	47,3	67,4	47,2	5,1	3,6
Мостиська	89,5	37,2	41,6	50,0	55,9	2,2	2,4	49,2	55,0	34,6	38,7	5,4	6,1
Рава-Руська	122,1	82,1	67,3	27,4	22,4	11,0	9,0	84,2	68,9	22,5	18,4	13,4	11,0
Рудки	79,2	36,3	45,8	38,4	48,5	4,2	5,4	45,7	57,8	27,7	35,0	5,4	6,8
Самбір	133,8	68,2	51,0	56,8	42,5	7,8	5,8	78,5	58,7	43,6	32,6	11,3	8,4
Жовква	95,5	56,1	58,7	35,8	37,5	3,3	3,5	66,8	69,9	20,3	21,2	7,8	8,2
Загалом Львівське	1 532,5	669,2	43,7	706,0	46,1	142,4	9,3	797,1	52,0	515,3	33,6	202,5	13,2
Тернопіль	142,2	42,4	29,8	93,9	66,0	5,8	4,1	60,8	42,8	63,3	44,5	17,7	12,4
Борщів	103,3	52,6	50,9	46,2	44,7	4,3	4,2	65,2	63,2	28,4	27,5	9,4	9,1
Броди	91,2	50,5	55,3	32,8	36,0	7,6	8,4	57,8	63,4	22,5	24,7	10,4	11,3
Бережани	103,8	51,8	49,8	48,2	46,4	3,7	3,6	54,2	52,2	42,0	40,4	7,2	6,9
Бучач	139,1	70,3	50,6	60,5	43,5	8,1	5,8	77,0	55,4	51,3	36,9	10,6	7,6
Чортків	84,0	40,9	48,7	36,5	43,4	6,5	7,7	42,8	50,9	33,1	39,4	7,8	9,3
Кам'янка Струм.	82,1	35,2	42,8	41,7	50,8	4,7	5,8	45,1	54,9	29,8	36,3	6,7	8,2
Копичинці	86,6	45,2	51,0	38,2	43,2	5,2	5,8	50,0	56,4	31,2	35,2	7,3	8,2
Підгайш	95,7	45,0	47,1	46,7	48,8	3,5	3,6	52,6	55,0	38,0	39,7	4,8	5,0
Перемишляни	89,9	32,8	36,5	52,3	58,1	4,4	5,0	44,0	48,9	38,6	42,8	6,9	7,6
Радехів	69,3	40,0	57,7	25,4	36,7	3,3	4,7	42,9	61,9	17,9	25,9	6,9	10,0
Скалат	89,2	25,4	28,4	60,0	67,4	3,7	4,1	34,8	39,0	45,6	51,1	8,5	9,5
Теребовля	84,3	30,9	36,6	50,2	59,5	3,2	3,8	40,4	48,0	39,0	46,2	4,8	5,8
Заліщики	74,0	41,1	57,1	27,5	38,3	3,3	4,5	48,0	66,7	17,9	24,9	6,0	8,3
Збараж	65,6	29,6	45,1	32,7	49,9	3,1	4,8	36,2	55,2	24,9	37,9	4,0	6,1
Зборів	81,5	39,1	48,9	39,6	48,7	2,5	3,1	49,5	60,8	26,2	32,2	5,0	6,2
Золочів	118,6	55,4	46,7	56,6	47,8	6,1	5,1	70,6	59,5	36,9	31,2	10,2	8,6
Загалом Тернопільське	1 600,4	728,2	45,5	789,0	49,3	79,0	4,9	871,9	54,5	586,6	36,7	134,2	8,4
Разом Львівське і Тернопільське воєводства	3 132,9	1 397,4	44,6	1 495,0	47,7	221,4	7,1	1 669,0	153,2	1 101,9	35,2	336,7	10,7

Першоджерело: А. Krysiński, *op. cit.*, s. 406-407.

Примирення і поєднання при такій ситуації було надто складним і для українців і для поляків. Українці, опираючись на кількісну перевагу, трактували цю територію як історично руську (українську), а етнічно-українську. Тут є багато правди, але вони не брали до уваги того факту, що польське населення було тут також автохтонним і мало такі ж права на ці землі⁵⁹. В той час сила була на боці Польщі і поляки домагалися повного культурного, економічного і політичного панування.

Українці важко переживали поразку в польсько-українській війні 1919 року за Східну Галичину, а також падіння Української Народної Республіки. Вони цілком слушно вважали, що підписання Ризького трактату йшло врозрід з договором і польсько-українським союзом, підписаними і парафованими Ю. Пілсудським та С. Петлюрою. До того ж ставлення різних польських партій до українського питання було доволі розбіжним. Праві партії пропагували ідею про повне злиття Волині і Поділля з Польщею і асиміляцію українців. Лівоцентристи, які групувались навколо Л. Василевського і Т. Голувки, прагнули до послідовного польсько-українського зближення. Більша частина українських політичних сил відкидала співпрацю і йшла на

⁵⁹ В своїй аргументації українці спирались в основному на фактор кількісної переваги свого народу. Вважали цей аспект найвагомішим і достатньою підставою для одірвання Волині і Поділля від Польщі. Категорично відкидали польські аргументи, такі як державну приналежність, недоторканість існуючих кордонів, аспекти міжнародного права (Ризький трактат), історичні аргументи (багатовікова приналежність до польської держави), економічні аргументи (абсолютна перевага польської власності на цих землях).

Натомість в наш час в питанні Криму мінімалізуються етнічні питання, їх трактується як другорядні, підкреслюються всі інші аргументи, які дають підстави для утримання Криму в межах України. Це є прикладом того, як можуть змінюватись обґрунтування і критерії в територіальних конфліктах. (Прим. Перекладача: Ця примітка з посилкою на Крим не є коректною. Це пояснюється хибним розумінням автохтонності. Ми вже згадували про різницю між корінним і автохтонним населенням. Німці витіснили з Балтійського побережжя польське автохтонне населення, розбудували м.Гданськ, володіли ним впродовж багатьох століть, мали економічну потугу, стали там корінним народом, однак не автохтонним населенням. Автохтони – поляки, і вони на цілком справедливій основі повернули собі ці землі і м. Гданськ. Крим не має свого автохтонного населення. Караїми, які населяли Крим з прадавніх часів розчинилися в ХІІІ-ХV ст. в масі татарського народу. Тільки татари можуть тепер виступати в ролі корінного народу Криму. Не можна погодитись також з посилкою на Ризький трактат (як до речі і на Андрусівський договір 1667р.). Ці договори заключали між собою дві воюючі сторони за рахунок третьої. Україна не брала участі в цих переговорах про поділ її території. Як Польща не вважає договори про І і ІІ розділи І Речі Посполитої, а також пакт Молотова-Рідбендрона обов'язковими для себе, так і Україна не вважає себе зв'язаною цими договорами).

конфронтацію. Лише один відомий публіцист Д. Допцов згрупував навколо себе політичних діячів пропольського напрямку. Однак порозуміння обох сторін ставало щораз менш реальним.

Особливо неприязно ставилась громадськість до т.зв. польських колоністів. З метою зміцнення польського майнового становища в регіону влада утворила в двадцятих роках понад 3,4 тис. нових сільських господарств в середньому понад 12,0 гектарів на кожне. Вони були передані в руки т.зв. осадників, відставників польської армії, які відзначились у боротьбі проти Червоної Армії. Крім військового поселення, згрупованого в основному на Волині запроваджувалося також поселення цивільне. Поселення не набрало масового характеру, однак воно стало причиною значного суспільного напруження, посилення національної ворожнечі⁶⁰. Після вторгнення Червоної Армії у вересні 1939 року всі військові і цивільні осадники були депортовані в глибинні райони СРСР.

Крім сільського поселення мав місце також вплив поляків на роботу в адміністративних установах, школах, державних господарствах, в поліції і війську. Важко докладно окреслити розміри цього явища, але цілком вірогідно можна припустити, що у міжвоєнний період на землі сучасної Західної України переселилось понад 200,0 тис. поляків⁶¹.

Демократичне польське законодавство робило можливим створення українських організацій і партій. Вони активно діяли в політичній, економічній, суспільній сферах. Видавали багато газет, журналів, книжок. Хоча не можна заперечувати той факт, що польська влада, зокрема місцева, проводила політику утисків українців. Наприклад, закривали українські школи, а натомість відкривали змішані польсько-українські⁶². Влада не дозволила відкрити у Львові Український

⁶⁰ Автор досить об'єктивно змальовує методи колонізації українських земель і політичні дії польської влади того часу. Тут можна лише уточнити, що коли українських селян зганяли з їх одвічної землі, щоб передати її осадникам, селяни активно протестували, іноді навіть силою. У відповідь польська влада вдалася до політики пацифікації (умиротворення), яка супроводжувалася насильним виселенням селян, паленням садиб, конфіскацією та ін. репресіями. Апогей пацифікації припав на вбивство боївкою ОУН в 1934 році міністра внутрішніх справ Польщі Перацького, який керував пацифікацією. Віддаленим наслідком пацифікації стала громадська війна на Волині і в Галичині між поляками і українцями в 1942-1946 роках (Прим. перекладача).

⁶¹ W. Kusiński, *Polacy na Ukrainie*, ст. 18.

⁶² У Львівському, Станіславському, Тернопільському воєводствах в 1932р. було крім польських, 589 українських шкіл і 1935 так званих «утраквістичних» (польсько-українських). У Волинському воєводстві ситуація була значно гірша. Тут функціонували лише 11 українських і 530 мішаних шкіл, а також 620 польських шкіл. Це все свідчить про дискримінацію українського

університет. Громадянські права були обмежені. При поділі землі українських селян утискували і обмежували. Влада вишукувала зукраїнізовану польську шляхту і надавала їй всілякі привілеї. Селянський рух придушувався заходами пацифікації. Акції пацифікації не принесли багато жертв, але підсилювали антипольські настрої. Багато українських громадських діячів в результаті судових процесів було ув'язнено⁶³.

Польську національну політику щодо українців слід оцінювати досить суворо. Було багато помилок. Українська національна гідність принижувалась і це створювало прірву між обома народами.

З другого боку не захищаючи національної політики наступних варшавських урядів, необхідно ствердити, що польська держава була в своїй основі правовою, а суспільний лад забезпечував усім людям рівні права для створення партій, спілок, преси, громадських організацій. Українці мали умови для розвитку своїх традицій і культури. Його існуванню ніщо не загрожувало, а його внутрішня самоорганізація політично і економічно зміцнювалась.

Помилки польської національної політики співвідносились з посиленням серед українців сил крайньо націоналістичних, а часто навіть терористичних. Це мусило спровокувати конфлікт, результати якого були трагічними для обох сторін. В час війни з'явилась програма, в основі якої лежала вимога усунення зі спірної території польського населення і римо-католиків, а при нагоді і євреїв. Не кажучи про моральну сторону цього питання, це повинно було викликати важливі суспільні та економічні наслідки.

населення. В інших галузях умови були більш ліберальні. Тут можна відмітити, що видавалось 116 українських газет і журналів, в яких вільно пропагувались націоналістичні погляди.

⁶³ Слід відзначити, що в польському суспільстві були серйозні політичні сили, які домагались позитивного урегулювання польсько-українських стосунків. Так, польська соціалістична партія підготувала проект закону про територіальну автономію південно-східної Речі Посполитої, який у 1925 році внесла на розгляд конституційної комісії. Згідно цього проекту Український автономний округ став охоплювати Станіславське, Тернопільське, Волинське воеводства, а також повіти Бібрка, Доброміль, Дрогобич, Городок, Яворів, Леско, Львів з районом, Мостиська, Рава-Руська, Самбір, Сокаль, Старий Самбір, Жовква з Львівського воеводства, Камінь Каширський і Сарни з Поліського воеводства. В цьому автономному округу урядовими мовами повинні були бути польська і українська. Чиновниками адміністрації повинні були призначатися поляки і українці пропорційно до польського і українського населення. Автономний округ повинен був мати власний банк і бюджет. Законодавчою владою мав бути крайовий сейм з широкими повноваженнями. Однак цей проект не був втілений у життя (E. Koko, *Polska Partia Socjalistyczna wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918-1939*).

Здійснене пізніше виселення польського населення, яке займало домінуючі позиції в господарчому житті, в галузі матеріальної і духовної культури, мусіло в кінцевому результаті привести до регресу в цивілізаційному і культурному плані цілого цього краю. Незмінна вартість і велич цього регіону полягала у багатонаціональності (українсько-польсько-єврейська) та багатоплановості віровизнань (римо-католики, греко-католики, вірмено-католики, іудаїзм), символом чого був зростаючий інтелектуально і культурно Львів, один з найвидатніших наукових і академічних осередків в Європі.

Південну прикордонну частину Польщі займало Станіславське воєводство, яке охоплювало гірські і підгірські райони Карпат. За національним складом населення ситуація була аналогічна як у Волинському воєводстві. Абсолютно переважало українське населення (Таб. 22).

До загальної кількості мешканців 1,6 млн., поляків було тільки 250 тисяч. Близько 3/4 населення були греко-католики і при переписі назвали рідною мовою українську, іноді називаючи її руською або русинською⁶⁴. Тільки в двох повітах (Коломия і Тлумач) число поляків перевищувало 30% населення. Натомість число українців у кількох повітах перевищувало 80% населення. Мали абсолютну перевагу в прикордонних районах з Румунією і Чехословаччиною.

Подібно, як у Львівському, Тернопільському, Волинському воєводствах, єврейське населення тут було розміщено дуже рівномірно. Воно становило близько 10%. Євреї мешкали не тільки у великих містах, але і в містечках, багато з яких мали єврейський колорит.

⁶⁴ В часи Речі Посполитої XVIII ст. побутував терміни „Русь”, „Руський”. Вслід за поляками австрійський уряд називав населення Галичини, Буковини, Закарпаття термінами „Русини”, „Рутени”. Так було від кінця XVIII ст. До 1917 року, коли імператор Карл I офіційно вжив перший раз термін „український”. Назва Україна стала вживатися в Польщі в другій половині XVI ст. після Люблінської унії в географічному значенні, а не національному, для означення найбільш висунутих на схід воєводств: Київського, Чернігівського, Брацлавського, так би мовити, розташованих „у краю” польської держави. Більшого поширення назва „Україна”, „українці” набула лише в кінці XIX ст., а точніше, в час I світової війни. Безпосередньо після війни вживалися рівнозначно терміни мова українська або руська. Це проявилось вже в першому переписі 1921 року. Пізніше щораз більше виходив з ужитку термін „руський” і повсюдно вживався термін „український”.

Таблиця 22. Структура населення Станіславського воєводства за мовною ознакою та за віровизнанням у 1931 році

Повіті	Всього населення	Рідна мова						Віровизнання					
		Українська		Польська		Єврейська		Греко-католики		Римо-католики		Іудеї	
	тис.	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Станіславів	198,4	120,2	60,6	49,0	24,7	27,0	13,6	123,8	62,4	42,5	21,4	25,9	14,9
Городенка	92,9	60,0	64,6	27,8	29,9	5,0	5,4	69,7	75,1	15,5	16,7	7,5	8,0
Долина	118,4	83,9	70,9	21,2	17,9	9,0	7,6	89,8	75,8	15,6	13,2	10,5	8,9
Жидачів	83,8	61,1	72,9	16,5	19,7	4,7	5,6	63,1	75,3	15,1	18,0	5,3	6,3
Калуш	102,3	77,5	75,8	18,6	18,2	5,1	5,0	80,7	78,9	14,4	14,1	6,2	6,1
Коломия	176,0	110,5	62,8	52,0	29,5	11,2	6,4	121,2	68,9	31,9	18,1	20,9	11,9
Косів	94,0	79,8	85,0	6,7	7,2	6,7	7,2	80,8	86,1	5,0	5,3	7,8	8,3
Надвірна	140,7	112,1	79,7	16,9	12,0	11,0	7,8	113,0	80,3	15,2	10,8	11,7	8,3
Рогатин	127,3	84,9	66,7	36,2	28,4	6,1	4,8	90,4	71,1	27,1	21,3	9,5	7,4
Стрий	152,6	106,2	69,6	25,2	16,5	15,4	10,1	108,1	70,8	23,4	15,3	17,1	11,2
Снятин	78,0	56,0	71,8	17,2	22,1	4,3	5,6	61,8	79,1	8,7	11,1	7,1	9,1
Тлумач	116,0	66,7	57,5	45,0	38,7	3,7	3,2	76,6	66,0	31,5	27,1	6,7	5,8
Турка	114,5	80,5	70,3	26,1	22,8	7,6	6,6	96,6	84,4	6,3	5,5	10,6	9,3
Разом	1 594,9	1 099,4	68,9	358,4	22,5	116,8	7,3	1 175,6	73,7	252,2	15,8	146,8	9,4

Першоджерело: A. Krysiński, *Rozwój stosunków w Ziemi Czerwieńskiej w Polsce Odrodzonej*.

З наведеної статистичної картини можна визначити демографічний потенціал окремих груп населення, які в 1931 році населяли всю цю місцевість, що в 1918-1939 рр. належала до II Речі Посполитої, а від 1945 перебуває у межах України. Загальна кількість населення цього регіону в період перепису становила 7017,4 тис. чоловік. Багато українських науковців і політичних діячів, як радянських, так і в еміграції, називали число українського населення на початок міжвоєнного періоду в Польщі 7 млн. З часом це число зросло до 8 млн. і навіть більше. Це були абсурдні цифри, бо ж якби навіть допустити, що все без винятку населення були українці, і то б їх не вистачило на цю цифру. Спекуляція гаслом 7-8 млн. українців у Польщі була лише політичною дезінформацією. Навіть після відомої публікації Леона Василевського в 1927р. під назвою „істотна лічба українців в Польсце”, людини дуже доброзичливої до українців, де науково доведено необґрунтованість таких даних, і надалі панували такі далекі від дійсності обрахунки українців у Польщі.

Один з найбільш відомих українських демографів В.Кубійович подавав у кожній своїй книжці різні числа українського населення в Польщі на 1931 рік. На початку тридцятих років його підрахунки перевищували 6,0 млн. осіб. Потім він переглянув свої погляди, уточнив свої попередні оцінки і після докладних обчислень визначив число українців у всій Польщі в 1931 р. як 5698 тис. осіб. Але і ця оцінка була явно завищена, бо Кубійович зачисляв до українців усе Полісся, а також південну частину Білостоцького воєводства, де жили тоді, в основному, білоруси, а не українці.

Визначена кількість населення цього регіону на рівні 7017,4 тис. є відправним пунктом для визначення структурного аналізу по рідній мові, віровизнанню і в підсумку по національності.

Перепис показав таку мовну структуру:

Українська мова (руська, русинська)	-	3 983,4 тис.	або	56,8%	Населення
Польська	-	2 249,6 тис.	або	32,0%	Населення
Єврейська	-	553,3 тис.	або	7,9%	Населення
Інші мови	-	231,1 тис.	або	3,3%	Населення
Всього:	-	7 017,4 тис.	або	100,0%	Населення

Релігійна статистика показала такий поділ населення:

Греко-католики	-	2 844,6 тис.	або	40,5 %	Населення
Православні	-	1 608,2 тис.	або	22,9 %	Населення
Римо-католики	-	1 710,4 тис.	або	24,4 %	Населення
Іудей	-	712,4 тис.	або	10,2 %	Населення
Інші віровизнання	-	141,8 тис.	або	2,0 %	Населення
Всього:	-	7 014,4 тис.	або	100,0 %	Населення

Як ми вже прийняли, всіх греко-католиків зараховуємо в число українців. Від кількості православних віднімаємо 100,0 тис. білорусів, а решту зараховуємо до українців. У підсумку виходить, що українців є близько 4350,0 тис. осіб. Можна сказати, що це число було максимальним, фактично ж кількість українців могла бути дещо нижчою.

Беручи за основу релігійний критерій, кількість поляків можна оцінити в 1710,4 тис. Докладніший аналіз національних груп інших віровизнань, зокрема християнських, зосереджених в основному в містах, в першу чергу у Львові, дозволяє стверджувати, що більшість з них декларувала приналежність до польського народу. Серед інтелігенції і буржуазії іудейського віровизнання також відчувалися сильні колонізаційні процеси. По самих обережних оцінках можна визначити кількість поляків як 1800 тис. осіб.

Таким чином, з урахуванням цих окремих уточнень, можна визначити національний склад населення на цій території Польщі:

Українці	–	4 350,0 тис.	або	62,0%	Населення
Поляки	–	1 800,0 тис.	або	25,7%	Населення
Євреї	–	700,0 тис.	або	10,0%	Населення
Інші	–	167,4 тис.	або	2,3%	Населення
Разом:	–	7 017,4 тис.	або	100,0%	Населення

Визначення національного поділу населення на підставі дуалістичного критерію віровизнання є певним оціночним спрощенням, бо тут не враховуються деякі національні меншини (німці, чехи, росіяни), які були як серед католиків так і православних. Через це спрощення кількість українців і поляків дещо збільшилась. На всій цій території проживало 74,4 тис. німців, 31,0 тис. чехів, 26,3 тис. росіян. Серед німців переважали євангелісти, але були також і католики. Росіяни були практично всі православні. Найбільші розбіжності були у чехів: серед них були католики, євангелісти, визнавці чеської національної церкви. Абсолютна більшість чеських колоністів в кінці XIX ст. перейшла в православ'я.

Деякі українські демографи штучно виділяли з групи римо-католиків так званих «латинщиків», вважаючи їх гілкою українського народу. Події 1939-1946 років показали, що всі римо-католики, які проживали на території південно-східної II Речі Посполитої, однозначно визнавали себе поляками і пережили всі трагічні наслідки цього періоду (репресії з боку українських націоналістичних угруповань в час так званих етнічних чисток і виселення до Польщі)⁶⁵.

⁶⁵ Прим. перекладача: В інтерпретації автора можна подумати, що виселення поляків до Польщі здійснювали українські націоналісти. Фактично ж взаємне

3. Національна структура румунської частини України в 1930 році

В результаті I світової війни в межах Румунії опинилась Буковина і Бессарабія. Обидві ці частини до 1940 року становили складову частину Румунії, після чого вся Бессарабія і Північна Буковина були приєднані до Радянського Союзу. Із зайнятої на підставі Віденського арбітражу території утворено Молдавську РСР, до якої долучено з України частину так званої Молдовської АРСР. Північна Буковина, Хотинський район і Південна частина Бессарабії були включені в склад Української РСР.

Проведений у 1930 році перепис населення в Румунії визначив три риси етнічної ідентифікації населення: національність, рідна мова, релігійне віровизнання. У нашому аналізі розглянемо дві перші риси. Національно-мовну структуру подамо у відповідності з сучасним адміністративним поділом на райони, які значно більші від тих, які були до I світової війни. Вони не повністю співпадають з пізнішими політичними кордонами, однак ця різниця настільки незначна, що можуть бути підстави для аналізу.

З географічної точки зору окремо взято Північну Буковину, яка складається з округів Чернівці, Сторожинець (включаючи сюди і Хотинський район), і, окремо, Аккерманський район розташований понад Чорним морем. Румунська статистика показала дуже велику етнічну строкатість на території південніше Дністра (Таб. 23).

Згідно румунського перепису в двох округах Північної Буковини мешкало всього 476,1 тис. осіб. Порівняно з 1910 роком, коли було зафіксовано тут 450,0 тис. мешканців, відмічаємо певний приріст населення. Військові втрати були повністю компенсовані. Частка українського населення не сягала навіть половини всього населення, хоча ж переважала румунську частку. Порівняно з австрійським переписом відбувся приріст румунського населення за рахунок українського. Важко визначити в якій мірі це були природні зміни, а в якій мірі прояв тенденційності перепису. Для звірки результатів подаємо додатково мовну статистику (Таб. 24).

Територія, котру розглядаємо, була типовим прикордонним краєм з великою мозаїкою народонаселення, що мало певний вплив на змінність державних кордонів. Українці керувались етнічними аргументом, бо їх тут було дещо більше. Аргументи історичні та географічні вказували на слушність їх румунських опонентів. В такій ситуації подібні докази не

переселення поляків і українців здійснювали згідно домовленості Уряди СРСР і ПНР. В Польщі це переселення носило назву «Операція Вісла», в СРСР кодової назви для цього не було.

мали серйозного значення і державну приналежність цього краю вирішувала військова перевага.

Ще більш політично складною була проблема Аккерманського району, який займав територію поміж Дунаєм і Дністровським лиманом. Національний склад цього району показує таблиця 25.

Українське населення становило лише 14,2 відсотки загальної кількості населення цього регіону, а в Ізмайльському регіоні тільки 4,7 відсотки. Як і у випадку з Кримом, українська сторона не могла тут висувати етнічні аргументи. В цьому районі переважало болгарське населення. Багато було також румунів і росіян. Географічно-історичні обґрунтування українців були також досить сумнівними. В такій ситуації (Як у випадку з Північною Буковиною) все вирішували не якісь аргументи, а збройна сила СРСР. Військова перевага Румунії після I, а Радянського Союзу після II світової війни вирішували проблему територіальної приналежності цього спірного регіону. Для уточнення розглянемо статистику (Таб. 26).

Результати статистики за національністю збігаються з мовною статистикою. Можна визнати, що в цьому регіоні, який у міжвоєнний період перебував в складі Румунії, жило багато різних етнічно-мовних груп. В сукупності переважало слов'янське населення (болгаро-російсько-українське), але з загальної кількості 566,7 тис. мешканців, українців було менше 80,0 тис. Більшу популяцію становили росіяни (близько 140,0 тис.). Відносно мало було єврейського населення (18,0 тис.).

Таблиця 23. Національна структура населення Північної Буковини і Хотинського району в 1930 році

Регіони і округи	Кіл-ть населення	Українці		Румуни		Євреї		Поляки		Росіяни		Інші	
	тис.	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Чернівці	306,2	136,4	44,5	78,6	25,7	51,2	16,7	15,2	5,0	3,3	1,1	21,5	7,0
Сторожинець	169,9	77,4	45,5	57,6	33,9	15,3	9,0	8,0	4,7	1,6	1,0	10,0	5,9
Хотин	392,4	163,3	41,6	137,4	35,0	36,0	9,2	1,0	0,2	53,4	13,6	1,3	0,4
Всього:	868,5	377,1	43,4	273,6	31,5	102,5	11,8	24,2	2,8	58,3	6,7	32,8	3,8

Першоджерело: *Recensământul General al Populației României 22 XII 1930.*

Таблиця 24. Мовна структура населення Північної Буковини і Хотинського округу в 1930 році

Регіони і округи	Кіл-ть населення	Українці		Румуни		Євреї		Поляки		Росіяни		Інші	
		тис.	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.
Чернівці	306,2	149,7	48,8	66,7	21,8	40,1	13,1	14,8	4,6	3,4	1,1	32,3	10,6
Сторожинець	169,9	85,7	50,4	48,9	28,8	13,7	8,1	7,5	4,4	2,9	1,7	11,2	6,6
Хотин	392,4	176,9	45,0	131,0	33,4	35,9	9,2	0,6	0,1	47,2	12,1	0,8	0,2
Всього:	868,5	412,3	47,5	246,6	28,4	89,7	10,3	22,9	2,6	53,5	6,2	44,3	5,0

Першоджерело: *op. cit.*

Таблиця 25. Національна структура населення Аккерманського району в 1930 році

Регіони і округи	Кіл-ть населення в тис.	Українці		Румуни		Євреї		Росіяни		Інші	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Білгород Дністровський (Cetatea-Alba)	341,2	70,1	20,5	62,9	18,4	11,4	3,3	58,9	17,3	137,9	40,5
Ізмаїл	225,5	10,7	4,7	72,0	31,9	6,3	2,8	67,0	29,7	69,5	30,9
Всього	566,7	80,8	14,2	134,9	23,8	17,7	3,1	125,9	22,2	207,4	36,7

Першоджерело: *op. cit.*

Таблиця 26. Мовна структура населення Аккерманського району в 1930 році

Регіони і округи	Кіл-ть населення тис.	Українці		Румуни		Євреї		Росіяни		Інші	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Белгород Дністровський (Cetatea-Alba)	341,2	67,6	19,8	62,0	18,3	11,0	2,9	64,6	19,0	136,0	40,0
Ізмаїл	225,5	9,6	4,2	68,5	30,4	5,8	2,6	75,3	33,4	66,3	29,4
Всього	566,7	77,2	13,6	130,5	23,0	16,8	2,8	139,9	24,8	202,3	35,8

Першоджерело: *op. cit.*

На підставі цих статистичних даних можна визначити демографічний потенціал і національну структуру території, яка в даний час перебуває в межах України, а в міжвоєнний період становила частину румунської держави. В 1930 році на цій території було 1435 тис. населення:

Українців	–	492,0 тис.	або	34,3% Населення
Румунів	–	377,0 тис.	або	26,3% Населення
Росіян	–	193,0 тис.	або	13,4% Населення
Євреїв	–	120,0 тис.	або	8,4% Населення
Поляків	–	24,0 тис.	або	1,6% Населення
Інших	–	229,0 тис.	або	16,0% Населення
Всього	–	1435,0 тис	або	100% Населення

Співвідношення даних за національністю і по мові дає підставу стверджувати, що в оцінці кількості українців і румунів дані про рідну мову є більш адекватні і точніше ідентифікують національність. Важко припустити, що процес румунізації був таким стрімким, що за неповні 10 років українське населення стало румунами. Але якщо мова йде про єврейське населення, то національний критерій є більш вірогідним від мовного критерію. Можна стверджувати, що на території Північної Буковини мешкало в 1930 році близько 235,0 тис. українців (49,3 відсотки населення), 115,0 тис. румунів (24,3 відсотки), 66,5 тис. євреїв (14,0 відсотків населення краю). Інші групи населення були кількісно меншими. Поляків, за статистикою по національності, було 23,2 тис., а за мовною – 21,5 тис. осіб⁶⁶.

Керуючись тим же принципом, проаналізуємо Хотинський округ, де жило: українців – 176,9 тис., румунів – 131,0 тис., євреїв – 36,0 тис. осіб. В цьому окрузі жила значна кількість росіян – 50,0 тис. В двох цих сусідніх районах жило близько 412,0 тис. українців, 247,0 тис. румунів, 102,0 тис. євреїв, 58,0 тис. росіян і 24,0 тис. поляків. Додаючи до цього кількість людей окремих груп за національною ознакою в Білгородському та Ізмаїльському округах, зокрема: українців – 81,0 тис., румунів – 135,0, росіян – 126,0, євреїв – 18,0 тис., можемо визначити кінцевий результат, який стосується української території, яка була в межах Румунії:

⁶⁶ Кількість поляків визначено за офіційними даними. Багато польських демографів розглядали ці дані. W. Sworakowski, (*Polskie szkolnictwo prywatne w Rumuni*) і кількість польського населення в Буковині в 65,0 тис., в т.ч. в самих Чернівцях близько 16,0 тис., в Бессарабії – 15,0 тис. Однак ці підрахунки були явно завищені.

Українців	–	493,0 тис.	або	34,4 % Населення
Румунів	–	382,0 тис.	або	26,6 % Населення
Росіян	–	184,0 тис.	або	12,8 % Населення
Євреїв	–	120,0 тис.	або	8,4 % Населення
Поляків	–	24,0 тис.	або	1,7 % Населення
Інших*	–	232,0 тис.	або	16,1 % Населення
Всього:	–	1 435,0 тис.	або	100,0 % Населення

*Серед інших народів переважали болгари, яких в Білгородському та Ізмайльському округах було 114,6 тис.

4. Національна структура чехословацької частини України в 1930 році

Чехословацький уряд провів другий загальний перепис у 1930 році. Він показав на Закарпатській Русі 725,3 тис. мешканців. Стосовно попереднього перепису кількість населення істотно зростає (1921р. – 604,7 тис.), що було результатом високого натурального приросту і зниження рівня еміграції. Офіційні дані перепису показали такий національний склад Закарпатської Русі⁶⁷:

Українці	–	447,0 тис.	або	61,6 % Населення
Угорці	–	108,9 тис.	або	15,0 % Населення
Євреї	–	90,5 тис.	або	12,5 % Населення
чехи і словаки	–	35,2 тис.	або	4,8 % Населення
Німці	–	13,2 тис.	або	1,8 % населення
Румуни	–	12,7 тис.	або	1,8 % населення
Інші	–	17,6 тис.	або	2,5 % населення
Всього:	–	725,3 тис.	або	100,0 % населення

У порівнянні з австрійським переписом і першим повоєнним переписом позначився ріст частки українського населення і зниження частки угорського⁶⁸. З'явилася нова національна група (чехи і словаки). Частка єврейського населення і надалі утримувалася високою. Традиційно зберігалося територіальне розміщення народів. Північна і центральна частина мала характер український, а південні, низинні землі, розташовані вздовж чехословацько-угорського кордону, були заселені угорським населенням.

⁶⁷ А. Bohach, *Narodnosti v Podkarpatske Rusi podle predbeznych vysledku scitani lidi roku 1930*, ст. 5-7.

⁶⁸ В.Кончак, *Население Закарпатья за 100 лет*.

Релігійна структура також була дуже різноманітною. Православних і греко-католиків було близько 55,0 відсотків, римо-католиків близько 10 відсотків. Близько 15 відсотків загального числа населення (понад 100,0 тис. осіб) були іудеями. Прихильників іудаїзму було на 10,0 тис. більше за тих, хто декларував єврейську національну приналежність. Це було свідченням певних асиміляційних процесів серед єврейського населення.

5. Національна структура на українських землях в 1930-1931 роках

Розглянуті почергово дані радянського перепису 1926 року, чехословацького і румунського переписів 1930 і польського 1931 років дали нам в цілому повну картину етнічної ситуації на всій українській території. Часова різниця поміж польським і румунським та чехословацьким переписами становила один рік і можна вважати, що відбулись вони одночасно. З радянським переписом часова дистанція більша, і є необхідність визначити демографічний потенціал і національний склад Української РСР на 1930 або 1931 рік. Як основу для подальшого фактографічного аналізу прийняти рік 1930 – час румунського і чехословацького переписів. Передумовою такого рішення був факт, що ми маємо інформацію про натуральний приріст в Українській РСР тільки до 1930 року. З іншого боку аргументом на користь 1930 року були пізніші події в Радянській Україні, що пов'язані з колективізацією, яка від 1930 року набрала репресивної форми і мала важкі демографічні наслідки.

Визначення демографічного потенціалу Української РСР в середині 1930 року є відносно нескладним, бо ми маємо інформацію про рівень натурального приросту. Більш складним завданням є оцінка національного складу населення Української РСР в 1930 році. Тут необхідно допустити деякі умовні спрощення. Припустимо, що національна структура в 1926-1930 роках була незмінною і всі національні групи зростали аналогічно. Враховуючи короткий період, це припущення можна прийняти як основу для порівняльного аналізу.

Кількість населення в межах Радянської України становила в 1926 році 29159,8 тис.чол.. Натуральний приріст у 1927 році – 662,0 тис., в 1928 – 644,0 і в 1929 – 518,0 тис.чол.. Всього за три роки маємо 1824,0 тис. Таким чином, кількість населення в Українській РСР в кінці 1929 року становила 30 984,0 тис. чоловік⁶⁹. В наступному році натуральний

⁶⁹ Необхідно зазначити, що це є єдина вірогідна величина між переписами 1926р. і переписом 1937р. Всі наступні дані опираються на дуже довільних оцінках, статистичні дані про 1930, 1931, 1932, 1933рр. настільки різняться поміж

приріст утримувався на рівні 1929р. і становив 512,0 тис. Допускаємо, що приріст відбувався рівномірно протягом року. Значить у першому півріччі 1930 р. населення збільшилось на 256 тис. В результаті це все дає нам на середину 1930 року 31 240 тис. чоловік населення. Якщо прийняти для 1930 року таке ж відсоткове співвідношення окремих національних груп, яке було в 1926р., то з простого підрахунку виходить, що в половині 1930 року в Україні приблизно проживало: українців 24 650 тис., росіян – 3125,0 тис., євреїв – 1685 тис., поляків – 500,0 тис., представників інших національностей – 1280,0 тис. осіб.

В польській частині України перепис показав 7017 тис. мешканців, в т.ч. українців 4350, поляків – 1800, євреїв – 700, росіян – 26,3 та інших національностей – 141 тис. осіб. В румунській частині України в кінці грудня 1930 року було 1435 тис. мешканців, в т.ч. українців – 493, росіян – 184, євреїв – 120, поляків – 24, інших національностей – 614 тис. осіб. В чехословацькій частині України в кінці грудня 1930р. проживало 725 тис. мешканців, в т.ч. українців – 447, євреїв – 90 тисяч. Росіяни і поляки становили зовсім незначний відсоток населення. Інші групи населення мали разом 188 тис. осіб.

Всього на території Польщі, Румунії і Чехословаччини, яка тепер входить до складу Української держави, жило в 1930-1931 роках 9177 тис. осіб, в т.ч. українців – 5290, поляків – 1824, євреїв – 910 і росіян приблизно 210 тисяч. На інші національні групи припадає разом 953 тис. осіб.

Проведемо порівняльний аналіз з даними українського демографа В.Наулка, як ми це вже робили при обчисленні демографічних величин на межі XIX і XX ст. Аналізована територія тотожна, тому різниця у числах може пояснюватися лише різними точками зору і підходу до національної класифікації (див. таб. 27).

Цей порівняльний аналіз показує нам, що різниця в підрахунках різних авторів відносно незначна. Навіть у випадку досить спірного питання кількості поляків різниця в 100,0 тис. осіб перебуває у допустимих межах статистичної похибки.

собою, що зробити якийсь змістовний аналіз просто неможливо. Навіть інформація за весь 1930 рік не є зовсім певною, оскільки в другій половині року акція розкуркулення і депортації населення набрала широкого розмаху. Констатуємо, що в половині 1930р. був досягнутий найвищий рівень населення і в наступних трьох роках відмічаємо раптовий його спад.

Таблиця 27. Національна структура українських земель,
які в 1930-1931 роках
належали до Польщі, Румунії і Чехословаччини (в тис.)

Національність	В. Наулко	Автор	Різниця в оцінках
Українці	5 385,3	5 290,0	-95,3
Поляки	1 715,0	1 824,0	+109,0
Євреї	893,0	910,0	+17,0
Росіяни	214,6	210,0	-4,6
Інші	866,0	943,0	+87,0
Всього:	9 073,9	9 177,0	+103,1

Наведена статистична інформація є підставою для складення повного демографічного балансу і визначення загальної кількості населення на території сучасної України в 1930 або 1931 роках. На території сучасної України населення становило в 1930-1931 р.р. 40117 тис. чоловік (в радянській частині – 31240,0 тис., в польській – 7017,0, в румунській – 1435,0 тис., в чехословацькій – 725,0 тис. українців було 29940 тис.: в радянській частині – 24650,0 тис., в польській – 4350,0, в румунській – 493,0, чехословацькій – 447,0 тис.⁷⁰ Росіян було 3309 тис. (в радянській частині – 3125,0 тис., в румунській 184,0 тис.). Євреїв – 2595,0 тис. (в радянській частині – 1685,0 тис., в польській – 700,0, в румунській – 120,0 і чехословацькій – 90,0 тис.). Поляків – 2324 тис. (в радянській частині – 500, польській – 1800 і в румунській – 24,0 тис. осіб). Представників інших народів, серед яких слід в першу чергу відмітити німців, угорців, румунів, було разом 2249 тис., (в радянській частині – 1280, в польській – 167, в румунській – 614, в чехословацькій – 188,0 тис.).

Підсумкові демографічні обрахунки по всій Україні знову буду ь співставленні з даними українського демографа. Тут можуть мати місце більш значні відмінності в числах, які пояснюються принципів іншим підходом до справи, а не тільки інтерпретацією одержаних даних. В. Наулко користується тільки офіційними даними переписів 1926, 1930, 1931 років. Ми ж у своїй праці підвищили дані перепису 1926 р. на натуральний приріст за 1926-1930 роки, який становив близько 2 млн. осіб. Отже досліджувана популяція буде більша, Але ми отримаємо майже аналогічний часовий переріз (Таб. 28).

⁷⁰ Демографічною і суспільною проблематикою українських земель займався український дослідник в еміграції В. Кравченко. Він визначив, що на території сучасної України в 1930р. жило 38569 тис. осіб, в т.ч. українців – 28626 тис. осіб. (*Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*).

Порівняльний аналіз даних з межі XIX і XX ст. показав різницю між оцінками В. Наулки і моїми щодо польського населення в 400,0 тис. осіб. Натомість, незалежно проведені дослідження з межі 20-30-х років XX ст. дали практично ідентичні результати. Така збіжність результатів є явищем позитивним. Необхідно лише пам'ятати, що прийняті в даній праці принципи підрахунків вказують нам на нижню межу чисельності поляків, оскільки зараховують до поляків лише тих, у кого сходяться критерії національності і врівизнання. Аналогічні статистичні підрахунки для цього самого часового періоду виконав український географ В. Кубійович. Вони публікувались у статистичних щорічних, які перед війною видавались Українським економічним бюро у Варшаві. В матеріалах цього щорічника був взятий до розгляду дуже великий обшир. т.зв. етнічних українських земель.

Таблиця 28. Національна структура українських земель на межі 20-30-х років XX ст.

Національність	Згідно Наулко		Згідно автора		Різниця в оцінках тис.
	тис.	%	тис.	%	
Українці	28 625,6	74,2	29 940,0	74,0	+ 1 314,4
Росіяни	3 164,8	8,2	3 309,0	8,2	+ 144,2
Євреї	2 491,9	6,5	2 595,0	6,4	+ 103,1
Поляки	2 193,8	5,7	2 324,0	5,8	+ 130,2
Інші	2 092,9	5,4	2 249,0	5,6	+ 156,1
Всього:	38 569,0	100,0	40 417,0	100,0	+ 1 848,0

За чисто український етнічний простір взято територію в 760,5 тис. км² і населенням 47,7 млн. осіб, а також до етнічно змішаного простору територію 177,5 тис. км² з населенням 6 млн. осіб. Таким чином, українська територія в Європі вже становила 938 тис. км² (сучасна Україна з Кримом має територію 606 тис. км²) і 53,6 млн. населення. Українські етнічні землі розширено максимально у всіх можливих напрямках в тому числі за рахунок Польщі. До чисто української етнічної території віднесено Галичину по Щавницю і Ланцут разом з південною частиною Краківського воєводства, а також Волинське воєводство, майже все Поліське воєводство і район Бельська Підляського і Гайнувки. До т. зв. мішаного етнічного українського простору включено Люблінське воєводство по річці Вепр. Визначено національну структуру населення кожної з цих територій у їх межах. Галичина, за твердженням автора, мала 5435,0 тис. мешканців, в.ч. українців – 3299 тис. (60,6%), поляків – 1547 тис. (28,5%), євреїв – 556 тис. (10,3%).

В той же час дуже далеко на північ пересунуто українсько-білоруську етнічну межу, зараховуючи всіх поліщуків до числа українців,

а також район Бреста і Бельська Підляського. Залученням практично всього Полісся до чисто українського простору збільшено число українського населення за рахунок білоруського приблизно на один мільйон населення як званого північно-західного українського етнічного обширу в межах Польщі становило 3088 тис. осіб, з числа якого визнали себе українцями 2212 тис. (71,5%), поляками – 444 тис. (14,4%), євреями – 312 тис. (10,1 %).

До мішаного етнічного простору включено східну частину Люблінського воєводства з населенням 592 тис.: українців – 187 тис. (31,6%); поляків – 335 тис. (56,5%); євреїв – 56 тис. (9,5%).

Всього на етнічних українських землях в Польщі, за даними В. Кубійовича, проживало 9115 тис. осіб, в.ч. українців – 5698 тис. (62,3%), поляків – 2326 тис. (25,6%), євреїв – 924 тис. (10,1 %) ⁷¹.

Слід відмітити, що, крім великої енденційності явного завищення кількості українців а надмірного територіального розширення, В. Кубійович не зміг дійти до міфічної цифри 7-8 млн. українців у Польщі.

Аналогічні територіальні і демографічні маніпуляції мали місце і при аналізі прикордонних районів з Російською РСР. До етнічного українського простору зараховані території, які вже без сумніву мали російський характер, і котрі нараховували понад 10 млн. мешканців (напр.. Брянщина, Передкавказзя) ⁷². Після аналізу української частини території Румунії і Чехословаччини В. Кубійович визначив остаточне число українців на їх етнічних землях. За його оцінкою, це число на 1 січня 1933р. становило 37,4 млн. осіб українців. Відмітимо, що в даній

⁷¹ В результаті аргументованої критики польських демографів українські автори в своїх чергових дослідженнях знижували число українців у Польщі. На початку тридцятих років вони подавали кількість українців в II Речі Посполитій 6103 тис. осіб, поляків на „етнічних українських землях” – 1818 тис. Під кінець тридцятих років кількість українців була знижена до 5698 тис., а поляків була підвищена до 2326 тис. осіб. В усіх своїх обрахунках українські демографи включали населення Полісся (т.зв. поліщуків) до українців. В той же час білоруські дослідники включали це населення до числа білорусів. Через це подвійне обрахування загальна кількість українського і білоруського населення в Польщі необгрунтовано зросла приблизно на 1 млн. осіб (точно – 1003 тис.).

⁷² Ще більш максимальні територіальні претензії висували українські націоналістичні політики. За їх твердженнями, українські території простягаються практично від Вісли на заході по дельту Волги на сході, охоплюючи т.зв. Каспійську і Кавказьку Україну. До української території зараховували Бессарабію, а на півночі частину земель Курської, Воронежської, Тамбовської, Саратовської областей. В межах цієї території не значились представники інших народів.

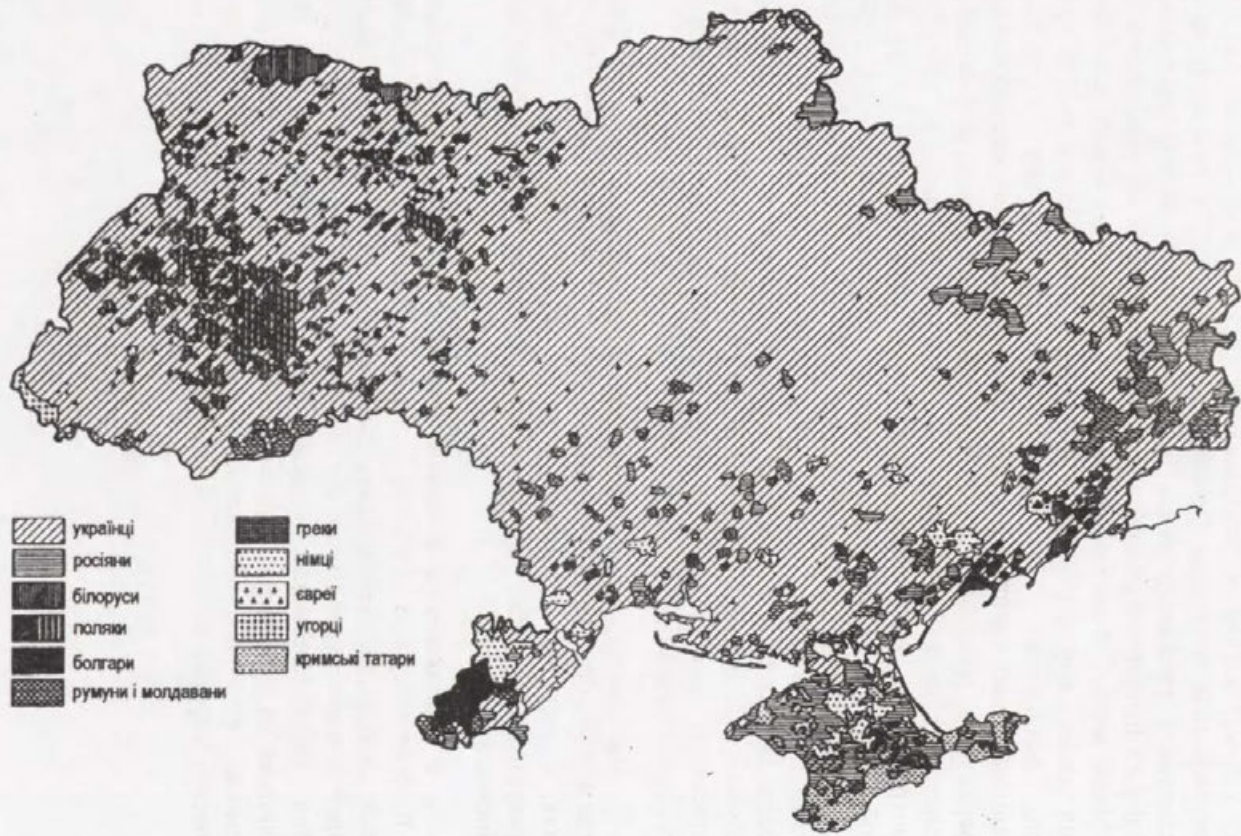
роботі число українців на території сучасної України в 1930/1931р. визначено як максимальне 29 940 тис. осіб.

У виконаному нами статистичному аналізі сконцентровано особливу увагу на радянському перепису 1926 року, польському 1931 року і румунському та чехословацькому 1930 року. Точно відтворено демографічний потенціал і змальовано національну ситуацію на межі двадцятих і тридцятих років цього сторіччя. З метою докладнішого аналізу та інтерпретаційної оцінки подається карта 10, виконана в іншій графічній манері. В попередніх картах ми показували мовну, релігійну, на загал національну структуру з допомогою різних штриховок всередині кола, розділеного на сектори, пропорціонально відсотковому співвідношенню народів. Карта 10 показує нам стан народорозселення поверхневим методом. Такий картографічний метод в більшій мірі відзначає елемент просторового розміщення, але не відображає демографічного потенціалу і кількісного співставлення. Така карта, відображаючи в більшій мірі поширення і розміщення на всій території окремих етнічних груп, містить в собі аналітичний і пізнавальний елемент. Необхідно підкреслити, що тут зображена картина народорозселення в період до великих переселень і депортацій, які відбулися в пізніший час. Це має велике значення, оскільки представлені статистичні дані і картографічні матеріали будуть підставою для складання подальшого демографічного і національного балансу.

Наступний повний перепис населення на даній території відбувся лише в 1959 році. Переписи населення в Радянському Союзі в 1937 і 1939 роках є неповні. Особливо перепис 1939 року був тенденційно перекручений і може служити лише як матеріал для орієнтаційних, оціночних підрахунків.

У тридцяті роки в Україні відбулися трагічні події, які зумовили на її території важкі демографічні зміни. Проведена в Українській РСР колективізація викликала загальний голод, який забрав життя у мільйонів людей. Згодом українською землею прокотились фронти Другої світової війни. Зміни державних кордонів зумовили міграційний рух. Все це вплинуло на зменшення загальної кількості населення, а також змінило кількісні пропорції між окремими народами, які населяють територію сучасної України.

Карта № 10. Розміщення населення на території сучасної України в 1926/1931 роках

У. Зміни національної структури на землях сучасної України перед ІІ світовою війною

1. Зміни структури народонаселення в Українській РСР

Після проведення звірок і уточнень в попередньому розділі визначено стан населення українських земель в тогочасних межах СРСР згідно з переписом 1926 року в кількості 29 159,8 тис. осіб (з Кримом, але без Молдавської АРСР), а також визначено кількість населення в тогочасних межах Української РСР як 29 043 тис. осіб. Як бачимо, різниця не є істотною. Визначено натуральний приріст населення для періоду від 1 січня 1927 року до 30 червня 1930 року – 2080 тис. осіб. В результаті встановлено, що в половині 1930 року населення Української РСР становило 31 240 тис. осіб.

1930-й рік був кінцевим після досить стабільної демографічної ситуації в Україні. Розпочата в 1929 році колективізація сільського господарства набирала щораз більшого розмаху. Демографічні наслідки цього починаючи з 1931 року ставали щораз більш трагічними. Масові репресії і жорстокий терор, розкуркулення і депортації охопили всю територію Радянського Союзу, в т.ч. і українські землі. Кількість зібраної сільськогосподарської продукції в Україні в 1932 році різко зменшилася, однак план хлібозаготівель був значно збільшений. Село залишилось без засобів до існування.

До цього часу точиться дискусія, в якій мірі цей голодомор був запрограмований, як засіб для знищення заможного українського селянства⁷³. Нелегко видати однозначний вердикт, але якщо навіть ця акція не була цілком свідомо запланована, то радянське керівництво на чолі зі Сталіном докладно знало ситуацію і використовувало її для розправи з потенційними ворогами радянської влади. Є багато доказів, що будь-яка допомога голодуючому населенню України заборонялась і переслідувалась.

⁷³ Однозначну думку в цьому питанні висловлює А. Перковський, який вважає що ...«це був свідомо запланований геноцид» і виконання стратегічного курсу, визначеного в лютому 1932р. на XVII всесоюзній конференції ВКП(б). Автор звинувачує не тільки центральну владу на чолі зі Сталіном, але також і республіканську владу в колишній столиці України Харкові. Вони запланували «штучний голод» для подолання опору на селі. Підтвердженням слухності таких висновків є те, що в час голодомору в 1932 році з України вивезено 4,2 млн. тонн зерна. (*Етничная и социальная структура населения Правобережной Украины в XVIII ст.*, ст.27).

Події в часи великого голодомору 1932/1933 років та інформації з місць, де населення масово помирало з голоду, описані в роботі С. Олексіва. Ось кілька фрагментів з роботи цього автора, які показують походження і політично-демографічні наслідки цього трагічного епізоду в історії Європи ХХ століття: «Трагедія голодомору виникла не лише з економічних причин, а й з причин політичних, так як були вони лише одним з фрагментів національної політики радянського режиму стосовно до України. Українська мова вживалася в усіх галузях суспільного життя – в школах, церквах, судах, театрах, у війську і навіть в урядових установах. Саме це народне відродження і «українізація» двадцятих років могли стати поштовхом до подальшого самоусвідомлення українців, і це становило б щораз більшу загрозу пануванню Москви... Селяни становили велику опозиційну силу, ворожу колективізації чужій, силою накинутаї владі».

В час, коли російський селянин вже звик до колективного життя, в умовах сільських «общин», український селянин мав яскраво виражені індивідуалістичні риси з глибоким почуттям пошани до приватної власності... Опозиція багатьох мільйонів індивідуальних селянських господарств підірвала підвалини панування Москви... Уже сам факт, що українські селяни не сприймали нав'язаної їм російської системи господарювання, означав, що такий спротив мусить бути подоланий. Сталін розумів, що поставити український народ на коліна можна буде лише в тому разі, якщо буде підірвана його суспільна і економічна база, тобто селянство». Автор далі цитує слова Катаєвича, секретаря райкому партії з Дніпропетровщини і члена ЦК партії, які він виголосив в 1933 році: «Точиться безжалісна боротьба між українським селянством і ВКП(б). Біжучий рік був роком випробовування нашої сили і їх відпірності. Треба було голоду щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйонів людських життів, але колективізація перемогла. Ми виграли війну. »На думку автора, ця заява свідчить, що «трагедія голодомору в Україні не була випадковою. Вона була свідомим актом з більшовицького репертуару масового геноциду з метою придушення опору українського селянства». Автор показує конкретні методи, котрі привели до голодомору, хоча в Україні хліба було достатньо. «Весною 1932 р. люди почали вмирати з голоду. В той же час на полях, під голим небом (під військовою охороною) без жодного конкретного призначення лежали величезні бурти зерна. Це відбувалось тоді, коли українські селяни мільйонами вмирили з голоду»⁷⁴.

Література на тему голоду в Україні є дуже обширною. Спочатку нею займались українські емігранти. Пізніше про це голосно говорив увесь світ. Найбільш відомі, хоча не завжди документально мотивовані,

⁷⁴ S. Oleskiw, *Smierć narodów. Wielki głód na Ukrainie 1932-1933*, ст. 9-11.

є роботи Р. Конквеста⁷⁵. Він підрахував, що в період з 1930 по 1937 роки внаслідок колективізації загинуло 14,5 млн. селян. Тільки в результаті розкуркулювання було 6,5 млн. жертв. До цього Р.Конквест додає смерть 1 млн. депортованих в Казахстан, т. зв. жертв казахстанської трагедії. Ці втрати населення торкаються всього СРСР. Смерть внаслідок голоду в 1932-1933 роках оцінюється в 7 млн. осіб, в т.ч. 5 млн. людей померло в Україні, один мільйон на Північному Кавказі і один мільйон на інших територіях СРСР.

Багато демографів вважають підрахунки Р. Конквеста проблематичними. Ними відмічається значна довільність і виразна тенденція до завищення кількості жертв. Однак підрахунки демографів-опонентів Б. Андерсона і Р. Сільвера теж не набули повного визнання. Вони визначають число людських жертв внаслідок колективізації в 1926-1939р.р. на рівні 4,8 млн., в т.ч. від голоду, на думку цих авторів, померло від 2 до 3 млн. осіб⁷⁶. Український дослідник Д. Злепко подає число жертв голодомору в кількості 7 млн. осіб, а демограф Б. Кравченко – 4,5 млн. осіб.

Радянські дослідники цієї проблеми пробують розв'язати цей заплутаний демографічний клубок, одну з найбільш трагічних подій ХХ століття. Вони досить критично підходять до підрахунків, які проведені на Заході. Наприклад, В. Данилов у своїй роботі, яка значно відрізняється від західних оцінок, бере під сумнів методологію підрахунків західних експертів і слабку базу фактографічних матеріалів. Однак на підставі демографічного балансу і він визнає, що втрати населення були кілька мільйонними, але точний їх підрахунок не під силу нікому⁷⁷.

Відносно об'єктивну оцінку людських втрат дає нам дослідження В. Чапліна. Воно стосується всього Радянського Союзу, тому для даної роботи це дослідження може мати лише орієнтовний характер, оскільки не виділяє українських втрат. В. Чаплін бере за основу 1926 рік, коли кількість населення в СРСР становила 146,4 млн. осіб. Перепис 1937 року показав число людей в СРСР як 162,0 млн. (в т.ч. 2653 тис. в'язнів у таборах). Приріст населення протягом 11 років становив 15 млн., або все населення кількісно зросло на 10,2 відсотки.

Натомість офіційні дані показали натуральний приріст населення в кількості 21,3 млн., або на 6,3 млн. більше ніж показав перепис 1937р. ця різниця показує додаткові незареєстровані смерті, які захопили

⁷⁵ R. Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet collection and the Terror-Famine*.

⁷⁶ B. Andersen, R. Silver *Demographic analysis and population Catastrophes in the USSR*.

⁷⁷ В. Данилов, *Дискуссия в Западной прессе о голоде в 1932-1933 годов и демографической катастрофе 30-50-х годов*, ст. 116-121.

головним чином Україну, Північний Кавказ і район Нижнього Поволжя. В. Чаплін після узагальнення обрахунків подає остаточний баланс демографічних втрат, до яких призвела комуністична система в СРСР. За його даними, в 1927-1936р.р. вибуло з СРСР 2 млн. осіб, померло з голоду 3,8 млн., загинуло в таборах 1,5 млн., стали жертвами терору ще додатково 1,3 млн. Всього понад нормативні демографічні втрати становлять 8,6 млн. осіб. Після подальших уточнень відраховано міграційні втрати і додано жертви чисток і терору. Остаточне число жертв в 1937-1936р.р. становить 7,3 млн. осіб⁷⁸.

Пізніше опубліковані статистичні дані про натуральний рух населення СРСР між 1927-1939 роками ще більш виразно показав демографічні втрати як посередньо, так і безпосередньо, які принесла колективізація, голодомор і сталінський терор (див. таб. 29).

Таблиця 29. Кількість населення в СРСР в 1927-1939 роках

Роки	Кількість населення на початку року	Натуральний рух населення			Натуральний рух населення		
		Народилося	природня смерть	приріст	народилося	природня смерть	приріст
		тис.			%		
1927	148 656	6 950	3 984	2 965	46,3	26,5	19,7
1928	151 622	6 944	3 878	3 066	45,3	25,3	20,0
1929	154 687	6 876	4 132	2 745	44,1	26,5	17,6
1930	157 432	6 694	4 284	2 410	42,2	27,0	15,2
1931	159 841	6 510	4 510	2 009	40,5	28,0	12,5
1932	161 851	5 837	4 786	1 051	35,9	29,5	6,5
1933	162 902	5 545	11 450	- 5 905	34,7	71,6	- 36,9
1934	156 797	4 780	3 410	1 369	30,4	21,7	8,7
1935	158 167	5 249	3 282	1 967	33,0	20,6	12,4
1936	160 134	5 589	3 223	2 366	34,6	20,0	14,7
1937	162 500	6 549	3 557	2 992	39,9	21,7	18,2
1938	165 492	6 516	3 483	3 033	39,0	20,9	18,2
1939	168 525						

Першоджерело: Е. Андреев, Л. Дарський, Т. Харкова, *Опыт оценки численности населения СССР, 1926-1941*, ст. 41.

⁷⁸ В. Чаплін, *Статистика жертв сталинизма в 30-е годы.*, ст. 175-181.

В 1927-1928 і 1937-1938 роках натуральний приріст населення СРСР становив близько 3 млн. осіб. Якби цей рівень натурального приросту населення утримувався в 1929-1936 роках, кількість населення СРСР була б на 30 млн. більшою аніж те, що фактично становило в 1938 році. Це теоретичні підрахунки, які показують величину посередніх і безпосередніх втрат. Не ставимо за мету аналіз посередніх втрат, тим більше, що подані авторами статистичні дані наводять на певні роздуми. Рівень безпосередніх втрат показує зріст кількості смертей поміж 1929 роком (початок колективізації) і 1933 роком (апогеєм трагедії голодомору). В 1928-1929р.р. кількість смертей зросла на 254,0 тис., 1929-1930 – на 152,0 тис.; 1930-1931 – на 217,0 тис.; 1931-1932 – на 285 тис., 1932-1933 на вражаючу кількість – 6664,0 тис. осіб!

Дані за 1933 рік свідчать про трагедію, яка не зафіксована в світовій історії. Перевищення смертності над народжуваністю в 5905,0 тис. осіб, і то протягом одного року, коли не було війни і неврожаю, показує катастрофу, незнану в європейській історії від часів середньовіччя. Після 1933 року рівень смертності знову унормувався і був відносно низьким. Це пояснюється тим, що слабша частина людей, зокрема старші, не витримали голодомору та інших випробувань, а живими лишилися найбільш життєздатні люди. Різниця між рівнем смертності, відміченим у 1928 році, і підсумком смертності в наступних п'яти роках показує нам додаткові 10 млн. смертей.

Якщо навіть припустити, що безпосередні втрати були дещо меншими, то все одно ми вийдемо на 8-9 млн. жертв.

Статистика показує, що терор і чистки 1937-1938 рр. зумовили зростання смертності в цих роках на 200-300 тис. осіб. Загальний демографічний баланс підтверджує вірогідність підрахунків В. Чапліна. Однак маємо відзначити, що це скоріш за все є нижня межа людських втрат, які понесло радянське суспільство.

Всі дослідження демографічної катастрофи тридцятих років одноставно підтверджують, що найбільші втрати були на українських землях і серед українців. Загальносоюзні дані є відправним пунктом для демографічного аналізу по Україні, зумовленому колективізацією. Визначний український демограф М. Птуха глибоко вивчав натуральний рух населення України в двадцятих роках. В 1930 р. він опублікував своє дослідження і склав прогноз демографічного розвитку Української РСР до 1960 року. М. Птуха передбачав такий зріст населення Української РСР в 1930-1939 роках⁷⁹:

⁷⁹ М. Птуха, *Население Украины до 1960 г.*, Робота була вперше представлена на Міжнародному Статистичному Конгресі в 1930 р. в Токію, а згодом була

1930	–	30 652	тис. мешканців
1931	–	31 137	тис. мешканців
1932	–	31 641	тис. мешканців
1933	–	32 157	тис. мешканців
1934	–	32 689	тис. мешканців
1935	–	33 252	тис. мешканців
1936	–	33 786	тис. мешканців
1937	–	34 333	тис. мешканців
1938	–	34 868	тис. мешканців
1939	–	35 397	тис. мешканців

Завдяки віднайденим в архівах матеріалів перепису 1937 р. І їх опублікуванню маємо можливість порівняти гіпотетичні підрахунки М. Птухи з фактичним станом народонаселення Української РСР в 1937 році⁸⁰. Згідно з прогнозом М. Птухи кількість населення Української РСР повинна була становити в 1937 році 34333 тис. осіб. Перепис 1937 року показав на цей рік в Українській РСР 28 387,6 тис. осіб. Різниця між прогнозованою М. Птухою кількістю населення і фактичним станом становить близько 6 млн. людей. Навіть якщо припустити, що прогноз М.Птухи був дещо оптимістичний і його передбачення не були цілком точними, то однак цей прогноз базувався на науково розроблених розрахунках демографічного розвитку. Тому цей прогноз можна вважати науково обгрунтованим і цілком прийнятним, його правдоподібність містилась у допустимих межах статистичної похибки (максимум 20 %).

З певною долею застереження можна стверджувати, що демографічні втрати в СРСР до 1937 року як посередньо, так і безпосередньо, становили щонайменше 5 млн. людей.

Рівень людських втрат можна побачити із співставлення народонаселення республіки в 1926 і в 1937 роках. Перепис населення в Українській РСР в 1926 році показав 28 996 тис. мешканців⁸¹. В 1937

опублікована в ювілейному томі, виданому до 70-ї річниці Жовтневої революції у 1987 р.

⁸⁰ Загальний перепис населення був проведений на території СРСР у 1937 році. Його результати виявили величезні демографічні втрати в країні, що були зумовлені репресіями в час колективізації і голодомором. За вказівкою Сталіна матеріали перепису не опубліковані і були сховані в архівах. Черговий перепис 1939 року був відповідно підправлений, підтасований і в такому вигляді опублікований. Тому матеріали цього перепису можуть використовуватися тільки як допоміжні. Натомість матеріали перепису 1937 року, які недавно віднайдені, вже опубліковані і є вірогідними. (див. *Всесоюзная перепись населения 1937 р.*).

⁸¹ *Перепис населення 1926 року.*

році, як показав перепис 1937 року, населення було на 600,0 тис. осіб менше, ніж 11 років перед тим, у 1926 році. Оціночні підрахунки, складені на підставі натурального приросту, визначали кількість населення в Українській РСР в кінці 1931 року 31240 тис. осіб (за підрахунками М. Птухи 31137 тис.). Це показує, що кількість населення Української РСР зменшилася в 1931-1937 рр. на 2853 тис. осіб. Беручи до уваги, що в 1935-1937 роках натуральний приріст населення був відносно високим, втрати людей від голодомору в 1932-1933 роках мусили бути страхотливі.

З метою узагальнення і уточнення цих гіпотетичних оцінок подаємо нещодавно опубліковані дослідження російських статистів про смертність на Україні між вереснем 1932 і лютим 1934 року (див. табл. 30).

З вересня 1932 року по лютий 1933 в Українській РСР померло 352,2 тис. осіб. В наступному півріччі з березня по серпень 1933 р. померло 1405,2, а в наступному півріччі, вже після жнив, 244,2 тис. осіб.

З огляду на те, що продовольча ситуація на селі була значно важчою, ніж у містах, доцільно розглянути рівень смертності в сільській місцевості. В першому аналізованому півріччі померло 278,4 тис. осіб; в наступному півріччі, в час розпаду голодомору (березень 1933-серпень 1933) кількість померлих на селі зросла до 1249,2 тис., а вже в наступному півріччі знизилась до 178,8 тис. осіб.

Таблиця 30. Середньомісячна кількість смертей в Українській РСР в період між вереснем 1932 – лютим 1934 року

Територія	вересень 1932 – лютий 1933		вересень 1933 – серпень 1933		вересень 1933 – лютий 1934	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Українська РСР	58,7	100,0	234,2	398,0	40,7	69,3
а) місто	12,3	100,0	26,0	210,0	10,9	89,0
б) село	46,4	100,0	208,2	449,0	29,8	64,0
Зокрема по областях Київська	13,6	100,0	77,6	570,6	8,1	59,5
а) місто	1,9	100,0	4,6	244,0	1,9	99,0
б) село	11,7	100,0	73,0	625,0	6,2	53,0
Харківська	11,9	100,0	67,5	567,2	7,9	66,4
а) місто	2,0	100,0	5,2	257,0	1,7	83,0
б) село	9,9	100,0	62,3	630,0	6,2	63,0

Першоджерело: Є. Андрєєв, Л. Дарський, Т. Харкова, *op. cit.*, ст. 41.

З наведених даних, які аж ніяк не можуть повністю показати рівень катастрофи, видно, що лише в півріччі між березнем і серпнем 1933 року померло з голоду значно більше, ніж мільйон мешканців села. Неозброєним оком видно, що ці підрахунки занижені. Про це свідчить інформація про рівень смертності в Київській і Харківській областях. Це території навколо найбільших міст України. І все ж зріст рівня смертності тут був більшим, ніж середній показник по республіці. В умовах трагедії голодомору і вимирання цілих сіл реєстрація смертей була фрагментарною, епізодичною, тим більше, що райони, де становище було найбільш катастрофічне, були оточені військами з метою перешкодити масовим втечам населення.

Навіть відповідно підтасований і скалькульований радянськими урядовцями перепис 1939 року не в стані був приховати значне зменшення населення, особливо сільського. Замість науково обгрунтованого передбачення зросту населення України до щонайменше 35 млн. влада змушена була показати за переписом 1939 року 31,0 млн. осіб. Ці офіційні показники пізніше стали використовуватись в усіх дослідженнях, які стосувались демографічних проблем СРСР. Використав їх і Ф. Лорімер, який першим на Заході пробував визначити демографічні втрати, викликані колективізацією і голодомором. (див. табл. 31).

Таблиця 31. Кількість населення Української РСР в 1926-1939 роках

Зокрема	Перепис населення 1926	Перепис населення 1939	Різниця поміж 1926 і 1939 роках	
	тис.	тис.	тис.	%
Село	23 644	19 765	-3 879	-16,0
Місто	5 374	11 196	+5 822	+108,0
Разом	29 018	30 961	+1 943	+6,6

Першоджерело: F. Lorimer, *The population of the Soviet Union. History and Prospects*, ст. 153.

Ф. Лорімер використав дані, опубліковані в тогочасній офіційній радянській статистиці. Цими даними користувалися усі радянські і західні демографи впродовж 40 років. Сьогодні ці дані мають лише історичне значення. На межі вісімдесятих-дев'яностих років, в добу "гласності", після знаходження засекреченого, т. зв. репресованого перепису 1937 р., українські демографи, як найбільш зацікавлені у правдивому стані речей, розпочали скрупульозне вивчення і порівняння трьох переписів (1926, 1937, 1939). Найновішу цілісну спробу звірити і уточнити всі дані зробив демограф з Інституту економіки Української Національної академії наук

Е. Рудницький. Не вникаючи в статистичні подробиці, подаємо наведені ним дані про народонаселення в розрізі міст і сіл (див. табл. 32).

Таблиця 32. Кількість населення Української РСР в 1926-1939 роках

Зокрема	Кількість населення			Різниця		
	1926	1937	1939	1926-1937	1937-1939	1926-1939
	тис.					
Село						
Дані перепису	23 666,5	19 173,9	19 764,6	-4 492,6	+590,7	-3 901,9
Уточнені дані	23 867,5	19 293,9	19 402,1	-4 573,6	+108,2	-4 465,4
Місто						
Дані перепису	5 353,2	9 568,7	11 195,6	+4 215,5	+1 626,9	+5 842,4
Уточнені дані	5 386,1	9 603,7	10 990,3	+4 217,6	+1 386,6	5 604,2
Разом						
Дані перепису	29 019,7	28 742,6	30 960,2	-277,1	+2 217,6	+1 940,5
Уточнені дані	29 253,6	28 897,6	30 392,4	-356,0	+1 494,8	+1 138,8

Першоджерело: Е. Рудницький, *Информационные проблемы изучения динамики городского и сельского населения Украины в 1926-1939 годах*, ст. 132.

Згідно з підрахунками Е. Рудницького кількість населення Української РСР знизилась в 1926-1937 роках на 356,0 тис. осіб. Натуральний приріст протягом двох років (1937-1939) становив 1138,8 тис. осіб. Всього на початку 1939 року населення Української РСР становило 30392,4 тис. осіб демографічні страти українського села в 1926-1937 роках становили 4573,6 тис. осіб. Низький із зрозумілих причин натуральний приріст в 1937-1939 роках в кількості 108,2 тис. не міг, по суті, нічого змінити. Для більш докладного встановлення причин і часу цих втрат Е. Рудницький зробив аналіз натурального руху по роках; визначив кількість народжень, смертей і приросту, а також натуральних втрат (Таб. 33).

Маючи перед собою статистику рівня народжень і смертей на такий значний відрізок часу, можна чітко визначити зріст смертності для двох найважливіших років – 1932-1933. На протязі цих двох років в сільській місцевості Української РСР померло 2205,2 тис. осіб. В 1927-1931 роках, що передували цьому трагічному періоду, щороку помирало в середньому 436,4 тис. осіб. Якщо взяти цей середній рівень за основу, можна припустити, що протягом цих двох років повинно було померти 872,8 тис. осіб. Очевидна надвишка дійсних смертей над гіпотетичною становить 1332,4 тис. осіб. Подібні ж обчислення для міст показують надвишку смертей в кількості 200,2 тис. осіб. В загальному це дає нам надлишок смертей в кількості 1532,4 тис. осіб.

Таблиця 33. Натуральний рух населення Української РСР
в 1927-1939 роках

Рік	Село			Місто		
	Народження	Смерті	Натуральний приріст	Народження	Смерті	Натуральний приріст
	тис.					
1927	1 022,1	449,2	577,9	162,3	73,4	88,9
1928	985,2	419,6	565,6	154,1	76,1	78,9
1929	928,8	455,0	473,8	152,2	83,7	68,5
1930	876,2	448,4	427,8	146,8	89,7	57,1
1931	820,9	409,6	411,3	154,4	105,1	49,3
1932	615,0	527,0	87,8	167,0	141,0	26,0
1933	335,7	1 628,2	-1 342,5	114,2	230,7	-116,5
1934	523,1	350,7	172,4	150,4	138,6	11,8
1935	566,5	243,3	323,2	198,9	102,3	96,6
1936	654,7	253,1	401,7	238,3	106,4	131,9
1937	809,7	272,6	537,1	404,1	155,8	248,3
1938	734,3	273,8	460,5	379,2	157,0	222,2
1939	701,2	262,3	438,9	372,3	150,3	222,0

Першоджерело: *Е. Рудницький, оп. cit., ст. 138.*

Необхідно додати до цього величезну смертність немовлят. В сільській місцевості Української РСР в 1930-1931 роках народжувалося щорічно понад 800,0 тис. дітей. В наступних роках відмічаємо раптовий спад рівня народжуваності: в 1932р. – 615,0, 1933 – 335,7, в 1934 – 523,1 тис. Відомо, що кількість живих народжень так раптом не зменшилась. Це пов'язано зі смертністю немовлят, які ніколи не були зареєстровані. На протязі цих двох років народилося не 1600 тис. дітей, як того слід було сподіватись, а лише 950,7 тис., тобто на 650,0 тис. менше. Зменшення народжень в містах було меншим, але, наприклад, тільки в 1933 році народилось на 50,0 тис. дітей менше, ніж повинно було бути.

Дороховуючи смертність немовлят до смертності дорослих, виходимо на рівень приблизно 2,3 млн. додаткових смертей. Можна припустити, що це є мінімальна оцінка, фактична смертність від голоду була значно вищою. Вважаємо за необхідне відкинути гіпотезу про кількість жертв голодомору на рівні 7,0 млн., 5,0 млн. чи навіть 4 млн. осіб. З другого боку наші підрахунки стосуються лише двох років (1933-1934). Ми не враховуємо втрат попередніх років, зв'язаних з колективізацією, а також чисельних жертв сталінських репресій, які мали місце після 1934 року. При аналізі всієї декади 30-х років кількість жертв, як ми вже зазначали, слід значно збільшити.

Такий баланс провів нещодавно А. Перковський. Згідно з його підрахунками в 1932-1934 роках від голоду і виснаження померло понад

4,0 млн. осіб. Кількість депортованих він визначив в 1,0 млн. Загальну кількість загиблих він називає 5,0 млн. людей. За його підрахунками, загальні демографічні втрати, які понесла Україна в 1929-1939 роках, становили близько 5,8 млн. осіб⁸².

На початку розділу подані статистичні дані про натуральний рух населення Радянського Союзу, в тому числі інформацію про те, що в 1933 році кількість смертей перевищувала кількість народжень на 5905,0 тис. Натуральне зменшення населення Української РСР становило в тому ж році 1459,0 тис. Це означало, що 26,3% всіх демографічних втрат СРСР понесло населення України.

Кількість народжень дітей в СРСР становила в 1933 році 5545,0 тис. В Україні ж в цьому році зареєстровано заледве 449,9 тис. народжень. Це становило лише 8,1% народжень по СРСР. Порівняння цих двох процентних показників ілюструє винятково драматичну демографічну ситуацію, яка виникла в 1933 році на Україні навіть на фоні виключно негативних всесоюзних, демографічних показників.

Політико-економічні події, які так різьбачили позначились на демографічній ситуації, мали дуже велике значення для формування етнічного обличчя України. Безпосередні демографічні втрати були величезні, але крім цього відбулися великі структурні зміни, які внаслідок цього вплинули на національну свідомість українців. Колективізація сільського господарства, а потім трагедія голодомору, викликали істотні економічні і морально-психологічні перетворення. Селянство, яке було носієм української ідентичності втратило економічну самостійність і було люмпенізоване. Селяни стали найманими працівниками в колгоспах. Вони стали повністю залежними від адміністрації, втратили особисту незалежність. Жорстока і безкомпромісна боротьба з так званим куркульством позбавила українське село верстви найбільш свідомих, найбільш підприємливих хліборобів. Село було спауперизоване, застрашене, поневолене. Суспільна верства, яка найбільше утримувала в собі українську ментальність і культивувала народні традиції, рідну мову, втратила можливості для громадської діяльності і впливу на долю свого рідного краю.

Колективізація і советизація українського селянства уможливили пізнішу русифікацію. Цей процес проходив одночасно з наступом на українську інтелігенцію. В другій половині 30-х років розпочалася боротьба проти українського націоналізму, основним методом якої були репресії проти української інтелігенції. Тотальний терор охопив навіть українську комуністичну еліту. Під час чергових чисток було ліквідовано рештки української національної автономії, хоч для вигляду було

⁸² А. Перковський, *op. cit.*, ст. 28.

збережено певні зовнішні форми суверенітету. В ході репресій фізично знищено всіх явних і потенціальних носіїв української ідеї. Пізніші події в Україні, зокрема швидка русифікація українських земель, мають свої корені в подіях 30-х років. Так виникли економічні і соціальні передумови для ліквідації самосвідомості українців, яка перешкоджала формуванню космополітичного радянського суспільства.

Всі ці зміни відбувалися одночасно з розвитком промисловості і урбанізації. Населення міст зросло з 1926 по 1939 рік з 5386,1 тис. до 10 990,3 тис. Це відбувалось за рахунок зменшення сільського населення. Тільки висока народжуваність і високий рівень репродукції були в змозі якось компенсувати величезні демографічні втрати, зумовлені терором і нелюдською економічною системою.

Якщо говорити про передбачуваний рівень народонаселення і офіційними даними за 1939 рік, то треба відзначити, що показники народжуваності і рівень народжень в 1926-1939 рр. були високі і дуже близькі до передбачень демографа М. Птухи. Мінусова різниця (на 4436 тис.) була обумовлена в значній мірі раптовим зростом смертності. Однак повністю віднести це зменшення населення на голодомор не можна. Саме в цей час відбувалися масові депортації і переселення людей з України в Сибір і Казахстан. Відбувалася різностороння економічна міграція.

Розвиток промисловості зумовив інтенсивний зріст міського населення. Процеси урбанізації і розвитку промисловості в Україні були вищими, ніж в інших регіонах СРСР. Саме тоді швидкими темпами розвивалися Донбас, Запоріжжя. Швидкими темпами демографічного розвитку відзначались Київ, Харків, Одеса. Сюди напливало населення з усього СРСР. Це все зумовило серйозні зміни у народонаселенні України. Для відображення цих змін подаємо порівняльний аналіз національної структури населення Української РСР в 1926 і 1937 роках. (Таб. 34).

Представлені дані цілком порівняльні між собою, оскільки охоплюють як у 1926, так і в 1937 р. Молдавську АРСР і не охоплюють Крим. Ці результати є надзвичайно важливі для зрозуміння національної ситуації в Українській РСР перед II світовою війною, тим більше після катастрофи тридцятих років.

На протязі одинадцяти років українська нація зменшилась більше, ніж на один мільйон осіб. Це стосувалось народу, який відзначався високою народжуваністю, народу, який жив на власній території. Подібного явища в мирний час не знала людська історія. Натомість число росіян збільшилося на 20%. В натуральному вираженні приріст росіян становив понад 0,5 млн. осіб. Дещо зменшилась кількість євреїв, поляків, молдаван як в абсолютних, так і в відсоткових показниках. В остаточному підсумку відсоткова частка українців знизилася з 80,1 до 78,2%, євреїв – з

5,4 до 5,2%, поляків – з 1,6 до 1,5%. Частка росіян піднялася з 9,2 до 11,3%, тобто на 2,1 %.

Таблиця 34. Національна структура населення Української РСР в 1926 і 1937 роках

Національність	Перепис 1926	Перепис 1937	Різниця поміж 1926-1937	
	тис.			%
Українці	23 219	22 212	-1 007	-4,3
Росіяни	2 667	3 222	+545	+20,3
Євреї	1 574	1 470	-104	-6,6
Поляки	476	418	-58	-12,2
Німці	394	402	+8	+2,0
Молдавани	258	222	-36	-13,9
Білоруси	76	106	+30	+39,4
Греки	105	102	-3	-2,8
Болгарии	92	75	-17	-18,5
Татари	22	24	+2	+9,1
Інші	103	145	+42	+40,8
Всього	28 986	28 398	-599	-2,1

Першоджерело: О. Пітель, *Національні відносини на Україні в світлі статистики*, ст. 44. *Всесоюзная перепись населения, 1937*, ст. 75-77.

Кількість українців явно зменшилася на території всього Радянського Союзу. Згідно перепису 1926 року на території СРСР мешкало 31 189,5 тис. українців, а вже за переписом 1937 р. українців було лише 26 421,2 тис., тобто менше на 4768,3 тис. осіб. Ці втрати пояснюються не тільки катаклізмом колективізації і голодомором. Це було наслідком також політики русифікації. І все ж констатуємо, що тридцять років принесли українцям демографічну катастрофу і важливі зміни в національній структурі населення.

Величезні демографічні втрати українського населення підтвердив перепис 1939 року. Все це відбувалось в ситуації швидкого зросту чисельності російського населення. В 1926-1939 рр. Кількість росіян на всій території СРСР зросла з 77 791 тис. до 99 020 тис., тобто на 21 229 тис. осіб. В той же час офіційні дані показують зменшення числа українців з 31 189 тис. до 28 070 тис., тобто на 3125 тис. осіб.

Причиною такого різкого зменшення є трагічні події тридцятих років, а також різке посилення русифікаційних процесів. Важливу роль відігравала зміна глобальної національної політики Кремля. Після періоду урівноправнення народів, і навіть зміцнення національної ідентичності та суверенності народів, які явно проявлялись у двадцять роки, настав період

нищення всяких національних відмінностей і форсованої русифікації всіх народів СРСР.

Зміна політики могла вплинути на остаточні результати перепису, бо частина населення на російсько-українському мовному пограниччю могла цього разу більш схилитися до російської національності. В цілому наведені дані свідчать про катастрофу, яку завдала українському народові радянська система. Зменшення, на протязі 13 років мирного життя етнічної популяції, яка відзначалась високою народжуваністю, більш ніж на 3 млн. осіб, підтверджує, що це був трагічний період для українського народу.

Великі демографічні втрати понесли також поляки. Перепис 1926 року показав на території СРСР 792,0 тис. поляків, а за переписом 1939 року їх було вже менше 627,0 тис., тобто на 165,0 тис. менше. Менше стало поляків і на території України.

Приступаючи до аналізу демографічної ситуації польського населення від початку тридцятих років, необхідно підкреслити, що ставлення польського населення до колективізації було однозначно негативним, і на фоні інших народів відзялися рішучим опором (Таб. 35)

Таблиця 35. Колективізація селянських господарств в 1929-1932 роках

Зокрема	Колективізовані селянські господарства (%)			
	липень 1929	Липень 1930	липень 1931	липень 1932
СРСР	3,9	23,6	52,7	61,5
Українська РСР	4,2	32,5	61,5	72,0
в тому числі господарства				
– німецькі	14,7	–	–	87,0
– єврейські	8,9	–	–	97,5
– польський район (Мархлевщизна)	0,71	6,7	7,2	16,9

Першоджерело: М. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939* p. ст. 338.

Одним з головних завдань колективізації радянська влада вважала ліквідацію заможного селянства. Виконання цього завдання розпочалось виселення так званих польських куркулів. Більша їх частина біла виселена в Сибір і Казахстан. Кількість населення Мархлевщизни в період 1933 р. значно зменшилась: 8 відсотків від загальної кількості депортовано, частина селян виїхала рятуючись від голодної смерті і чергових репресій. Це був лише початок терору і депортацій. Поляків звинувачували втому, що вони хочуть перетворити Мархлевщизну в своєрідний польський анклав і відірвати її від СРСР. Польський національний район в листопаді 1935р. був ліквідований. Слідом за цим розпочався наступ на польськість:

закрито всі польські школи, всі осередки культури, припинила існування польська преса. Місту Мархлевську повернуто стару назву – Долбиш. На місці польського району утворено український район. Польські сільські ради в усій Україні реорганізовано в українські.

Все польське населення в Україні було зараховане до так званого "непевного" елементу. Репресії проти поляків у містах по своєму напруженню мало чим відрізнялись від репресій на селі. Поляки підлягали виселенню з усіх прикордонних районів. Українські демографи опублікували дані про те, що в 1936 році з прикордонної смуги було виселено 36 045 поляків⁸³. Подібна доля спіткала поляків, котрі жили в містах поблизу державного кордону, таких як Кам'янець Подільський, Вінниці, Бердичеві, Житомирі. Про рівень бруталності цієї акції може свідчити той факт, що виселяли не тільки поляків, а й напівполяків і навіть не поляків, якщо їх прізвіща були співзвучні з польськими. Малось на меті залякати населення України. Польськість стала синонімом ворожості щодо радянської влади і передумовою неминучих репресій.

Ліквідовано польський театр в Києві, а також Центральну польську бібліотеку, а її фонди передані Українській бібліотеці. Розпочалися репресії щодо римо-католицької церкви. Луцько-Житомирська дієцезія в 1926 р. нараховувала 250 тис. прихожан, 107 діючих костелів і 68 ксьондзів. Дієцезія Кам'янецька в південно-західній частині України мала в 1926 році 320 тис. вірних, тобто прихожан, 113 діючих костелів і 42 ксьондзи. На всій території Радянського Союзу римо-католицька церква охоплювала 1,6 млн. римокатоликів, мала близько 500 костелів і 370 ксьондзів. Понад 80 відсотків прихожан були за національністю поляками. В час репресій костели закривались, ксьондзів частково розстріляно, а частково заарештовано і засуджено за антирадянську діяльність. Під кінець 30-х років в СРСР функціонувало лише два римо-католицькі костели: один в Москві, другий – в Ленінграді. Жодна з інших конфесій не була піддана такій тотальній дискримінації.

1937, а також 1938 роки – це стало апогеєм переслідувань і репресій, які стосовно польського населення набрали форми геноциду⁸⁴, масового знищення. Розпочалась загальна депортація. Вона охопила не

⁸³ В. Наулко, Н. Чорна, *Динаміка чисельності і розміщення українців у світі (XVIII-XX ст.)*, ст. 15.

⁸⁴ Влучно оцінив політику Росії і Радянського Союзу щодо поляків П. Іванов: „Історія польської національної меншини в Радянському Союзі слід розглядати виключно в контексті довготривалої цілеспрямованої політики Росії, спрямованої на остаточну деполонізацію земель, які належали Польщі до першого розподілу і які були поглинуті Російською імперією. Знищення польських слідів на межі двох держав сталінською тоталітарною системою слід розглядати як етап деполонізації цих земель.” (*op. cit.*, ст. 10-11).

тільки Мархлевщизну, але і всі прикордонні райони. Транспорти з вивезеними поляками направлялись в Казахстан і Сибір⁸⁵. Під час транспортування в дорозі помирало від кількох до кільканадцяти відсотків людей. В самому Житомирі в час розгорнутого терору розстріляно близько 70 тис. чоловік привезених з близьких і далеких околиць (подібно як і у випадку Куропат поблизу Мінська остаточне число жертв ще не визначено). В більшості це були українці і поляки. Дослідження М.Іванова показують, що безпосередні втрати польського населення в Україні в 30-ті роки сягнули 30 відсотків його загальної кількості кінця двадцятих років.

Поляки в СРСР були першим народом, який був підданий тотальним репресіям, виселенню і винищенню. Пізніше доля поляків спіткала інші народи (наприклад татари, німці, чеченці). Після Другої світової війни радянська влада дозволила вивезеним полякам повернутися в Україну. Приблизно можна визначити, що 50-60% з числа вивезених повернулось до попереднього місця проживання. Багато залишилось в Сибіру і Казахстані. Це населення було піддано інтенсивній русифікації чи українізації, втратило рідну мову, багато з них «розчинились» в масі т.зв. «радянського народу». Однак в переписах населення вони і надалі декларували себе поляками. По старій, ще з часів царату, традиції більша частина польського населення, яке мешкало поміж Збручем і Дністром, центральна і місцева влада кваліфікувала як українців – католиків або окатоличених українців.

Знищення польськості в Україні в другий половині 30-х років було продовженням царської політики, яка ставила собі за мету ліквідацію всього польського на території між етнічною Польщею на сході і етнічною Росією на заході. Пізніше ця політика охопила територію в межах Другої Речі Посполитої.

Боротьбу з польським народом слід розглядати в ширшому контексті національної політики Радянського Союзу. Після періоду двадцятих років, позначених лібералізацією і спробами творення національних автономій, настав час формування інтегрованого

⁸⁵ Техніка депортації була такою. До польського села вводились війська ОГПУ. Населенню давалось трохи часу (20-30 хвилин) на пакування найціннішого і найнеобхіднішого, а потім всіх вивозили до залізничної станції. Тут більшість мужчин заарештовувались. Їх судили так звані „трійки“, спеціальний суд. Як правило, мірою покарання було 10-15 років ув'язнення. Всіх їх окремо відправляли в концентраційні табори. Решту населення вантажили у вагони і вивозили в Казахстан або Сибір. Транспортування нерідко тривало по кілька тижнів. На новому місці населення будувало бараки, землянки. Смертність серед вивезених була величезна, особливо серед жінок та дітей. (W. Kusiński, *Deportacja ludności polskiej w ZSSR*, ст. 5-9).

соціалістичного радянського суспільства. Після виселення і насильницької русифікації національних меншин настала черга і українців. Політика советизації і русифікації охопила всю республіку. Стимулювалися міграційні процеси російського населення на українські землі і переселення українців до Азіатської частини СРСР. Зважаючи на великий демографічний потенціал українців розв'язаний терор мав бути більш селективним, різностороннім. В першу чергу цей терор був спрямований проти людей, найбільше свідомих своєї національної ідентичності, які в майбутньому могли б перешкодити у здійсненні великодержавних цілей Кремля. Після ліквідації заможного селянства настала черга інтелігенції і міщанства. Репресії охопили також українських комуністів. В ході чергових чисток знищено сотні тисяч людей. Ті, що залишились, були піддані тотальному терору і насильству, вони стали безвольною масою, яка слухняно виконувала злочинні настанови владних структур. Втрати українського народу мали не тільки кількісний вимір (зменшення населення на 4-5 млн.), але й якісний і психологічний виміри. Український народ повинен був втратити свою національну ідентичність, а перш за все свою рідну мову. Майбутнє показало, що в східній і центральній частині України ця мета московських правителів була в значній мірі досягнута. Мільйони українців позбулися рідної мови і стали російськомовними. Це був перший і найважливіший етап до повної денационалізації українського народу.

2. Національні зміни в польській частині України

З наведеної вище інформації видно, що на кінець грудня 1931 року на т.зв. українських землях в межах польської держави мешкало загалом 7017,4 тис. осіб. Політико-економічна ситуація в 1931-1939 роках тут була стабільною, на відміну від умов життя, які були на схід від Збруча. Визначення приросту населення на цій території не складає труднощів. Статистика натурального руху населення велася систематично в межах адміністративних одиниць (воєводств, повітів). Немає потреби в детальних дослідженнях, для наших цілей достатніми є приблизні дані. Знаючи щорічний рівень народжень, смертей і натурального приросту в межах Львівського, Волинського, Станіславського, Тернопільського воєводств, можемо визначити приблизно показники для всієї аналізованої території⁸⁶.

⁸⁶ В 1932-1935 роках натуральний приріст у Львівському воєводстві становив 11,2%, Станіславському – 11,5%, Волинському – 15,5%. В 1936-1938 роках натуральний приріст у Львівському воєводстві впав до 9,2%, Тернопільському до 7,7%, Станіславському – до 8,8%, Волинському – до 13,5% .

В результаті піднесення загального рівня культури і гігієни еволюція натурального руху відповідала універсальним тенденціям. Вони полягали в поступовому зменшенні рівня народжуваності і смертності і незначному спаді натурального приросту. В 1932-1935 роках щорічний середній натуральний приріст був на рівні 12,4%, а в 1936 – 1938 р.р. знизився до рівня 9,8%. Загальне сальдо зовнішніх міграцій балансувало так, що можна стверджувати, що фактичний приріст відповідав натуральному приросту. Це дає можливість визначити кількість населення на момент вибуху II світової війни. На 1 вересня 1939 року все населення становило близько 7650 тис. осіб⁸⁷. Більш складним є завдання визначити національний склад населення. На підставі перепису 1931 р., керуючись критерієм віровизнання, встановлено, що українці становили 62,0%, поляки – 25,9%, євреї – 10,0%, інші – 2,3% загальної кількості населення.

Переписи населення, які проводились австрійською владою до 1910 року, а згодом польською владою, показували постійний ріст кількості поляків і римо-католиків при зменшенні відсотку українського і єврейського населення. Ця тенденція виразно прискорила в 1921-1931 роках і так утримувалась до кінця Другої Речі Посполитої.

Можна визначити, що в тридцятих роках близько 80,0 тис. поляків прибуло до південно-східних воєводств. З певними застереженнями констатуємо, що римо-католики становили 27,0% населення. Частка українського населення зменшилась щонайменше на 1% і становила 61%, єврейська частка зменшилась до 9,9%. Це є мінімальні оціночні дані.

На час вибуху Другої світової війни національний склад цих земель, що були в складі польської держави, а пізніше стали інтегральною частиною України, був приблизно таким⁸⁸:

Українці	– 4 670,0 тис.	або	61,0% мешканців
Поляки	– 2 065,0 тис.	або	27,0% мешканців
Євреї	– 750,0 тис.	або	9,9% мешканців
Інші	– 165,0 тис.	або	2,1% мешканців
Всього:	– 7 650,0 тис.	або	100,0% мешканців

⁸⁷ Офіційно прийнято такий зріст кількості населення: 1931 – 7017,4; 1932 – 7104,4; 1933 – 7192,5; 1934 – 7281,7; 1935 – 7372,0; 1936 – 7444,2; 1937 – 7517,1; 1938 – 7591,0. В 1939 році приблизно 7650 тис. осіб.

⁸⁸ Загальна кількість українського населення в Польщі була вищою. На захід від т.зв. лінії Керзона проживало приблизно 630,0 тис. українців (включаючи лемківське населення). Жили вони в районі Низького Безкиду, Бещад, а також розпорошено в районі Перемишля, Грубешова, Томашова Любельського, Влодави. Загальна кількість українців у Польщі на 1 вересня 1939р. становила 5300,0 тис. осіб.

3. Національні зміни в румунській частині України

В румунській частині, тобто на території Північної Буковини, в Хотинському, Ізмаїльському, Білгород-Дністровському районах станом на 1930 рік проживало загалом 1435,0 тис. осіб. Визначення кількості населення станом на 1939 рік є складним завданням. Це можна зробити лише наближено на основі натурального руху населення. Відомості котрі ми маємо щодо цього регіону є неповні і невідповідні до пізніших змін державних кордонів. Натуральний приріст в Північній Буковині і Північній Бессарабії був високим, хоча слід відмітити помітну тенденцію до його зменшення. На початку тридцятих років він становив 14,2%, а вже в 1938р. впав до 8,6%. Заокруглено можна прийняти середній показник близько 11,0% і цю величину приймемо за щорічний фактичний приріст. Ми не маємо даних про міграцію, однак допускаємо, що міграційне сальдо плюс-мінус не є таким істотним і вирахований нами рівень 1575,0 тис. міститься в межах статистично допустимої похибки.

З огляду на те, що ми не маємо інформації про національний склад населення цієї території в 1939р., приймемо національну структуру населення в 1930 році. На території Румунії в тридцятих роках національні зміни були дуже повільні і незначні. Це пояснюється повільним темпом урбанізації і розвитку економіки. Зовнішня і внутрішня міграція була незначною, національне життя було спокійним. Аналізовані нами регіони були сільського характеру, периферійні, розташовані в прикордонній смузі. Населення вело традиційний спосіб життя, було ізольоване від зовнішніх впливів. Якщо припустити, що національна структура населення залишалася сталою, то кількісний склад національних груп у 1939 році був таким⁸⁹:

Українці	–	541,1 тис.	або	43,4% мешканців
Румуни	–	419,0 тис.	або	26,6% мешканців
Росіяни	–	202,0 тис.	або	12,8% мешканців
Євреї	–	132,0 тис.	або	8,4% мешканців
Поляки	–	26,0 тис.	або	1,7% мешканців
Інші	–	255,0 тис.	або	16,1% мешканців
Всього:	–	1 575,4 тис.	або	100,0% мешканців

⁸⁹ За основу взято перепис 1930р. Українські демографи вважають цей перепис є в певній мірі сфальсифікований в ньому завищено кількість румунів і зменшено кількість українців. Автор не має будь-яких даних які б дали можливість перевірити матеріали цього перепису.

4. Національні зміни в Чехословацькій частині України

Подібну статистичну процедуру мусимо виконати і при аналізі Закарпатської Русі, яка до 2 листопада 1938 року становила частину Чехословаччини, а під час війни знаходилась в межах Угорської держави. Кількість населення на цій території становила в 1930 році 725,0 тис. осіб. Це був район, який в Чехословаччині мав найбільший натуральний приріст – близько 15‰ на рік. В той же час це був найбідніший закуток держави, звідки населення постійно емігрувало в Чехословаччину і Америку. Тому можна приблизно визначити щорічний натуральний приріст в цьому регіоні на рівні 12,0‰. На час розпаду Чехословацької держави і підкорення Закарпатської Русі Угорщиною, тут жило близько 800 тис. чоловік населення.

В тридцяті роки тут відбувалася певна еволюція в національній структурі. Українське населення зростало швидше ніж угорське. В незначній кількості прибуло сюди чехів та словаків, але це не відіграло помітної ролі в національній структурі краю. Оскільки ми не маємо якихось інших вірогідних даних, то мусимо виходити з незмінної національної структури в 1930-1938 роках. В цій ситуації національна структура Закарпаття перед початком Другої світової війни виглядала такою:

Українці	–	492,0 тис.	або	61,6% населення
Угорці	–	120,0 тис.	або	15,0% населення
Євреї	–	100,0 тис.	або	12,5% населення
Інші	–	88,0 тис.	або	10,9% населення
Всього:	–	800,0 тис.	або	100,0% населення

5. Національна структура українських земель в 1937 році і наближено для 1939 року

Представлений статистичний аналіз показав великі демографічні зміни, які відбулися в тридцятих роках на українських землях. Ці зміни мали характер не лише кількісний, а й якісно-структурний. Територія в межах СРСР була охоплена тотальним експериментом колективізації, наслідком якого був голодомор, терор і депортація населення. В результаті кількість населення різко зменшилась. Урбанізація, інтенсивний розвиток промисловості зумовили міграцію економічного характеру. Ріст чисельності міського населення пов'язаний з депопуляцією села. На зміну еволюційному розвитку прийшов революційний розвиток, який зруйнував традиційні суспільні структури.

На землях, які були в межах Польщі, Чехословаччини, Румунії, ситуація була спокійною. Натуральний приріст був сталим, на рівні 10,0‰ річно. Відносно незначна міграція, нормальний процес урбанізації не порушували традиційно складеної національної структури населення. Зменшення кількості населення в Українській РСР у певній мірі було компенсоване зростом демографічного потенціалу українців на землях, що належали до Польщі, Чехословаччини, Румунії.

Виникла парадоксальна ситуація. В Українській РСР здійснено спроби ліквідації цілих національних груп і меншин, екстермінація в значній мірі охопила українське населення. В той же час на території Польщі, Румунії, Чехословаччини, де українське населення мало якусь незначну автономію, кількість українців не тільки швидко збільшувалась, але й відбувалося зростання національної свідомості і все більш виразно проявлялись процеси інтеграції і суспільної самоорганізації. Не вникаючи в причини, які виходять за межі наших роздумів, необхідно відзначити, що під кінець міжвоєнного періоду проявилась значна демографічна відмінність між Центральною, Східною і Західною Україною. Ці зміни демонструє нам карта 11. Вона складається з двох частин. У верхній частині представлена карта України, що ілюструє демографічний стан в 1930-1931 роках. В нижній частині карти в такий самий спосіб показано демографічний стан у 1937 році (Українська РСР) і 1939р.(території в складі Польщі, Румунії, Чехословаччини). Порівняння обох карт, а особливо цифрових показників, показує нам образно демографічні зміни, які відбулися на українських землях у драматичні тридцять роки.

Кількість населення Української РСР становила в 1937р. 28398 тис. Після приєднання Криму з населенням 995 тис., відокремленню Молдавської АРСР з населенням 569 тис., маємо загалом 28824 тис. мешканців. Для інших трьох частин українських земель населення було визначено станом на 1939 рік і становило:

В Польщі	–	7 650 тис.
В Румунії	–	1 575 тис.
В Чехословаччині	–	850 тис.
Загалом		<hr/> 10 025 тис.

Таким чином, можна стверджувати, що на території сучасної України в кінці тридцятих років проживало загалом 38849 тис. мешканців.

Відносно даних для всієї України визначених на 1930-1931 роки (40 417 тис.) маємо зменшення на 1568 тис. осіб. Якщо прийняти досить сумнівні дані для Української РСР за 1939 рік (30961 тис.), загальна кількість населення українських земель становила б 40 986 тис.

мешканців і була вищою всього на 569 тис. у порівнянні з рівнем 1930-1931 р.р.

З вищезгаданих причин підставою для подальших підрахунків будуть дані перепису 1937 року. При аналізі національного складу ми змушені будемо допускати деякі спрощення, оскільки не маємо інформації про чисельність окремих національних меншин в Криму і Молдавській ВРСР. Дані про національну структуру Української РСР будуть визначені в межах кордонів цієї республіки згідно перепису 1937 року. Цей перепис показав наявність 22 212 тис. українців. Враховуючи українське населення на території також Польщі, Румунії, Чехословаччини, можемо визначити загальну кількість українців на всій території України.

В Польщі проживало 4670 тис. українців, в Румунії – 541 тис. і на Закарпатській Русі – 492 тис. Таким чином, констатуємо, що на території сучасної України перед початком другої світової війни проживало 27 915 тис. українців, тобто значно менше ніж було за переписом 1926 і 1930-1931 р.р. Слід зауважити, що на межі 1930-1931р.р. кількість українців була 29 940 тис., в т.ч. в радянській частині – 24 650 тис.

Представлені дані ще раз підтверджують рівень демографічних втрат тридцятих років. Навіть при збільшенні кількості українського населення в Польщі, Румунії, Чехословаччині загальний демографічний баланс показує нам зменшення кількості українців приблизно на 2 млн. осіб.

В той же час зросла кількість росіян. Перепис 1937 р. зафіксував їх на території Української РСР 3222 тис. Додаючи близько 220 тис. росіян в інших трьох державах (в т.ч. Румунії – 202 тис.), маємо в підсумку 3431 тис. росіян.

Зменшення польського населення на території Української РСР в 1926-1937р.р. було компенсоване приростом поляків на території, що була під юрисдикцією Польщі. Кількість польського населення в кінці тридцятих років можна визначити в 2509 тис. осіб (в польській частині України – 2065 тис., румунській – 26 тис., радянській – 418 тис.).

Приблизно однаковою з поляками з точки зору кількості національною групою були євреї. В УРСР їх було 1470 тис., в польській частині – 750 тис., в румунській – 132 тис. і в чехословацькій – 100 тис. Разом це становило 2452 тис. осіб. Можна припустити, що фактична кількість євреїв була дещо вищою. Це стосується в першу чергу радянської частини України, де жило багато зрусифікованих євреїв, які декларували себе при переписі як росіяни. В Польщі при переписі був присутній критерій віровизнання, тому визначення національності було більш точним (кількість євреїв римо-католиків була мізерною).

Карта № 11. Національна структура населення України

— сучасні кордони України - - - - -
 - - - - - Кордони Польщі, Чехословакії та Румунії

Крім українців, росіян, поляків і євреїв, інші національні групи були значно меншими. Румунів і молдаван разом було 650 тис. Крім того, в Україні проживало близько 400 тис. німців.

Національна структура українських земель відзначалась великою складністю. Національні меншини проживали компактними групами в різних частинах України. Українське населення становило 72%, росіяни – 8,8%, поляки і євреї – по 6,5% всього населення.

Визначення національного складу населення українських земель в кінці тридцятих років з пізнавальної точки зору є дуже істотним. Наступний історичний період, пов'язаний з перебігом Другої світової війни, приніс багато політичних пертурбацій, які істотно позначались на процесах народонаселення. Крім безпосередніх воєнних втрат, зумовлених геноцидом гітлерівців, а також сталінського терору, кількаразові зміни державних кордонів обумовили великі міграційні процеси. Тому визначені нами дані станом на 1937-1939р.р. є вихідним пунктом для оцінки тих демографічних змін, які відбулися в наступний період.

VI. Національні зміни на землях сучасної України, викликані II світовою війною

Пристаючи до оцінки національних змін в Україні в час Другої світової війни і післявоєнного періоду, зіштовхуємося з набагато більшими труднощами, а ніж ті, що мали місце при аналізі подій тридцятих років. Цьому є кілька пояснень. Для міжвоєнного періоду ми маємо документи радянського перепису 1926 року і нещодавно віднайденими і опублікованими сумарними підсумками перепису 1937 року. Проміжок часу між цими переписами становить 11 років. Крім того, є документація пов'язана з спеціально сфальшованим переписом 1939 року, яка може відігравати допоміжну роль. Маємо також точні дані про натуральний приріст населення України в 1926-1939 роках і досить достовірні дані для 1932-1934 років, до того ж пробіл становить лише два, максимум три роки.

Для аналізу післявоєнного періоду у нас мало статистичної інформації. Перші достовірні матеріали маємо лише за 1959 рік, коли наразті відбувся перший повоєнний перепис населення СРСР.

В 1937-1959 роках по українських землях прокотилась Друга світова війна, неодноразово змінювались державні кордони, що спричинило політичну міграцію населення. Лише близько 1948 року ситуація стабілізувалась. В 1948-1959 роках українське населення відзначалось дуже високим дітонародженням. Натуральний приріст в період цих 12 років перевищував 15‰ на рік. Завдяки опублікованим останнім часом даним з цього питання можемо здійснити приблизені підрахунки. Не знаючи рівня воєнних втрат в 1939-1945 роках, а також не маючи даних про міграційний рух і натуральний рух населення в 1939-1959 роках ми не в стані зробити достатньо обґрунтований демографічний баланс.

В таких умовах весь демографічний аналіз за 1937-1959р.р. буде базуватись на фрагментарних інформаціях і різноманітних дослідницьких гіпотезах. Завдяки польській статистиці можемо більш-менш точно вивести баланс польського населення, але ця національна група становила заледве 6,5% всього населення України. Певним опосередкованим джерелом інформації може бути порівняння даних переписів 1937 і 1959 років в укладі окремих, менших частин території. Це дає можливість зробити висновки щодо напрямку демографічних змін. І все ж вся оцінка процесів народонаселення буде уривчаста і неповна. Проте вона дає можливість визначення фундаментальних тенденцій і змін у народонаселенні, викликаних війною і змінами кордонів.

Радянські статисти зробили демографічний баланс і визначили воєнні втрати для всього населення СРСР. Це може бути вихідним пунктом для аналізу демографічних проблем України. Згідно уточнених підрахунків перепису 1939р. кількість населення СРСР на початку 1939р. становила 168,5 млн.⁹⁰ На території Східної Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Бессарабії, Північної Буковини інкорпорованих в 1939-1940 роках Радянським Союзом, було 20,3 млн. населення. В результаті цих територіальних надбань кількість населення СРСР зросла до 188,8 млн. Враховуючи, що натуральний приріст в 1939-1940 роках становив 5890 тис., а в першій половині 1941 р. ще 1320 тис., радянські дослідники визначили кількість населення СРСР станом на 22.06.1941р. (в межах кордонів 1945-1991р.р.) в кількості 196,7 млн. осіб. Далі після певних оціночних підрахунків дійшли до висновку, що кількість населення СРСР в кінці 1945р. становила 170,5 млн. Різниця кількості населення в середині 1941 р. і в кінці 1945р. становить 26,2 млн. Так були визначені демографічні втрати Радянського Союзу в Другій світовій війні⁹¹.

В цьому загальному балансі досить складним буде завдання визначити втрати України. В СРСР завжди наголошувалось, що найбільш потерпіли в роки війни Білорусія і Україна. Однак за цими голосливними заявами ніколи не крилися конкретні цифри. До останнього часу в літературі по цьому питанню не було вірогідної інформації щодо воєнних втрат України в 1939-1945р.р. Лише в останній час з'явилась джерельна праця А.Перковського і С.Пирижкова, яка дає першу аргументовану оцінку втрат України. Ця робота в значній мірі є основою для нашої аналітичної частини і дає можливість орієнтовно окреслити демографічний баланс України в 1941-1946р.р. Завдяки названій праці, а також короткому синтезованому витягу Гунчака⁹², відомості в цій галузі були істотно збагачені, оскільки до цього часу інформації торкалися лише долі і втрат польського населення, котре жило в межах сучасної України. Ми також не змогли знайти в роботах українських дослідників в еміграції опрацювань, які б давали документоване сальдо демографічних змін в Україні в 1939-1945р.р.⁹³

Перший період війни приніс Україні великі територіальні надбання, які після 1945р. вона майже повністю зберегла за собою.

⁹⁰ Е. Андреев, Л. Дарский, Т. Харкова, *Оценка человеческих потерь в период Великой Отечественной войны.* ст. 38.

⁹¹ Там же.

⁹² А. Лерховський, С. Лиріжков, *Демографічні втрати України в 30-х роках*, Е. Гунчак, *Втрати українців під час Другої світової війни.*

⁹³ Найбільш повна бібліографія, що стосується українських справ в роки Другої світової війни міститься у праці під редакцією Ю. Бошика, (*Ukraine during World War II. History and its Aftermath.*)

В результаті підписаного в Москві пакту Молотова- Ріббентропа від 23 серпня 1939р. Центрально-Східна Європа була поділена на дві сфери впливів. Землі Східної Польщі за цією угодою відходили до СРСР. 17 вересня 1939р. на цю територію ввійшла Червона Армія. Південно-східна частина тогочасної Польщі була приєднана до Української РСР. Утворився новий західний кордон України. Він не був у повній відповідності з сучасним польсько-українським кордоном. Існуючий від 25 вересня 1939р. до 22 червня 1941 р. (до часу нападу Німеччини на СРСР) кордон проходив на значному відтинку по річці Сян, охоплював частину Перемишльського і Ярославського повітів. Сьогодні ця територія належить до Польщі, але в той короткий проміжок часу вона була в межах Української РСР. Для статистичних розрахунків це не має значення, оскільки в нашому аналізі ми спираємося на сучасні кордони України.

Після включення в 1940р. до складу СРСР східної і північної частини Румунії змінився частково і південно-західний кордон Української РСР. До складу УРСР були прилучені Північна Буковина, Хотинський район, південна частина Бессарабії. Спираючись на німецько-радянський пакт, радянський уряд пред'явив Румунії ультиматум: відступити Бессарабію і Північну Буковину разом з районом Герца. Після передачі Румунією цих територій СРСР (28.06.1940р.) і підписанню прикордонного договору (2 липня 1940р.) Хотинський район відокремлено від Бессарабії і разом з районом Герца об'єднано з Буковиною. Створено Чернівецьку область. Південну Бессарабію включено в Одеську область. Автономну Молдавську республіку розділено: Балтський район повернуто Україні, а Придністров'я включено до Бессарабії, яка стала називатись Молдавською РСР.

В час німецько-радянської війни територія аж по річці Південний Буг була захоплена румунськими військами, які повернули довоєнний статус, а також окупували південно-західну частину України. Після того, як Червона Армія повторно зайняла цю територію, було повернуто існуючий в 1940-1941р.р. стан. Під час включення до України територій, які у міжвоєнний час належали Румунії, три райони, в яких переважало румунське населення (Герца, Нона Суліте, Гліборча), прилучені до цієї республіки⁹⁴.

Остання зміна державного кордону відбулася зразу ж після війни, коли Закарпатська Україна була відлучена від Чехословаччини і з'єднана з Україною.

⁹⁴ Вчинена анексія охопила також невеликий район з містечком Герца (порумунськи Герта), який ніколи не належав ні Росії, ні Австрії. Він мав площу 400 кв.км, населення 30,0 тис. румунів. Був прилучений до Української РСР. Цей останній приклад анексії ніяк не був мотивований ані історично, ані етнічно, лише простим загарбництвом і прагненням „вирівняти” кордон.

Німецька агресія проти Польщі у вересні 1939р., а потім короткочасна польсько-радянська війна, викликана вторгненням Червоної Армії в Польщу, викликали серйозні демографічні наслідки, які найбільш виразно відобразились в національному аспекті. На території, окупованій СРСР, було 336,0 тис. мешканців центральної і західної Польщі, які втікали перед наступаючою німецькою армією. З поміж них було 198,0 тис. євреїв і 138,0 тис. поляків. Близько 2/3 з них потрапило на українську територію. Одночасно відступали сюди регулярні частини польської армії. Згідно радянських даних, Червона Армія взяла в полон понад 200,0 тисяч польських солдатів, з них 130,2 тис. інтернували в табори НКВД, в основному на території Західної України. З цієї кількості 43,0 тис. полонених передано німцям. В таборах НКВД залишилось 90,0 тис. польських солдат.

Безпосередні воєнні втрати, викликані вторгненням Червоної Армії не були значними. Тільки з часом, після зміцнення нової влади, терор і репресії зростали в такій мірі, що почали позначатися на суспільному стані. Переслідування мали селекційний характер. На першому етапі вони охопили заможну частину польського населення, потім всіх поляків і все населення, яке проживало на території, приєднаної до СРСР.

Найбільші демографічні втрати спричинили депортації до таборів на Далекій Півночі СРСР. Оцінки щодо кількості вивезених дуже різняться, але встановлено, що вивезено від одного мільйона до двох мільйонів осіб. Це стосується всієї колишньої території II Речі Посполитої, тому важко визначити скільки осіб виселено безпосередньо з території України. Дослідник Єжи Седлецький показує, що з Волині і Східної Малопольщі (Східної Галичини) в 1939-1941 роках вивезено до таборів на Далекій Півночі щонайменше 650,0 тис. осіб⁹⁵. Він вважав, що близько 1/3 з них загинули під час транспортування і в перший період арешту і заслання.

Важко визначити з числа вивезених відсоткову частку окремих народів. За приблизними розрахунками оцінюється, що серед вивезених 60% поляків, близько 20% становили євреї, 15% українці і 5% – білоруси.

Наведена інформація про кількість депортованих і їх національний склад панувала в польській історіографії протягом 45 років. Лише в останній період з'явилися українські і російські публікації, які будуються на архівних матеріалах НКВД. Вони дають можливість звірити цифрові показники. Матеріали є ще не остаточними і не дають нам повної картини трагедії, але все ж дають нам підставу переглянути підрахунки, які існували до цього. Фактична кількість депортованих була нижчою. На

⁹⁵J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1936+1986*, с. 46.

підставі досліджень С. Цісельського, Г. Грицюка, А. Сребраковського можна подати кілька окремих інформацій, які показують рівень депортації. Вони стосуються не лише територій, включених до Української РСР, але також і Білоруської РСР, тому важко оцінити демографічні втрати в результаті виселення окремо по державах.

Першою групою цивільного населення, яке підлягало депортації, були т.зв. осадники. В лютому 1940 року було вивезено 29 тис. родин, в складі яких було 150,0 тис. осіб. Згідно даних НКВД станом на 1 квітня 1941 р. У місцях заслання в Архангельській області, а також в Сибіру і знаходилось 134 491 осадників. Національний склад цієї групи вивезеного населення становив: поляків 81,7%, українці – 8,8%, білоруси – 8,1%, інші – 1,4%.

Чергова акція депортації охопила т. зв. біженців, тобто втікачів від німецької окупації. Згідно даних НКВД в кінці червня 1940 року було вивезено 24 722 родини, в складі яких було 77 710 осіб. Серед цих «біженців» було 84,6% євреїв, 11,0% поляків, 2,3% українців, інших – 2,1%.

В черговій депортації, проведеній у квітні 1940 року, вивезено 60 677 осіб. Переважали в цій групі поляки. Остання депортація розпочалася перед самим вибухом німецько-радянської війни з Західної України вивезено 9595 осіб.

З опублікованих даних виходить, що протягом 21 місяця до Казахстану, в Сибір і на Далеку Північ вивезено не менше 330,0 тис. громадян Польщі, серед яких поляки становили 63,6%, євреї – 21,2%, українці – 7,6%. Ці підрахунки не є вичерпними. Вони не охоплюють різних менших депортацій, військовополонених, призваних до Радянської Армії, в Трудову армію і т. п. Смертність під час транспортування була величезною⁹⁶.

На захоплених землях проведено мобілізацію. В Західній Україні призвано від 150 до 200 тисяч молодих мужчин різних національностей. Приблизно стільки ж було заарештовано. Смертність серед ув'язнених була високою. При відступі Червоної Армії в кінці червня 1941 року за наказом з Москви всі без винятку в'язні були закатовані⁹⁷.

З наведених фактів бачимо, що репресії носили масовий характер, і тому впливали на стан заселення західних земель України. З іншого ж боку ця територія в 1939-1941 рр. відзначалась високою народжуваністю,

⁹⁶ S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, ст. 24-54.

⁹⁷ D. Cherubin, *Ludność polska w więzieniach i obozach radzieckich w latach 1939/1941*, ст. 162-171.

яка в значній мірі компенсувала втрати населення у зв'язку з терором і депортаціями.

Закордонні міграції були незначними. В період хороших німецько-радянських відносин в 1939-1941 роках були підписані угоди про репатріацію німців з України до Німеччини. За цими угодами 105,0 тис. німців з України (в основному з Волині і Поділля) виїхали до Німеччини. Репатріація з німецької сфери до Радянської була зовсім незначною: лише 11 тис. українців (в т.ч. 5,0 тис. лемків) вирішили виїхати до СРСР. Натомість в зворотньому напрямку під німецький захист втекло близько 20,0 тис. українців. Були це в основному діячі різноманітних незалежницьких організацій. До закордонних міграцій слід також віднести втечу кількох десятків тисяч поляків до сусідніх Румунії і Угорщини.

Великі демографічні втрати понесла Центральна і Східна Україна в другій половині 1941 року в результаті проведеної радянським урядом евакуації заводів і фабрик перед наступом німецької армії. Ці заводи і фабрики евакуювали разом з робітничими колективами. Підраховано, що евакуація охопила 1934,3 тис. осіб, в т.ч. зі Східної України – 1819,6 тис. осіб, або 94,0% від загалу евакуйованих. Найбільше виїхало людей з Київщини (включаючи Київ) – 301,9 тис., Харківської області – 270,1; Дніпропетровської – 209,9; Донецької (тоді Сталінської) – 182,7; Луганської (тоді Ворошиловградської) – 106,3; Одеської – 182,7; Запорізької – 122,2⁹⁸. Серед евакуйованих були українці, росіяни та євреї. Крім того, проведено планове примусове виселення німецького населення на Сибір і в Казахстан.

Після захоплення України німцями негайно почалося масове знищення людей. Основні репресії німці скерували проти євреїв, комуністів і польської інтелігенції. Екстермінація розпочалася з поголовного винищення євреїв. Масові страти єврейського населення проводили спеціальні підрозділи під назвою Айнзатцгрупен і Айнзатцкомандос. На території України (без Галичини) до середини листопада 1941 року закатовано 150-200 тис. євреїв. Лише в Бабинім Ярі під Києвом розстріляно 70-100 тис. євреїв. Знищення єврейського населення тривало протягом всієї німецької окупації. Важко визначити точне число закатованих, але абсолютна більшість євреїв, яка потрапила під німецьку окупацію, не пережила війни. Згідно деяких підрахунків у 1941-1943рр. закатовано від 1,5 до 2,0 млн. євреїв. На деяких територіях практично 100% єврейського населення було знищено.

Дещо кращою була ситуація в південних районах України, окупованих румунами, де багатьом євреям пощастило врятуватись.

⁹⁸ А. Перковський, С. Пірожков, *op.cit.*, ст. 15.

Загальні втрати серед єврейського населення були надзвичайно високими і мали значний вплив на демографічний баланс України.

Ставлення окупаційної влади до арійського населення було неоднозначним. Найгірше було воно до поляків. Ставлення до українського населення було різним в різні часи. Спочатку воно було ніби поблажливим. Це особливо було помітним на території Західної України. Однак швидко почались конфлікти і боротьба, оскільки німці не дали згоди на створення самостійної Української держави. Людські втрати, зумовлені німецькою окупацією, А. Перковський і С. Пірожков оцінюють у 4631,0 тис. жертв, в т.ч. 1366 солдат і офіцерів та 3265,0 тис. цивільних⁹⁹. Автори не поділяють жертв за національністю. Можна припустити, що половину жертв серед цивільних становили євреї. Автори підкреслюють, що всі ці жертви є справою рук гітлерівців. Невідомо, чи є в їх числі жертви терору НКВД, а також боротьби між окремими політичними угрупованнями, партизанськими загонами тощо.

Великі втрати населення понесла Україна у зв'язку з вивезенням окупантами молоді на роботу до Німеччини. За оцінкою цих же дослідників, було вивезено 2109 тис. осіб, серед них українці, росіяни, поляки.

Багато українців загинуло в діючій Радянській Армії. Мобілізація 1939-1941 років в Україні охопила в першу чергу українців і росіян. За оцінкою радянських істориків (що оцінку важко справдити), в Радянській Армії було 4,5 млн. українців (з них загинуло 1,3 млн.). Значно менші втрати понесли українці в поліційних і військових формаціях, організованих окупантами¹⁰⁰.

⁹⁹ Ibidem, ст. 16.

¹⁰⁰ В час німецької окупації на території України діяло багато військових і воєнізованих формувань. В Західній Україні діяла Українська Повстанська Армія (УПА), яка в 1944 році мала в своїх лавах 40 тис. солдат. Вона боролась проти радянських партизанів, потім проти поляків, а під кінець окупації з'явилися збройні сутички з німцями. В німецьких допоміжних службах (Hilfswillige) служило близько 200,0 тис. українців. Функціонувала також організована німцями українська поліція. Український Центральний комітет дістав згоду на створення дивізії СС «Галичина», до якої записались близько 80,0 тис. добровольців. Остаточо організовано навесні 1943р. дивізію, в якій разом з допоміжними службами було близько 35,0 тис. солдатів. ця дивізія була розбита Радянською Армією в битві під Бродами, а її рештки відступили разом з німцями на Захід.

Примітка перекладача.

В інтерпретації автора звучить, ніби Українська Повстанська Армія (УПА) організована німецькими окупантами. Це не відповідає дійсності. Після того, як німці розстріляли в липні 1941 р. весь уряд проголошеної самостійної України (за винятком 5 чільних керівників, яких заточили в концтабір смерті Заксенхаузен),

Найбільші демографічні втрати охопили міське населення. Це було пов'язане з тим, що евакуація промисловості проводилась разом з робочими колективами. Ліквідація єврейського населення, скупченого переважно в містах, також різко позначилась на кількості міського населення. Для прикладу, тут можна навести, що в 1939-1943 рр. кількість населення Києва зменшилась з 846 до 330 тис., Одеси – з 604 до 300 тис., Дніпропетровська – з 501 до 152 тис., Запоріжжя – з 289 до 120 тисяч¹⁰¹.

Загальні підрахунки свідчать, що в роки війни в Західній Україні після євреїв найбільші демографічні втрати понесли поляки. Це підтверджується переписами і оцінками самих німецьких окупантів. Ці документи не є достовірні і можуть служити лише як допоміжні і приблизні дані. Німецька влада визначила кількість населення в Східній Галичині станом на 31 грудня 1941 р. як 4322,3 тис. мешканців, в т.ч. 3,2 млн. українців і близько 1 млн. поляків (німці не вели облік євреїв).

З цього видно, що кількість мешканців була на 260,0 тис. менша, а враховуючи рівень передвоєнного натурального приросту, демографічні втрати відносно серпня 1939р. фактично становлять близько 350,0 тис. осіб.

Німецька влада провела також перепис населення на Волині. В 1942 році там мешкало 305,0 тис. поляків¹⁰². Пізніші дані станом на 31 грудня 1943 р. показали зменшення польського населення на території цієї округи на 200,0 тис. осіб.

Болісним і кривавим епізодом була польсько-українська боротьба. Розпочалась вона на Волині, а пізніше охопила також Поділля. Розпочали її українські націоналістичні угруповання, які прагнули домогтися

українці створили для боротьби проти німецьких окупантів в лісах Волині Українську Повстанську Армію. Згодом УПА виросла в серйозну воєнну силу і вела збройну боротьбу проти німців У 1942-1944 роках на правобережній Україні, а пізніше, в 1944-1948 роках проти Радянської Армії, яку вона також вважала окупаційною. Чисельність її дійсно становила близько 40,0 тис. солдат. УПА також боролась проти польської Армії Крайової. Збройні сили всіх чужинських держав на Україні українці розглядали як окупаційні і вели з ними безкомпромісну боротьбу. Щодо *Hilfswillige* на території України. Дійсно, в німецьких допоміжних службах служило до 200,0 тис. колаборантів. Але це були не лише українці, як твердить автор. В їх числі були й росіяни, татари, калмики, представники кавказьких народів. В Галичині поліційну службу несли і поляки. Після війни в Україні відбулися сотні судових процесів над тими, хто співробітничав з німцями, і всі вони понесли заслужене покарання. І останнє. Чисельний склад дивізії „Галичина” в 1944 році становив не 35,0 тис, а 14,0 тис. солдат.

¹⁰¹ Т. Гунчак, *op.cit.*

¹⁰² S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, ст. 29

деполонізації краю і витіснення польського населення за Буг і Сян. На думку Тадеуша Ольшанського (Лукашув)¹⁰³ в результаті розгорнутого терору, який набрав характеру планової екстермінації, було знищено близько 100,0 тис. поляків. У зв'язку з таким загрозливим становищем близько 200,0 тис. поляків (в основному з Волині) в 1943-1944 роках втекло до Центральної Польщі. Конкретно на Волині загинуло, правдоподібно, від 60 до 70 тис. поляків, в т.ч. багато жінок і дітей. Тільки в липні 1943р. кількість жертв становила близько 20,0 тис. осіб¹⁰⁴. Навіть якщо припустити, що ця цифра є завищеною, кількість жертв серед польського населення на Волині була дуже високою.

В міру наближення наступаючої Червоної Армії і ослаблення німецької армії, ситуація у Східній Галичині і на Волині ставала все більше дестабілізованою. Крім німецьких формувань, тут діяли збройні сили Армії Крайової (27, 5, 11 і 12 дивізії АК), в кількості 30-35 тис. солдат.

Діяла тут також Українська Повстанська Армія приблизно такої ж чисельності, лише гірше організована, а також радянські партизанські загони, які прибули зі східних районів України і Білорусії. Кожне з цих формувань боролось за свої політичні цілі. Українці боролись за незалежну Україну, поляки домагались відтворити Польщу в межах 1920-1939 рр., радянські сили боролись за кордони 1939-1941 років. Жорстока боротьба охопила не тільки Волинь, а й Львівську і Тернопільську області, в дещо меншій мірі Станіславську. Відбулися великі переміщення населення. Поляки сконцентрувалися в основному у містах і т. зв. осередках самооборони (на Волині в таких осередках скупчилось до 70,0 тис. осіб).

Братовбивча польсько-українська війна тривала на Поділлі протягом всього 1944 року. У зв'язку з більшою кількістю тут поляків і присутність Армії Крайової екстермінація польського цивільного населення в Галичині не набрала таких великих розмірів, як на Волині. З другого боку, подібні є акції поляків болісно вдарили по цивільному українському населенню. Необхідно відмітити, що польсько-український конфлікт був для обох сторін не вигідним. Розпочатий українськими націоналістами, цей конфлікт вийшов з-під контролю і набрав нелюдського, трагічного характеру, а з політичної точки зору був абсурдним.

Значні втрати понесло цивільне населення під час пересування радянсько-німецького фронту. Українські колабораціоністи після боїв

¹⁰³ J. Łukaszów, *Walki polsko-ukraińskie.*, ст. 186.

¹⁰⁴ J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*, ст. 158-159.

відступили на Захід. Опанування Червоною Армією Центральної, а потім і Західної України обмежило кількість і напругу збройних конфліктів. Розпочалася боротьба між Українською Повстанською Армією (УПА) і відділами НКВД.

Радянський уряд приступив до ліквідації українських військових формувань, які боролись за незалежну Україну. Почалась масова депортація цивільного населення у Сибір. Вона не була такою широкомасштабною, як в 1939-1941 рр., але тривала безперервно з 1944 по 1952 рік. Цього разу охопила вона в основному українське населення. Кількість виселених поляків, переважно вояків Армії Крайової, не перевищила межі кількадесяти тисяч осіб.

З приходом Червоної Армії була проведена тотальна мобілізація. Важко визначити кількість призваних молодих мужчин. Полякам дозволялось вступати до Польської армії. В 1944р. приблизно 60-70 тис. поляків з Волині і Поділля вступили до польської Армії Людової.

Встановлений на Тегеранській, а пізніше підтверджений на Ялтанській конференції, новий кордон між Польщею і УРСР був остаточно визначений договором підписаним в Москві в серпні 1945р. між СРСР і новим польським урядом¹⁰⁵.

Згодом була підписана угода про взаємну репатріацію, яка давала можливість українцям переїхати з Польщі до України, а полякам – з України до Польщі. Двостороння репатріація вплинула в певній мірі на демографічну ситуацію в Польщі і Україні.

Уже неодноразово згадувалось як важко визначити етнічну межу між польським і українським населенням. Була широка смуга, в якій проживали як поляки, так і українці. Поряд з поміркованими поглядами на взаємоприйнятне розв'язання цієї проблеми існували також екстремістичні вимоги. Для деяких українців західну етнічну межу визначали якнайдалі висунуті на захід українські села, найдальші історичні межі середньовічних руських князівств. З другого боку, були

¹⁰⁵ В результаті польсько-радянського договору від 15.II.1951р. відбулось незначне уточнення кордону і взаємний обмін територіями в 480 км². Польща була змушена віддати т. зв. Бузьке коліно, територію по лівій стороні Бугу на захід від Сокаля поміж Солокією і Бугом (в районі Белза і Кристинополя), який в 1939-1941 рр. належав до Генеральної губернії. Взамін Польща дістала дуже бідний район такого ж розміру в районі Нижніх Устрик. Обмін районами відбувся без населення. Обидві сторони переселили мешканців. Слід відзначити, що до 1945 року територія, передана Українській РСР, мала змішане населення, але в момент обміну була дуже обжита поляками. Натомість район, переданий Польщі, мав характер етнічно український. Як завжди при зміні польсько-радянських кордонів, ніхто не питав населення їх згоди.

подібні аргументи і з боку найбільш націоналістичних польських угруповань, які бачили східний польський кордон в районі Житомира чи Бердичева. Помірковані політики з обох боків намагалися знайти *modus vivendi*. З польського боку була пропозиція т. зв. кордону рівноваги, згідно якої по обох боках кордону мала бути однакова кількість національних меншин. Згідно цього плану такий кордон мав би пролягти за 15 км. на схід від Львова. З другого боку більш далекоглядні українські політики міжвоєнного періоду (наприклад: Донцов і Кучабський) вважали, що в ситуації гегемонії Росії і боротьби за незалежність України конфлікт за Львів для українців є самогубний. Необхідно відзначити, що з огляду на неможливість точного визначення політичного кордону з етнічної точки зору, кожна встановлювана компромісна лінія залишала національну меншість по обидві сторони державного кордону. Навіть дуже вигідна для українців т. зв. „лінія Керзона” перетинала території зі змішаним населенням”¹⁰⁶.

Серйозні контрверсії виникають довкола питання розміщення і кількості українців, які в міжвоєнний період і безпосередньо після війни перебували на західній стороні лінії Керзона (в т.зв. Закерзонському краю), тобто на землях, які в даний час входять до складу Польщі. Це була смуга з національно змішаним населенням, яка простягалася кільканадцятьма кілометровою лінією від Сяну через Перемишль, Грубешів до Володави. Окрім того щільний клин українського населення, т. зв. лемків, втиснувся в етнічний простір поляків і словаків і доходив до річки Попрад.

Оцінки кількості українського населення на цьому просторі перед Другою світовою війною є різні. За мінімальними оцінками можна говорити про 200-300 тисяч українців, максимальні цифри доходять або й перевищують один мільйон осіб. Українці проживали в чотирьох повітах Краківського воєводства (Горлице, Ясло, Новий Сонч, Новий Тарг), в дев'яти західних повітах Львівського воєводства (Бжозув, Ярослав, Кросно, Леско, Любачів, Ланьцут, Перемишль, Пшеворськ, Санок), а також в шести східних повітах Люблінського воєводства (Б'яла Подляска, Білгорай, Холм, Грубешів, Томашів Любенський, Володава). З тих 19 повітів тільки в одному, в Леському повіті, переважало

¹⁰⁶ Лінія Керзона розпочиналася на північ від м. Гродно і доходила лише до Крилова біля Грубешова. Далі на південь було проведено дві демаркаційні лінії. Лінія „А” проходила безпосередньо на схід від Перемишля, віддаючи практично всю Східну Галичину українцям. Лінія „В” віддавала Польщі Львів і Дрогобицько-Бориславське нафтове родовище. На конференції в Ялті прийнято набагато менш вигідну для Польщі лінію „А” з поступками на 5-8 км на користь Польщі. Вона й стала основною для встановлення в 1945 році кордону між Польщею і СРСР (P. Eberhardt, *Wschodnia granica Polski 1939-1945*, ст. 170-182).

українське населення, у всіх інших домінувало польське населення римо-католицького віровизнання. Всього у всіх повітах жило згідно перепису 1931 р. 2275,8 тис. осіб, з них 207,4 тис. було православного віровизнання і 389,1 тис. – грекокатолицького. Разом представників обох цих віровизнань було 597,5 тис., або 26,2% всього населення¹⁰⁷. Серед обох віровизнань рішуче переважало українське населення, але було також багато поляків, в той же час на етнічно польських територіях процеси асиміляції серед греко-католицького населення були значно сильніші. Навіть при теоретичному і далекому від реальності припущенні, що всі православні і греко-католики були українцями, то їх загальна кількість в 1931 р. не перевищувала 600,0 тис. для чіткого визначення становища в 1945р. необхідно врахувати відносно високій натуральний приріст населення в 1932-1939р.р., а також воєнні втрати. Враховуючи всі ці фактори, можна вважати, що на початку 1945р. тут жило 630,0 тис. українців.

Згідно П.Скшинецького, автора дослідницької праці про репатріацію українського населення стверджує, що кількість українців на захід від лінії Керзона становила в 1944р. 546,2 тис.¹⁰⁸ З приходом Червоної Армії і стабілізації становища розпочалась репатріація. До вересня 1945р. виїхало в СРСР 229,7 тис. українців, в т.ч. половина – добровільно. До тих, хто залишився, застосовано адміністративний тиск, а нерідко і примус. Мала місце також паціфікація українських сіл*. Акція переселення закінчилася в липні 1946 року¹⁰⁹.

Загальна кількість евакуйованих в СРСР становила 482107 осіб, серед яких були також члени польсько-українських подружніх пар. Цей захід здійснювався планово і реєстрація виїжджаючих з Польщі була дуже точною. Після закінчення репатріації лишилося в Польщі ще близько 140-150 тис. українців, які жили в гірській місцевості Бещад і Низького Бескиду¹¹⁰.

¹⁰⁷ Згідно німецьких даних на захід від лінії Керзона греко-католиків було 315,0 тис., православних – 241,0 тис. Разом – 556,0 тис. осіб. Ці підрахунки не охоплювали Білостоцького воеводства (R. Torzecki, *Kwestija ukraińska w polityce III Rzeszy 1939-1945*, ст. 202).

¹⁰⁸ P. Skrzynecki, *Wysiedlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944-1946*, ст. 4.

¹⁰⁹ Вважається, що в результаті збройних акцій збройних сил польського підпілля загинуло близько 2,0 тис. українців. Натомість від рук УПА загинуло 599 цивільних осіб, 997 польських солдат і 603 міліціонерів та службовців сил безпеки. (E. Misilo, *Polska polityka narodowościowa wobec Ukraińców 1944-1947*, ст. 404). Загальні демографічні втрати відносно до тих, що мали місце на Волині і Поділля, були не такі великі.

¹¹⁰ A. Kwilecki, *Lemkowie. Zagadnienia migracji i asymilacji*.

Нерепатрійоване українське населення в 1947р. було переселене на західні і північні землі Польщі¹¹¹. Це переселення охопило загалом 125-140 тис. українців. На старих місцях оселення лишилося щонайбільше кільканадцять тисяч українців, розпорошених на великій території від Карпат на півдні до Влодави на півночі. Новий політичний кордон став одночасно і етнічним кордоном між українським і польським населенням.

Складнішою проблемою, яка вимагає ретельного статистичного аналізу, є визначення кількості поляків, які виїхали до Польщі з колишніх Львівського, Волинського, Тернопільського і Станіславського воєводств. Поляки з-за Збруча не одержували виїзних документів, оскільки не були громадянами Польської держави в міжвоєнний період.

Основна маса польського населення була репатрійована в 1945-1946р.р., хоча акція переселення тривала до 1948 року. Всього в цей період було репатрійовано з СРСР до Польщі 1526,1 тис. осіб¹¹², в т.ч.

¹¹¹ Акція переселення українців знайшла широкий розголос в польській літературі (напр. Т. Olszański, *Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*). Вона стала також об'єктом зацікавлення українських дослідників. Можна стверджувати, що на тлі багатьох і значно масштабніших переселень чи депортацій, які мали місце в 30-40-х роках і охоплювали мільйони людей, ця акція переселення є найбільш контроверсійною. Думаємо, що це пояснюється тим фактом, що рішення про інші переселення приймались у Москві і Берліні, а в даному випадку – у Варшаві. Спочатку ця операція тенденційно трактувалась як кара за смерть генерала Сверчевського. Фактично підставою для такого рішення був намір ліквідувати нелояльну і потенційно непевну національну меншість на прикордонній території. Також переслідувалась мета підірвати опорну базу українських партизан і таким способом з меншими втратами ліквідувати збройні сили УПА, запевнивши таким способом спокій польського населення. Вишукувало також всіляких можливостей якнайшвидше заселити відзискані від німців землі. Переселення проводилось репресивним способом, сталінськими методами. З допомогою військової сили українське населення брутально доставлялось на залізничні станції і звідси вивозилось. Після прибуття на західні і північні землі населення спеціально розпорошувалось по різних населених пунктах. Кожна з родин отримувала кілька або кільканадцять гектарів землі і господарчі будівлі. З економічної точки зору переселенці мали на нових землях значно кращі умови існування, так як стандарт після німецьких житлових і господарських об'єктів був високим. Це видно і з того, що пізніше, коли був даний дозвіл на повернення, дуже мало українців повернулося до старих місць проживання. Ця акція переселення була засуджена Сенатом незалежної Польщі як нелюдський акт.

¹¹² А. Maryański, *Współczesne wędrówki ludów. Zarys geografii migracji*, ст.121.

Західної України 810,5 тис. В основному це були мешканці з Львівської (352,2 тис.) і Тернопільської області (229,7 тис.)¹¹³.

Наведені дані не є повними. Вони не охоплюють численної категорії осіб, котрі залишили територію Західної України поза офіційною репатріацією. Ще до її початку понад 200,0 тис. поляків втекло на Захід, побоюючись насильства з боку українських націоналістичних угруповань. З величезної маси депортованих в 1939-1941р.р. зовсім мало повернулось до своїх домівок. Сотні тисяч поляків, а також євреїв і українців загинули на далекій Півночі в концтаборах СРСР. Лише невеликій частині (140,0 тис.) вдалося вирватися в 1942р. з армією Андерса до Іраку. В роки окупації німецька влада організувала масовий примусовий виїзд на роботу в Німеччину. Вивезені в значній мірі розפורшились по світу.

Важливим показником є дані польського перепису 1950р. Вони показують, що на території Польщі в її нових політичних кордонах є 2134,0 тис. осіб переселенців, які станом на 1 вересня 1939р. перебували на території, приєднаної до СРСР. Вважається, що понад 2,5 млн. поляків залишили давні східні території Польщі, з яких 1,5 млн. становили мешканці місцевостей, які перебувають тепер в межах сучасної України¹¹⁴. З цього можна зробити висновок, що демографічні втрати України, які виникли в результаті репатріації польського населення, а також неорганізованого виїзду, становили 1,5 млн. осіб. До цього слід додати втрати польського населення зумовлені депортаціями, воєнними подіями та різними переслідуваннями. Втрати з цієї причини визначаються на 400,0 тис. осіб.

У підсумку, населення України зменшилось щонайменше на 1,9 млн. поляків. У певній мірі це було компенсоване переселенням 482,0 тис. українців з Польщі. Мінусове демографічне сальдо становило загалом 1,4 млн. осіб.

Перепис 1937р. показав на території Української РСР 402,0 тис. німців. Дораховуючи сюди німецьке населення Східної Галичини, Волині, Закарпатської Русі, Північної Буковини, а також Хотинського

¹¹³ Згідно оцінки А. Марианського (*op.cit.*, ст. 120) кількість репатрійованих з СРСР до Польщі становила не 1526,1 тис. осіб, як то подають офіційні дані, а 2,3 млн. осіб, бо офіційні дані не враховують великого числа поляків, котрі виїхали не прямо до Польщі (наприклад, вивезені в час окупації до Німеччини на роботу або солдати, які вибули з СРСР з армією Андерса).

¹¹⁴ На території Західної України і Білорусії та Віленської округи, які після війни опинились в межах СРСР, мешкало у вересні 1939р. близько 4,0 млн. поляків. Вважається, що понад 0,5 млн. з них загинуло в роки війни, понад 2,5 млн. ,, виїхало за межі СРСР і близько 1,0 млн. (в основному в Західній Білорусії і Віленщини) залишились на старому місці проживання.

і Аккерманського районів, маємо у підсумку понад 500,0 тис. осіб німецького населення.

В 1940-1941р.р. згідно радянсько-німецького договору до Німеччини виїхало понад 100,0 тис. німців. На території України станом на 22 червня 1941 року перебувало приблизно 400,0 тис. німців. В перший період війни половина з них, що мешкала в Криму, в східній і центральній частині України, була примусово вивезена за Урал. Друга половина, котра мешкала на території поміж Дніпром і Дністром та на Волині, опинилась під німецькою окупацією. Згодом під час відступу німецької армії їх евакуйовано до Німеччини .

Після поразки Німеччини вони були частково, як громадяни СРСР, передані до рук росіян. Всіх їх вивезено в Сибір та до республіки Комі. Можна з певністю ствердити, що німецька національна меншість на Україні, яка перед війною налічувала 400,0 тис. осіб, перестала існувати. Так в загальному демографічному балансі України відмічено втрату 0,5 млн. осіб німецької національності.

До групи народів, яких сталінський режим прирік на виселення, належали також кримські татари. Перепис 1926 р. показав, що їх було 179,0 тис. Цей народ відзначався високим натуральним приростом, але з другого боку, постійні репресії, голод, зумовлений колективізацією, негативно вплинули на його чисельність. Можна вважати, що на межі тридцятих-сорокових років їх було приблизно 200,0 тис. осіб. Відразу ж після визволення Криму в квітні 1944р. НКВД розпочало в травні-червні 1944р. депортацію татарського населення. Підставою для цього було названо звинувачення татар у колабораціонізмі з німцями. Татарське населення вивезено до таборів на Уралі, в Казахстані, в Узбекистані. Інформація про цей факт досягла до західних дослідників дуже пізно і в значно перекрученому вигляді. Ці події були довго суворою таємницею. В перших публікаціях дані були дуже неточні. Наводилась неправдоподібно висока кількість жертв серед вивезених. Наприклад, Р. Конквест твердить, що під час кількатижневого транспортування і протягом перших 18 місяців заслання померло аж 46% вивезених. Навіть розцінюючи подану інформацію як перебільшення, необхідно відмітити, що депортація була проведена жорстоко, брутально, а процент смертності серед вивезених був дуже високим¹¹⁵.

¹¹⁵ Дослідник П. Боравський (P. Borawski. *Tatarzy Krymscy w Rosji*, ст. 86) твердить, що в Криму в той час мешкало 500,0 тис. татар, в основному жінки, діти, старші люди. Мужчини переважно були призвані до лав радянської армії. Всі татари були запроторені до товарних вагонів і відправлені на схід. В час подорожі і протягом перших півтора року заслання загинуло 195 471 осіб. Цифри, наведені автором, не відповідають дійсності. Це видно з матеріалів перепису 1926р, а також ми знаємо про великі втрати татарського

Інші міграційні переміщення мали набагато менший рівень у кількісному відношенні. З українських земель репатрійовано до Чехословаччини в 1947р. 33,0 тис. чехів в основному з Волині. Зі східної Словаччини прибули в Україну до 30,0 тис. українців. Загальне сальдо такого обміну населення було нульовим¹¹⁶.

Незначні міграційні рухи мали місце також на румунсько-українському прикордонні. Вони охопили близько 50,0 тис. румун, точніше молдаван, які втікали від Червоної Армії.

Дуже важко аргументовано визначити втрати єврейського населення в роки війни на українських землях. Ця проблема вимагає окремого дослідження. Навряд чи вдасться колись точно визначити число жертв серед єврейського населення. Гітлерівці почали планово знищувати євреїв відразу ж після захоплення українських земель і ця акція тривала упродовж всієї окупації. Втрати ми можемо визначити лише дуже приблизно. Підрахунки показують, що на кінець тридцятих років на українській території, яка перебувала під радянською, польською, румунською, чехословацькою юрисдикцією, проживало 2452,0 тис. осіб, які декларували в переписі єврейську національність. Фактична кількість євреїв могла бути вищою. Перші вірогідні дані у післявоєнний час (1959р.) показали наявність 840,0 тис. євреїв. Різниця між обома величинами становить 1,6 млн. осіб. Можна припустити, що це є мінімальне число єврейських жертв, яке поглинула німецька окупація. Цю величину приймаємо для дальших обчислень з метою визначення національних змін в Україні, пов'язаних з катаклізмами Другої світової війни.

Дотеперішній аналіз ставив своєю метою оцінити втрати окремих національних меншостей. Це є підставою для встановлення загального демографічного балансу і визначення втрат українського і російського населення. На території сучасної України, якщо керуватись переписом 1937р., а також зробленими нами підрахунки на 1939р. для територій, які

населення у зв'язку з голодом і колективізацією. Останнім часом з'явилася достовірна інформація про ці події. Депортація з Криму охопила всього 204 698 осіб, в т.ч. татар – 165 259, греків – 14 760, болгар – 12465, вірмен – 8570, представників інших народів – 3644 особи. (В. Наулко, Н. Чорна, *Динаміка чисельності і розміщення українців у світі – XVIII-XX ст.*, ст. 15).

В польській літературі з'явилась в 1993р. джерельна праця С. Цісельського, Г. Грицюка, А. Сребраковського, в якій на підставі архівних документів НКВД докладно описується весь процес депортації татар наводиться чисельність виселених, а також їх розміщення в місцях заслання. За оцінкою цих авторів з Кримської АРСР вивезено 191 014 тис. татар (ст. 116-128). Ці дані в незначній мірі відрізняються від інформації згадуваних українських дослідників.

¹¹⁶ А. Maryński, *op.cit.*, ст. 126.

тоді перебували в межах Польщі, Румунії і Чехословаччини, проживало в передвоєнний період 38 849,0 тис. осіб. Згідно завищеного радянського перепису 1939 року в УРСР проживало 40 986,0 тис. осіб. Беручи до уваги першу оцінку, необхідно врахувати природний приріст населення, який становив у передвоєнні роки 0,5 млн. осіб щорічно.

Можна погодитися, що на момент вибуху Другої світової війни на території сучасної України проживало понад 40,0 млн. осіб. Радянські демографи вважають, що станом на 22 червня 1941р. населення України становило 41,0 млн. осіб. Завдяки праці А. Перковського і С.Пірожкова можемо визначити загальні демографічні втрати України. Автори наводять дані в розрізі областей станом на 1 січня 1941 р. і на 1 липня 1946 року (Таб. 36).

Як подають автори балансу, кількість населення України зменшилась у 1941-1946р.р. на 9,0 млн. осіб. Цей підсумок демографічних втрат слід вважати явно завищеним. З одного боку можна припустити, що кількість населення на 1 січня 1941 року була дещо нижчою. З урахуванням населення Закарпатської області – 800,0 тис., яку автори поминули у своєму балансі, кількість населення України на 22 червня 1941 року визначається на рівні 41,0 млн. осіб. Різниця незначна і міститься в межах статистично допустимої похибки. Натомість кількість населення на 1 липня 1946 року подано на несподівано низькому рівні. Статистичний щорічник натурального руху населення, опублікований в Києві в 1988р., на 1 січня 1947р. показує 36 050 тисяч населення. З урахуванням населення Закарпатської області різниця між станом з 1 липня 1946р. по 1 січня 1947 року становить in plus 3 млн. мешканців. Навіть при врахуванні повернення евакуйованих зі східних областей СРСР, репатріації з Заходу, демобілізації з армії і приросту піврічного натурального лишається незбалансованою кількість близько 2,0 млн. осіб.

З цього випливає, що демографічні втрати України, зумовлені як війною, так і від'ємним міграційним сальдо, слід вважати на рівні максимально 7,0 млн., а не 9,0 млн. осіб. Автори балансу подають тут же сальдо натурального руху в роки гітлерівської окупації. В ті часи народилось 1152,0 дітей, померло 2623,0 тис. осіб. В результаті натуральних втрат кількість населення зменшилась на 1471,0 тис. мешканців.

З наведених підрахунків видно, що на демографічному балансі України в значній мірі позначились міграційні рухи і воєнні втрати окремих національних меншостей, в т.ч. поляків – 1,9млн., євреїв – 1,6

млн., німців – 0,5 млн., татар – 0,2*, румун – 0,05млн. осіб. Загалом втрати становили 4250,0 тис. осіб.

Таблиця 36. Кількість населення України по областях у 1941 і 1946р.р.

Назва області	Кількість населення (в тис.)		Різниця поміж 1941 і 1946р.р.	
	стан на 01.01.1941	стан на 01.07.1946	в тисячах	% (1941 – 100)
а) Східні області:				
Вінницька	2 390	2 037	-353	85,2
Ворошиловградська (Луганська)	2 018	1 556	-462	77,1
Дніпропетровська	2 312	2 002	-310	86,6
Житомирська	1 725	1 374	-351	97,6
Запорізька	1 443	1 144	-299	79,3
Кам'янець-Подільська	1 770	1 442	-328	81,5
Кіровоградська	1 190	1 063	-127	89,3
Київська	3 694	2 972	-722	80,4
Миколаївська	793	617	-176	77,8
Одеська	1 804	1 380	-424	76,4
Полтавська	2 226	1 820	-406	81,8
Сталінська (Донецька)	3 324	2 507	-817	75,4
Сумська	1 717	1 428	-289	83,2
Харківська	2 618	2 041	-577	78,0
Херсонська	762	634	-128	83,2
Чернігівська	1 784	1 412	-372	79,1
Східні області разом	31 570	25 429	-6 141	80,5
б) Західні області				
Волинська	1 031	809	-222	78,5
Дрогобицька	1 111	795	-316	71,5
Ізмаїльська	684	534	-150	80,1
Львівська	1 435	1 036	-399	72,2
Рівненська	1 223	779	-444	63,7
Станіславська	1 462	1 054	-408	72,1
Тернопільська	1 576	962	-614	61,0
Чернівецька	875	701	-174	80,1
Західні області разом	9 397	6 670	-2 727	71,0
Українська РСР	40 967	32 099	-8 868	78,3

Джерело: А. Перковський, С. Пірожков, *op. cit.*, ст. 17.

* 165,3 тис. татар і 39,4 тис. осіб інших національностей, які населяли Крим до 1944 року.

Репатріація з Польщі близько 0,5 млн. українців лише в мінімальній мірі компенсувала біологічні і міграційні втрати поляків, євреїв, німців, татар, румун. З цих обчислень виходить, що при загальному зменшенні кількості населення в 7,0 млн. осіб, безпосередні демографічні втрати українського і російського населення в роки війни становили разом 3,25 млн.¹¹⁷

Підсумок демографічних середніх втрат був би значно вищим. Емпіричний аналіз показує, що демографічні втрати, викликані війною, торкнулися в першу чергу, неукраїнського населення. Порівняння кількості втрат, які поніс український народ від голоду і репресій 30-х років, з втратами спричинених II світовою війною дає результати, які спростовують один з численних демографічних міфів радянських вчених, що побутував до 90-х років.

Зменшення кількості українців і росіян в Україні щонайбільше на 3,25 млн. осіб зумовлені багатьма явищами і процесами, пов'язаними з народжуваністю і смертю, міграційними рухами, а також військовими втратами. У нас надто мало інформації для з'ясування цієї складної проблеми. Відомо, що в повоєнні роки у зв'язку з відбудовою і розвитком промисловості на території України, сюди прибуло багато евакуйованих людей, а також осіб направлених з інших республік. Повертались вивезені в час окупації до Німеччини. Ми не знаємо рівня цих процесів, які в певній мірі зрівноважили попередні втрати населення.

Оцінкою загальних військових втрат України зайнявся останнім часом Т. Гунчак. Він визначає їх в межах 5,5-7,0 млн. (в т.ч. 600,0 тис. євреїв), але для міжнародних порівнянь приймає остаточну цифру 7,0 млн.¹¹⁸ Враховану кількість співставляє з втратами інших держав і приходиться до висновку, що військові втрати населення України були найвищими з усіх держав, які брали участь у II світовій війні. Такі

¹¹⁷ Автор не в змозі зробити повну оцінку військових втрат України. Він зробив лише певний баланс, який ставить під знак питання радянські оцінки, які говорять про смерть 6-7 млн. українців від рук гітлерівських окупантів. Подібні оцінки бездоказові, необґрунтовані.

¹¹⁸ Е.Гунчак стверджує, що найвищі військові втрати торкнулись України – 7,0 млн. осіб (в тому числі 2,5 млн. військових і 4,5 млн. цивільних), затим німців – 6,5 млн. (4,5 млн. військових і 2,0 млн. цивільних). На третє місце він ставить Польщу – 5,0 млн. жертв (123 тис. військових і 4877 тис. цивільних). Слід нагадати, що офіційні польські дані визначають кількість втрат в 6,0 млн. осіб (3,0 млн. поляків і 3,0 млн. євреїв). Наступне місце займає Японія – 2350 тис. (2,0 млн. військових і 35,0 тис. цивільних) і т.д. (op.cit.). Невідомо тільки, чому автор не називає у своїх порівняннях Росії. В обчисленнях польських і українських дослідників відмічено різний підхід і основу для цих підрахунків. Українці беруть за основу територію в сучасних кордонах, а поляки – територію польської держави до 1939 року.

орієнтовні підрахунки, без посилання на документи і першоджерела, які б послужили підставою для подібних висновків, мають невелику наукову вартість.

З наведеної вище інформації можна зробити висновок, що II світова війна ґрунтовно вплинула на національну структуру України. Три значні національні меншості: поляки, євреї і німці кількісно понесли такі втрати, що перестали відігравати істотну роль в суспільному житті України.

Натомість значно зміцнилась позиція росіян. Україна з багатонаціонального суспільства почала перетворюватись в дуалістичну українсько-російську державу, в якій росіяни хоч і становили незначну частину населення, почали відігравати щораз більшу роль.

Перший післявоєнний перепис населення відбувся в СРСР у 1959р. Він став об'єктом спеціальної уваги і аналізу. Необхідно відмітити факт значного натурального приросту населення України в 1948-1959р.р. Протягом цих кільканадцяти років кількість населення України збільшилась з 36166 тис. до 41869 тис., або на 5703 тис. осіб. Завдяки цьому значному приросту воєнні і міграційні втрати були повністю компенсовані і кількість населення України перевищила довоєнний рівень.

Приріст населення не був рівномірним, оскільки в 1947р. в Україні настав черговий голод. Це вже була третя в ХХ ст. катастрофа подібного роду. Перша була на початку двадцятих років безпосередньо після революції і громадянської війни, друга, найстрашніша, в часи колективізації в 1932-1933р.р. Це була єдина країна в Європі, до того ж з чорноземними ґрунтами, в якій протягом ХХ ст. тричі люди вмирили з голоду, позбавлені будь-якої допомоги з боку власного уряду або інших держав. Слід підкреслити, що друга і третя трагедії голоду були суворо засекречені і відомості про них проникли за кордон набагато пізніше. Третій голодомор не був, на щастя, таким страхітливим, як два попередніх. І все ж напередодні 1947р. кількасот тисяч людей померло з голоду. Точно визначити кількість жертв дуже складно, оскільки дані про натуральний рух є невірогідними і не співпадають зі змінами кількості мешканців. До того ж, ці інформації надходять не з одного джерела, тому узгодити їх просто неможливо (Таб. 37).

Згідно з даними натурального руху, кількість смертей в 1947р. була вищою приблизно на 300,0 тис. ніж у 1946 і 1948 роках. Однак в результаті високого рівня народжуваності натуральний приріст в 1947р. був додатнім і становив 85,0 тис. осіб. В той же час статистичні дані про кількість населення, показують зменшення населення в 1947р. на 176 тис. осіб. Орієнтуючись на дані про загальну кількість населення, як на такі,

що ближчі до правди, можемо зробити висновок про трагічну загибель від голоду 300-500 тис. людей.

Таблиця 37. Натуральний рух населення Української РСР в 1946-1949 роках

Рік	Кількість народжених	Кількість померлих	Натуральний приріст	Кількість населення на 31.12.
	тис.			
1946	750,0	369,0	381,0	36 050
1947	713,0	628,0	85,0	35 874
1948	732,0	354,0	378,0	36 166
1949	898,0	329,0	569,0	36 588

Першоджерело: А. Перковський, *op.cit.*, ст. 23; Е. Рудницький, *Демографічні наслідки Вітчизняної війни 1941-1945 на Україні.*

Великі демографічні втрати понесло населення Західної України після приходу Червоної Армії. Протягом десяти після воєнних років активно діяв український антирадянський партизанський рух. Органи НКВД зафіксували 14 424 збройні виступи партизан. У відповідь уряд розпочав брутальну акцію „умиротворення”. Нещодавно відкриті -архівні матеріали, а також найновіші українські і російські публікації дозволили дослідити ці проблеми трьом дослідникам пов'язаних з вроцлавськими історичними колами: С. Цісельському, Г. Гриццокові та А. Серебраковському¹¹⁹. З представлених документів вимальовується картина систематичних репресій і кількарізних масових депортацій населення Західної України. Згідно даних НКВД в процес боротьби проти національно-визвольного руху лише в 1944 році було вбито 57 405 осіб, заарештовано 50 941, добровільно вийшло з повинною 15 990 „українських націоналістів”. Загалом від лютого 1944р. до 1 січня 1946 року НКВД провело 39 773 „операції” в ході яких загинуло 103 313 „бандитів”, затримано 110 785 осіб, заарештовано 24 329, вийшли з повинною 50 058 учасників антирадянського підпілля. Після незаконної брутальної ліквідації греко-католицької церкви в 1946 році заарештовано і відправлено в концтабори ГУЛАГу понад 1000 духовних осіб.

Одночасно розпочалося примусове виселення населення. В перший період (1944р.) вивезено „у віддалені райони СРСР” 12 762 особи. В наступних двох роках вивезено 29 351 особу. Чергова велика акція вивезення була в 1947р. тоді було вивезено 76 586 осіб. З різною інтенсивністю акції вивезення тривали до 1952 року, зокрема в 1948р. виселено на Далеку Північ і в Сибір 8274 особи, а в 1949р. – 21 672 особи.

¹¹⁹ S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op.cit.*, ст.152-167.

Серед вивезених переважали жінки та діти. Документи засвідчують, що з 1 січня 1948р. серед вивезених 96 191 особи було: мужчин – 22 326, жінок – 46 628, дітей – 27 237. Узагальнені дані вказують на те, що з Західної України після 1944 року було депортовано 65906 сімей, тобто 203 662 особи, які підозрювались у співпраці з українськими націоналістичними організаціями*.

Національний склад депортованих був однорідним. Українці становили 99,4% вивезених. Умови транспортування вивезених були невимовно важкими. Вивозили переважно в Кемеровську, Омську, Іркутську, Архангельську області, в Хабаровський край. Надзвичайно важкі і незвичні кліматичні умови, відсутність нормального житла, непосильна праця зумовлювали високу смертність серед вивезених. Лише в травні 1956р., в час хрущовської відлиги, почали поступово звільняти люди з заслання і дозволили повертатись до дому.

Можна з повним переконанням ствердити, що ні один народ (крім єврейського) не поніс в ХХ ст. таких величезних фізичних втрат як український народ. Голодомор, більшовицька революція і громадянська війна, дві світові війни, депортації, сталінські репресії 30-их рр. та післявоєнного періоду позбавили життя кільканадцять мільйонів українців. Фізичні втрати слід доповнити ще й втратами, які впливають з міграційних процесів. Мільйони українців вивезено за межі України примусово або більш-менш добровільно на роботу в Казахстан, на Далекий Схід, у великі міста Росії, де вони швидко асимілювались і втрачали національну свідомість. Про це свідчать такі факти. Згідно перепису 1926р. на території СРСР поза Україною жили 7976 тис. українців, з яких 5376 тис. користувались українською мовою. Післявоєнний перепис населення в 1959 році показав на території СРСР поза межами республіки лише 5095 тис. українців, з яких лише 2663 тис. визнали українську мову рідною¹²⁰. Таке значне зменшення кількості українського населення відбулося незважаючи на те, що 1926-1959р. р. на території Росії та інших республік прибуло багато мільйонів українців. Процеси русифікації там йшли незрівнянно швидше і були більш безповоротними ніж серед українців в Україні. Тільки завдяки потужному демографічному потенціалу і високій народжуваності в Україна змогла зберегти свою національну ідентичність і зберегтися як народ до дня проголошення незалежності.

* Неточність. Підозра у співпраці каралася негайним арештом і слідством. А вивезенню підлягали без суду і слідства, без будь-яких звинувачень члени сімей і родичі партизан. Вивозили навіть немовлят і дітей дошкільного віку, яких аж ніяк не можна запідозрити у співпраці з націоналістичними організаціями. (Прим. Перекладача).

¹²⁰ Українці. Східна діаспора. – Атлас, ст. 4-15.

Роки 1949-1959 були в Україні часом демографічного буму. Висока народжуваність, пов'язана у значній мірі з повоєнною компенсацією народжень, принесла дуже швидкий приріст населення країни. Станом на 1 січня кількість населення в Українській РСР становила в роках: 1951 – 37 223 тисячі, 1952 – 37 915, 1953 – 38 366, 1954 – 38 891, 1955 – 39 271, 1956 – 39 742, 1957 – 40 422, 1958 – 41 179, 1959 – 41 845 тис. жителів¹²¹.

¹²¹ Е. Рудницький, *op. cit.*

VII. Національна структура Української РСР в 1959 році

Всесоюзний перепис населення 1959 року проводився в спокійній обстановці. З статистичної точки зору він є достовірним. Центральна влада не була зацікавлена у сфальшуванні національної статистики. Разом з тим існували певні народи, які були більше або менше привілейовані. Найбільш видне місце займав російський народ, а в окремих республіках привілейоване становище займало корінне населення. Всякого роду національні меншості трактувались як менш вартісні уламки „радянського народу”. Ця ієрархія важливості і у привілейованості одних народів перед іншими відбилася і на результатах перепису. Однак в загальній оцінці це не мало вирішального значення. В переписі передбачено дві істотні етнічні риси: національність і рідна мова. Для наших цілей перша риса буде визначальною, основною для оцінок і висновків. Елемент рідної мови теж є істотним і буде для нас допоміжним елементом.

Дотеперішній аналіз, в якому розглядалися національні проблеми в часовій періодичності, вимагав складних підрахунків і спрощуючих припущень. Це пояснюється тим, що значні частини території належали до різних держав, кордони періодично змінювалися і лише після Другої світової війни українські землі опинилися в межах одного державного організму. Починаючи з перепису 1959р. маємо справу зі сталістю державних кордонів і незмінністю території Української РСР.

Опубліковані результати перепису показали такий національний склад України (Таб. 38).

На території України, площею понад 600 тис.кв.км, перепис показав близько 42,0 млн. мешканців, серед яких українці становили понад 32,0 млн. осіб. Національні меншості становили 10,0 млн., з яких понад 7,0 млн. були росіянами. Після депортацій, а опісля репатріації, які охопили майже 2,0 млн. поляків, ця національна меншина в 1959р. не становила навіть 1,0 відсотка населення. Практично зникла німецька національна меншина, різко зменшилась частка єврейського народу. Для докладнішої оцінки змін, викликаних війною, розроблено таблицю, в якій показано співставлення і порівняння даних про національний склад і населення в 1959р. з даними передвоєнного часу і даними на межі двадцятих і тридцятих років (Таб. 39).

Таблиця 38. Національна структура Української РСР в 1959 році

Національність	Кількість населення	
	тисяч	%
Українці	32 158,5	76,8
Росіяни	7 091,3	16,9
Євреї	840,3	2,0
Поляки	363,3	0,9
Білоруси	290,9	0,7
Молдавани	241,6	0,6
Болгари	219,4	0,5
Угорці	149,2	0,4
Греки	104,4	0,2
Румуни	100,9	0,2
Татари	60,9	0,1
Інші	248,3	0,7
Всього	41 869,0	100,0

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения в 1959г. Украинская ССР.*

Кількісний склад населення за період 1930/1931-1959 роки змінився мало. Збільшення лише на якихось 1,5 млн. на протязі 30 років у демографічно молодому суспільстві пояснюється наслідками економічно-політичної катастрофи тридцятих років, а також меншою мірою втратами в II світовій війні. Демографічні наслідки подій тридцятих років були набагато більш важливими. Післявоєнний приріст населення компенсував людські втрати і в 1955р. сягнув довоєнного рівня. Завдяки високій народжуваності кількість українців в 1937-1953р.р. збільшилась на 4,2 млн. осіб.

Дуже швидким був приріст російського населення. Кількість росіян порівняно з тридцятими роками зросла більше ніж удвічі. Російське населення в 1937 році становило 8,8% від загальної кількості. В 1959р. аналогічний відсотковий показник становив 16,9%, тобто зріс на 8,1%. Зміна пропорцій між українським і російським населенням була характерною рисою не лише для тридцятих-сорокових років, але і в цілому XX ст. Цей процес охоплював не лише Україну, а й увесь Радянський Союз.

Таблиця 39. Зміни національного складу населення України в 1930/1931-1959р.р.

Національність	Кількість населення (тис.)			Різниця між 1930/1931-1959		Різниця між 1937/1939-1959	
	1930/1931 (а)	1937/1939 (б)	1959	в тис.	1930/1931 100%	в тис.	1937/1939 100%
Українці	29 940,0	27 915,0	32 158,5	+2 218,5	107,4	+4 243,5	115,2
Росіяни	3 309,0	3 431,0	7 091,0	+3 782,3	214,3	+3 660,3	206,6
Поляки	2 324,0	2 509,0	363,3	-1 960,7	15,6	-2 145,7	14,5
Євреї	2 595,0	2 452,0	840,3	-1 754,7	32,4	-1 611,7	34,3
Інші	2 249,0	2 542,0	1 415,6	-833,4	62,9	-1 126,4	55,7
Всього	40 417,0	38 849,0	41 868,7	+1 452,0	103,6	+3 020,0	107,8

а) За даними румунського і чеського перепису населення за 1930р. польського перепису 1931 р. і оцінки для Української РСР на 1931 р.

б) За даними перепису для Української РСР 1937р., і оцінки для Польщі, Чехословаччини і та Румунії (1939).

Таблиця 40. Кількість населення України по областях у 1926, 1939 і 1959р.р.

Області	1926			1939			1959		
	Всього населення	В тому числі українців		Всього населення	В тому числі українців		Всього населення	В тому числі українців	
	тис.	тис.	%	тис.	тис.	%	тис.	тис.	%
Вінницька	2 003,8	1 774,3	87,2	2 267,8	1 948,0	85,9	2 142,0	1 966,4	91,8
Волинська	881,0	616,7	70,0	1 031,2	898,2	87,1	890,5	842,0	94,6
Дніпропетровська	1 856,8	1 554,1	83,7	2 273,4	1 811,9	79,7	2 704,8	2 102,9	77,7
Донецька	1 837,2	1 331,7	61,6	3 104,5	1 844,1	59,4	4 262,0	2 368,1	55,6
Житомирська	1 253,9	901,6	71,9	1 709,5	1 316,3	77,0	1 603,6	1 355,2	84,5
Закарпатська	734,9	450,9	62,2	840,0	520,8	62,0	920,2	685,5	74,6
Запорізька	1 269,8	854,6	67,3	1 387,9	910,5	65,6	1 463,8	999,4	68,3
Ів.-Франківська	1 348,2	996,3	73,9	1 613,3	1 179,3	73,1	1 094,6	1 037,7	94,8
Кіровоградська	774,7	637,6	82,3	1 225,4	1 060,0	86,5	1 217,9	1 079,7	88,7
Київська	2 457,4	2 044,6	83,2	2 563,2	2 027,5	79,1	2 823,4	2 265,9	80,3
Кримська	716,7	77,4	10,8	1 120,4	153,5	13,7	1 201,5	267,7	22,3
Луганська	1 094,3	746,3	68,2	1 842,1	1 164,2	63,2	2 452,2	1 416,3	57,8
Львівська	1 453,9	809,8	55,7	1 914,3	1 058,6	55,3	2 107,9	1 818,3	86,3
Миколаївська	1 171,7	882,2	75,8	919,2	655,4	71,3	1 013,8	822,8	81,2
Одеська	1 433,1	437,1	30,5	2 087,5	849,6	40,7	2 026,6	1 124,4	55,5
Полтавська	2 451,0	2 296,6	93,7	1 890,1	1 723,8	91,2	1 631,7	1 524,6	93,4
Рівненська	1 451,9	984,4	67,8	1 058,0	743,8	70,3	926,2	864,8	93,4
Сумська	1 778,2	1 571,9	88,4	1 674,2	1 459,9	87,2	1 513,7	1 330,8	87,9
Тернопільська	1 427,4	847,9	59,4	1 743,2	964,0	55,3	1 085,6	1 030,1	94,9
Харківська	2 409,2	1 802,1	74,8	2 553,9	1 820,9	71,3	2 520,1	1 734,1	68,8

Херсонська	565,7	439,0	77,6	743,4	555,3	74,7	824,2	668,2	81,1
Хмельницька	1 774,7	1 449,9	81,7	1 731,6	1 435,5	82,9	1 611,4	1 452,9	90,2
Черкаська	2 030,8	1 900,8	93,6	1 556,3	1 427,1	91,7	1 503,3	1 413,1	94,0
Чернівецька	738,2	322,6	43,7	811,9	422,2	52,0	774,1	518,2	66,9
Чернігівська	2 177,4	2 064,2	94,8	1 798,5	1 656,4	92,1	1 553,8	1 468,2	94,5
Всього	37 091,9	27 794,6	74,4	41 460,8	29 606,8	71,4	41 869,0	32 157,3	76,8

Джерело: В. Наулко, Н. Чорна, *Динаміка чисельності і розміщення українців у світі*, ст.12-13.

Дуже швидка динаміка зростання російського населення при стабілізації, а точніше, при повільному темпі зросту українського населення, зумовила істотні зміни в національному потенціалі всього СРСР. Демографи В. Кабузан і Г. Махнова провели дослідження цього явища на зразок того, як це зробив А.Хоменко для періоду 1897-1926р.р.¹²² Вони порівнювали кількість російськомовного і україномовного населення в 1897 і 1959 на всій території СРСР. Виявилось, що в 1897р. російськомовного населення було 55 667 тис. і становило воно 63,4% від загальної кількості. В 1959р. російськомовних було вже 119 689 тис., або 75% всього населення СРСР. В той же час кількість україномовного населення виросла лише з 26 261 тис. до 32 849 тис. і частка його на території СРСР знизилась з 29,9% до 20,6%. Про рівень змін свідчать порівняння приросту обох національних груп. Кількість російськомовного населення зросла на 64 022 тис., а україномовного лише на 6588 тис. осіб¹²³.

Повільний кількісний ріст українського населення як в Українській РСР так і в цілому в СРСР, мав, крім того, свої специфічні регіональні особливості. На окремі регіони України впливали відмінні геополітичні умови, які виникають з їх приналежності до різних держав. Темпи урбанізації і розвитку промисловості, а також суспільні зміни були різними на різних територіях. Ці передумови впливали на демографічну динаміку і розміщення українців. Науковий аналіз вимагає оперування сталими одиницями як у статистиці так і в адміністративному поділі. В дотеперішньому аналізі ми мали справу з адміністративними одиницями не порівняльними між собою.

В роботі В. Наулки і Н. Черної за 1991р. статистичні дані з переписів радянських, польських, румунських і чеських враховані стосовно адміністративного поділу на 1959р., тобто областей, які існують і в сучасній Україні. Підрахунки зроблено по двох періодах: 1926 і 1939р.р. Ці підрахунки вимагали узгодження в часі і визначення натурального руху населення в часі між переписами. Не знаючи технічних і методологічних особливостей, якими керувались автори, важко відповісти на питання, чи наведені дані є цілком вірогідні. При більш докладному аналізі ці дані відрізняються в певній мірі від даних які є в працях інших дослідників. Не маючи можливості уточнити їх, представляємо їх цілісно. Не вникаючи в дані про загальну кількість

¹²² В. Кабузан, Г. Махнова, *Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795-1953г.*, Г. А. Хоменко, *Население Украины 1897-1927.*

¹²³ В. Кабузан, Г. Махнова, *op.cit.*

населення, ми сконцентруємо увагу на кількості українців в розрізі областей (Таб. 40).

Погляд на стан справ у цілому по країні дає багатий матеріал до інтерпретації. Не вникаючи в подробиці, відмітимо кілька характерних явищ. Дуже виразно проявились з одного боку області депопуляційні, з іншого боку – області демографічно прогресивні. Це призвело до важливих наслідків в національному аспекті. До областей, позначених демографічним регресом, належали такі, що мали високий відсоток українського населення. Це були в основному області, які охопив голодомор 1932-1933р.р. Можна відмітити, що кількість населення в чотирьох областях, зокрема Черкаській, Чернігівській, Полтавській і Сумській областях становила в 1926р. 8437,4 тис. осіб (в т.ч. 7833,5 тис. українців), в 1939 – 6919,1 тис. (в т.ч. 6267,2 українців), в 1959 – 6202,5 тис. (в т.ч. 5736,7 тис. українців). У цих чотирьох областях знизилась протягом 33 років більше ніж на 2,0 млн. осіб. В той же час такі області, як Донецька чи Луганська, з високою часткою російського населення, а точніше, максимально зрусифіковані, демографічно розвивались дуже швидко. Результати саме такої національної політики дуже зміцнювали позиції російського елемента в Україні.

Явище зворотного порядку – українізацію – можна було спостерігати в західних областях України. У міжвоєнний період деякі повіти південно-східної Польщі характеризувались відносно низьким відсотком українського населення. Натомість перепис 1959р. показував тут абсолютну більшість українського населення. Це було результатом масового виїзду поляків з цієї території. Варто однак зауважити, що оцінка ситуації щодо західних областей, які раніше належали до Польщі, у автора даної праці не цілком збігається з оцінкою українських дослідників. На території п'яти областей (Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Волинської) автор визначив кількість населення в 1939р. на 7650,0 тис., а українські дослідники – 7360,0 тис. Різниця становить 290,0 тис. мешканців. За підрахунками автора, українців було 4670,0 тис. або 61,0 відсоток від загальної кількості, а українські дослідники стверджують, що українців було 4843,9 тис., або 65,8% за їхніми підрахунками. Різниця становить 4,8%. Не вступаючи в полеміку, хотів би відмітити, що за польським переписом 1931 р. загальний відсоток всіх православних і греко-католиків (серед яких було 100,0 тис. білорусів) становив 63,4%. Тому вважаю, що показник 61% українців ближчий до реальності і більш точно визначає максимальну кількість українців у цих областях. Тим більше, що в тридцятих роках відбувався, хоч і повільно, процес колонізації цих земель, а також рівень закордонної еміграції українців був вищим ніж у поляків.

Наведена різниця в оцінці кількості українського населення не є надто значною і вона не змінює загалом погляду на національну структуру, яка тоді існувала. Проте незаперечно, що проблема загальної кількості населення Західної України в 1939р. повинна бути в майбутньому уточнена.

Аналіз національної структури по областях в динаміці показує нам значні зміни. Ситуація, яку показав нам всесоюзний перепис 1959р., була результатом певних виразних тенденцій на переломі двадцятих-тридцятих років і які події Другої світової війни поглибили і прискорили. Вони полягали на ослабленні українських позицій (за винятком західних областей) і повільному відступі перед експансією сильнішого і краще організованого російського сусіда.

Розглядаючи демографічний стан більш статично, відзначимо, що на фоні двох потужних етнічних груп, українців і росіян, проблеми інших національних меншин в п'ятдесятих роках не відігравали якогось істотного значення. В попередньому розділі показано втрату польського населення в кількості 1,9 млн. осіб через репатріацію і як жертви воєнних подій. Дані перепису показали вищі втрати, котрі доходили до 2150,0 тис. осіб. Різниця у 250,0 тис. осіб подається з неврахуванням втрат депортованого польського населення в 1938р., а також в 1939-1941 рр.¹²⁴ Можна також припустити, що частина поляків приховала свою національність побоюючись репресій. Суспільні зміни в 1991-1992рр. прояснили ситуацію і виявилось, що багато поляків має українські і російські паспорти.

Підтвердились великі втрати серед єврейського населення, а також деяких інших етнічних груп, зокрема німців, та кримських татар. Це позначилось на зменшенні відсотку цих народів в загальній кількості населення України.

Результати перепису населення стали основою для створення карти 12. Для більшої наочності на карті подано дані про кількість населення в розрізі областей з графічним і показником кількості різних груп населення. Числовий показник кількості населення в розрізі областей подано в таблиці 41.

¹²⁴ Перепис 1959р. показав наявність в Казахстані близько 60,0 тис. поляків. Це є рештки виселеного населення з околиць Житомира, Бердичева, Кам'яця - Подільського.

Таблиця 41. Національна структура населення Української РСР в розрізі областей в 1959 році

Області	Кількість населення (в тис.)	Національність									
		Українці		Росіяни		Євреї		Поляки		Інші	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
м. Київ	1 104,3	663,9	60,1	254,3	23,0	153,5	13,9	8,5	0,8	24,1	2,2
Вінницька	2 142,0	1 966,4	91,8	93,5	4,4	50,2	2,3	20,8	1,0	11,1	0,5
Волинська	890,5	842,0	94,6	37,1	4,2	—	—	—	—	11,4	1,2
Дніпропетровська	2 704,8	2 102,9	77,7	466,0	17,2	73,3	2,7	6,1	0,2	56,5	2,2
Донецька	4 262,0	2 368,1	55,5	1 601,3	37,6	42,5	1,0	—	—	250,1	5,9
Житомирська	1 603,6	1 355,2	84,5	87,0	5,4	42,0	2,6	103,0	6,4	16,4	1,1
Закарпатська	920,2	686,5	74,6	29,6	3,2	12,2	1,3	—	—	191,9	20,9
Запорізька	1 463,8	999,4	68,3	379,1	25,9	20,8	1,4	—	—	64,5	4,4
Ів.-Франківська	1 094,6	1 037,7	94,8	37,9	3,4	—	—	10,4	1,0	8,6	0,8
Кіровоградська	1 217,9	1 079,9	88,7	102,2	8,4	9,5	0,8	—	—	26,3	2,1
Київська	1 719,1	1 602,0	93,2	82,4	4,8	14,8	0,9	7,2	0,4	12,7	0,7
Кримська	1 201,5	292,9	21,7	972,0	72,0	29,5	2,2	—	—	55,1	4,1
Луганська	2 452,2	1 416,3	57,7	950,0	38,7	13,9	0,6	—	—	72,0	3,0
Львівська	2 107,9	1 818,3	86,2	181,1	8,6	30,0	1,4	59,1	2,8	19,4	1,0
Миколаївська	1 013,8	822,8	81,1	139,2	13,7	20,3	2,0	—	—	31,5	3,2
Одеська	2 026,6	1 124,4	55,4	440,4	21,7	121,4	6,0	—	—	340,4	16,9
Полтавська	1 631,7	1 524,6	93,4	82,3	5,0	12,3	0,7	—	—	12,5	0,9
Рівненська	926,2	864,8	93,4	39,1	4,2	—	—	4,4	0,5	17,9	1,9
Сумська	1 513,7	1 330,8	87,9	167,6	11,0	6,3	0,4	—	—	9,0	0,7
Тернопільська	1 085,6	1 030,1	94,9	26,9	2,5	—	—	23,5	2,2	5,1	0,4
Харківська	2 520,1	1 734,1	68,8	665,5	26,4	84,2	3,3	—	—	36,3	1,5
Херсонська	824,2	668,2	81,0	128,2	15,5	10,4	1,3	—	—	17,4	2,2
Хмельницька	1 611,4	1 452,9	90,2	61,6	3,8	19,0	1,2	70,1	4,4	7,8	0,4
Черкаська	1 503,3	1 413,1	94,0	66,9	4,4	13,1	0,9	—	—	10,2	0,7
Чернівецька	774,1	518,2	66,9	51,3	6,6	42,1	5,4	6,0	0,8	156,5	20,3
Чернігівська	1 553,8	1 468,2	94,5	61,1	3,9	12,6	0,8	—	—	11,9	0,8
Всього	41 869,0	32 183,7	76,8	7 203,6	16,9	840,3	2,0	363,3	0,9	1 415,6	3,4

Джерело: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959г. Украинская ССР.

<http://rcin.org.pl>

При демографічному аналізі періоду перед I світовою війною, а також міжвоєнних років ми брали до уваги чотири основні народи: українців, росіян, поляків і євреїв. Це були чотири основні групи народів, які жили на території України до Другої світової війни. Тому і в таблиці 43 взято до аналізу ці чотири групи народів.

Після Другої світової війни ситуація різко змінилась, частка поляків і євреїв в населенні України стала мізерною.

І все ж для дотримання послідовності ми будемо аналізувати станом на 1959 рік всі чотири групи народів. При аналізі наступних переписів це буде непотрібно. Наша увага буде приділена головному: кількості українців і росіян, а також стосункам між цими двома народами. Лише при регіональному аналізі будуть враховуватись показники інших народів.

За винятком Криму, де росіяни мали абсолютну перевагу, в інших 25 областях в 1959р. переважало українське населення. В 10 областях українці становили понад 90%, а в 6 – від 80% до 90%, в двох – від 70% до 80%, в чотирьох – від 60% до 70%, в трьох – від 50% до 60% загальної кількості населення. Найбільш українськими були західні і центральні області. Далі на південь і на схід відсоток українського населення зменшувався.

Області, які до II світової війни входили до складу Польщі, а також ті, що лежали між Збручем і Дніпром, були найбільш українізовані. Натомість в тих областях які від XVII ст. були в складі російської держави, відсоток українського населення був значно меншим. Зменшення відсотка українців завжди співпадає з зростанням частки російського населення.

В Криму росіяни мали абсолютну перевагу (72% населення). В двох областях (Донецька і Луганська) відсоток російського населення становив від 30% до 40%. Ще в двох областях і в м. Києві росіян було від 20% до 30%. В наступних чотирьох областях частка росіян була від 10% до 20% загальної кількості населення.

Ці дані будуть вихідним пунктом для подальшої аналітичної роботи, яка показуватиме взаємні кількісні пропорції між українським і російським населенням. На сьогоднішній день це є найвагоміша демографічна проблема України.

Статистика перепису дала можливість розрізнити не тільки українців від росіян, але також і російськомовних українців та україномовних росіян. Це торкається також представників інших народів, які назвали рідною мовою не мову своєї нації, а, як правило, російську або українську мову.

В першій фазі аналізу для спрощення інтерпретації займемось лише представниками російського та українського народу. Для кращого розуміння цієї складної проблеми використаємо роботу Т. Ольшанського, який аналізує мовно-національні співвідношення росіян і українців, а також характеризує чотири основні групи росіян, котрі живуть в Україні¹²⁵.

Розглядаючи мовні проблеми, Т. Ольшанський підкреслює, що російська і українська мови близькі і споріднені: українець і росіянин не тільки взаємно розуміють один одного, але можуть вільно читати іншою мовою, принаймні щоденну пресу. Всупереч сподіванням це сприяє не виробленню двомовності, а створенню говірок, в Україні їх окреслюють загальною назвою „суржик”. Але це стосується лише усної мови. Літературна мова (а також письмова) є завжди або українська або російська.

В усній мові відчувається значна різниця між діалектом київсько-полтавським, який став основою літературної української мови і східними діалектами, ближчими до російської мови. Різко відрізняється від них галицький діалект, який ближчий до польської мови. На цій передумові Т. Ольшанський ділить російське населення на чотири групи, які порізному зв'язані з Україною і по-різному проявляють свої політичні позиції.

Перша категорія – це росіяни, які з покоління в покоління живуть в Україні, глибоко споріднені з нею як своєю „малою батьківщиною”. На думку автора, вони становлять національну меншість в Україні. Таких багато в Причорномор'ї, на Донеччині, Харківщині. Багато їх є в Криму, який вони схильні вважати частиною Росії, а не України.

Друга категорія, ймовірно найчисельніша, це так звані русифіковані, люди, відносно недавно і часто лише поверхово зрусифіковані, як правило з конкретних мотивів, більшість таких є на півдні і сході України. Русифікація їх нерідко відбувалась штучно, через відсутність українських шкіл і дитячих садків, а також доступу до української народної культури¹²⁶ Національна свідомість цієї групи дуже нестійка, в цьому випадку швидше можна говорити про

¹²⁵ Т. Olszański, *Kwestija rosyjska na Ukrainie*, ст. 81-82.

¹²⁶ Прим. Перекладача: Від, 1943р. в таких великих містах як Донецьк, Маріуполь, Макіївка, Луганськ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Сімферополь до сьогодні немає жодної української школи. По одній-дві школи є в таких мільйонних містах як Харків, Одесі, Запоріжжя, а також в Херсоні. 700-тисячний Маріуполь не має жодної української газети. Одна українська газета з мізерним тиражем є лише в Донецьку. У сімдесятих роках всі районні газети в Донецькій і Луганській областях (для сільського населення) перевели з української на російську мову. Дитячі садочки в містах всі без винятку, російськомовні.

російськомовність українців, ніж про її російську національну приналежність. Ця категорія людей схильна як до реукраїнізації так і до остаточної русифікації. При умові відкриття українських шкіл, розвитку української преси і книговидання може швидко повернутися до своїх українських коренів.

Третя категорія дуже складна для її характеристики. Це середовище зденационалізованих, т.зв. „радянські люди”, які національно несвідомі і незалежно від етнічного походження всі вони російськомовні, всі вони ідентифікуються з російською імперською традицією. В більшості мешкають на півдні України, а також в російськомовних регіонах і містах. Є серед них як росіяни так і українці.

Четверта категорія – приїжджі, в основному робітники, технічна інтелігенція, військові відставники різного етнічного походження, які підсилювали російськомовне населення.

Назвати чисельність цих чотирьох груп є дуже важливою, оскільки поділи такого роду торкаються кожної національної групи, в т.ч. і української. Національна самоідентифікація і рідна мова відокремлені одне від одного. Визнання мови іншого народу як своєї рідної мови говорить не лише про асиміляцію, а й про поступову денационалізацію.

Національна структура і національне самоідентифікація окремих груп населення в прикордонній російсько-українській смугі було різним в різні часи і в різній місцевості. Для вивчення динаміки змін розглянемо це населення під різним кутом зору: виділимо тих, у кого співпадає національність і рідна мова, а також тих, у кого вони не співпадають. Такий аналіз може бути передумовою для висновків щодо русифікації. Аналіз зроблено в розрізі областей (Таб. 42).

З числа 42,0 млн. українців лише 30,0 млн. назвали в 1959 році рідною українську мову. Наступна група т.зв. зрусифіковані українці. Згідно перепису їх було понад 2,0 млн. Серед них були навіть такі, які мешкаючи в Україні, зовсім не знали української мови. Перепис 1959р. показав на території України 7,0 млн. росіян, з них 130,0 тис. зукраїнізованих (0,3%). Ці співвідношення дуже цікаві і промовисті. Вони показують, що в Україні проявляються дуже сильні процеси русифікації українців і навпаки, що зворотній процес тобто українізація була порівняно мізерною. Така ситуація мала місце незважаючи на значну чисельну перевагу українців над росіянами. Це свідчить про велику асиміляційну потугу росіян, а з іншого боку про слабку національну свідомість українців.

Зазвичай, асиміляційні процеси мають зворотній напрям. Прийшло населення засвоює мову, культуру та звичаї автохтонів і асимілюється у новому середовищі. Російське населення в Україні не

тільки не українізується, а навпаки нав'язує свою мову, великоруську культуру і звичаї, з якими ідентифікується щораз більше число українців. Причини такого стану дуже складні. Вони закладені ще в минулих століттях, а після революції набули великого прискорення. Комуністична ідеологія проголосила ідеологію формування нової спільноти – так званого „радянського народу”. Під цим приводом всіляко нівелювались національні особливості народів. В Україні відчувався брак традицій незалежної держави, несформованість української еліти, а все це ускладнювало боротьбу за збереження і розвиток рідної мови.

Ситуація в цій справі була різною в різних частинах України. Чим довше якась місцевість перебувала під владою Росії, тим відчутніші були наслідки русифікації. На території, яку Росія опанувала в XVII ст., російська мова повністю витіснила українську. Населення міст є практично все російськомовне, а в сільській місцевості українська мова стала другорядною.

Аналогічною, хоча і не такою драматичною, є ситуація в південних областях, колонізованих в XIX ст., де історичні українські традиції не мають тривалого коріння. В обох цих регіонах українське населення щоденно користується російською мовою¹²⁷.

Зовсім іншим є становище на землях, які відійшли до Росії після розподілу Польщі, зокрема на Правобережній Україні. Процеси русифікації охопили в більшості лише міста. Село зберегло рідну українську мову і національну ідентичність. За сприятливих умов реукраїнізація відбудеться тут швидко і без великих труднощів.

В Західній Україні спостерігаємо цілком зрілу українську самосвідомість. Це торкається тих областей, які у міжвоєнний період були поза межами Української РСР. Тут збереглися народні традиції. Можна навіть припустити, що без цих земель, які стали П'ємонт на національного і державного відродження України, здобуття незалежності і політичне становлення цього народу було б неможливим. Це, в основному, торкається тих областей, які в міжвоєнний період були під владою Польщі. Тут визріла чисельна українська інтелігенція, розвинулася преса і література, утворилися різні українські політичні партії і організації, які репрезентували незалежницький рух українців. Завдяки цьому українське суспільство на цих землях було пізніше стійке до русифікації і советизації. Тут збереглися і українська мова і національна свідомість. Населення однорідне, російська меншина незначна. Зрусифікованих українців з місцевого населення тут було дуже мало.

¹²⁷ Прим. Перекладача: Тільки в містах. В сільській місцевості абсолютно переважає українська мова.

Наведені особливості можна підтвердити статистичними даними (Таб. 42). До найбільш зрусифікованих належить Донбас, зокрема Донецька область, тут 37,2% населення назвало себе росіянами і рідною мовою визнало російську. 11,7% (близько півмільйона осіб) становили зрусифіковані українці, а 6,9% – це національні меншості, які, як правило, користувались російською мовою.

Вражаючою є диспропорція між зрусифікованими українцями і українізованими росіянами. Перших було, як уже згадувалось, близько півмільйона, других – лише 13,8 тис. Це свідчить про силу російської мовної асиміляції у порівнянні з українською. Не багато кращою була ситуація в Харківській і Луганській областях.

Типовим прикладом на Правобережній Україні є Житомирська область. Процент українського населення тут становить 83,2%, росіян – 5%, зрусифікованих українців – 1,3% (тобто 20,8 тис). Є тут група українізованих росіян (6,8 тис). Наведені пропорції свідчать про стосовно непогані кондиції тут українського населення.

Для ілюстрації національної ситуації можна взяти також одну область в Західній Україні, наприклад, Тернопільську. В кінці п'ятидесятих років процент українського населення тут був дуже високим і доходив до 95%. Російського населення було всього 2,3%. Російськомовних українців було лише 0,3%, що не мало ніякого практичного впливу на демографічний стан.

Ця національно-мовна ситуація складалась протягом тривалого часу. Демографічні процеси 1960-1990рр. показують, що русифікація в цей час значно посилилась, позиції української мови і культури слабшали під натиском експансії російської мови і культури, які силовими методами пов'язувала радянська система. Підставу для таких висновків дають пізніші статистичні дані у порівнянні з даними 1959 року. Таке порівняння показує і темпи національно-мовних змін в Українській РСР.

На фоні російсько-української конфронтації інші народи та інші мови відігравали другорядну роль. Ці народи піддавалися тиску, а нерідко і подвійній дискримінації. З одного боку найважливішою була російська мова як засіб міжнаціонального спілкування (в межах СРСР) і це зобов'язувало будь-що вивчати російську мову. З другого боку республіканська (українська) мова менш важлива, але все ж привілейована відносно мов національних меншостей.

Двомовне оточення впливало дестабілізуюче і дезорганізуюче на національне усвідомлення малих народів. Влада проводила цілеспрямовану національну політику. Національні меншості були позбавлені будь-якої можливості проводити свою національну

і культурну діяльність. Після ліквідації автономії на межі двадцятих-тридцятих років постійно тривала дискримінація. Національні, мовні і релігійні переслідування взаємно накладались одне на інше в атмосфері загального терору і безкарності центральних і місцевих властей. Нерідко єдиним порятунком було приховування своєї національності і вибір на користь „радянської людини”.

Ставлення до окремих народів також було різним. Найгіршим було ставлення до поляків. Досить часто їх навіть називали не поляками, а “покатоличеними українцями”. Доля інших народів була не набагато кращою. Так звані „радянські народи” було трактовано краще від інших, наприклад, молдаван від румунів. В таких надзвичайно складних умовах, без власної освіти, видавництва, національних союзів і товариств, без можливості одержувати допомогу ззовні відбувалися швидкі процеси русифікації чи українізації, що згодом мало привести до кінцевої мети тобто до остаточної русифікації та радянської ідеологізації. Тут слід відмітити і певні об’єктивні умови. Національні меншини, згруповані на одній певній території, були в кращій ситуації від розпорощених по великій території. Угорське населення, сконцентроване в одному місці, біля кордону з власною державою, було в кращій ситуації від поляків, розкиданих на великій території центральної і західної України. До того ж слов’янські народи, як наприклад, поляки чи білоруси, легше піддавались мовній асиміляції російській чи українській. Процес русифікації чи українізації окремих народів ілюструє табл.43.

На підставі даних перепису 1959р. виготовлено карту 13. Вона графічним способом показує розселення різних народів по всій території України аналогічно як на карті 10. Істотна різниця в зображенні на цих картах пояснюється демографічними змінами, котрі відбулись за період з 1926/1937 по 1959 роки. Карта 10 візуально ілюструє ситуацію в міжвоєнний період, а карта 13, спираючись на дані перепису 1959р., показує стан розселення народів після Другої світової війни. Порівняння цих карт дає багато інформації про зміни за цей час у народонаселенні України. Не вникаючи в деталі, відмітимо, що в західній частині України майже повністю зникла польська меншина, в той же час збільшилась кількість російського населення.

Перед початком безпосередньо регіонального аналізу доцільно порівняти демографічний стан і національну структуру на території, яка в міжвоєнний період була в межах таких держав як Польща, Румунія, Чехословаччина.

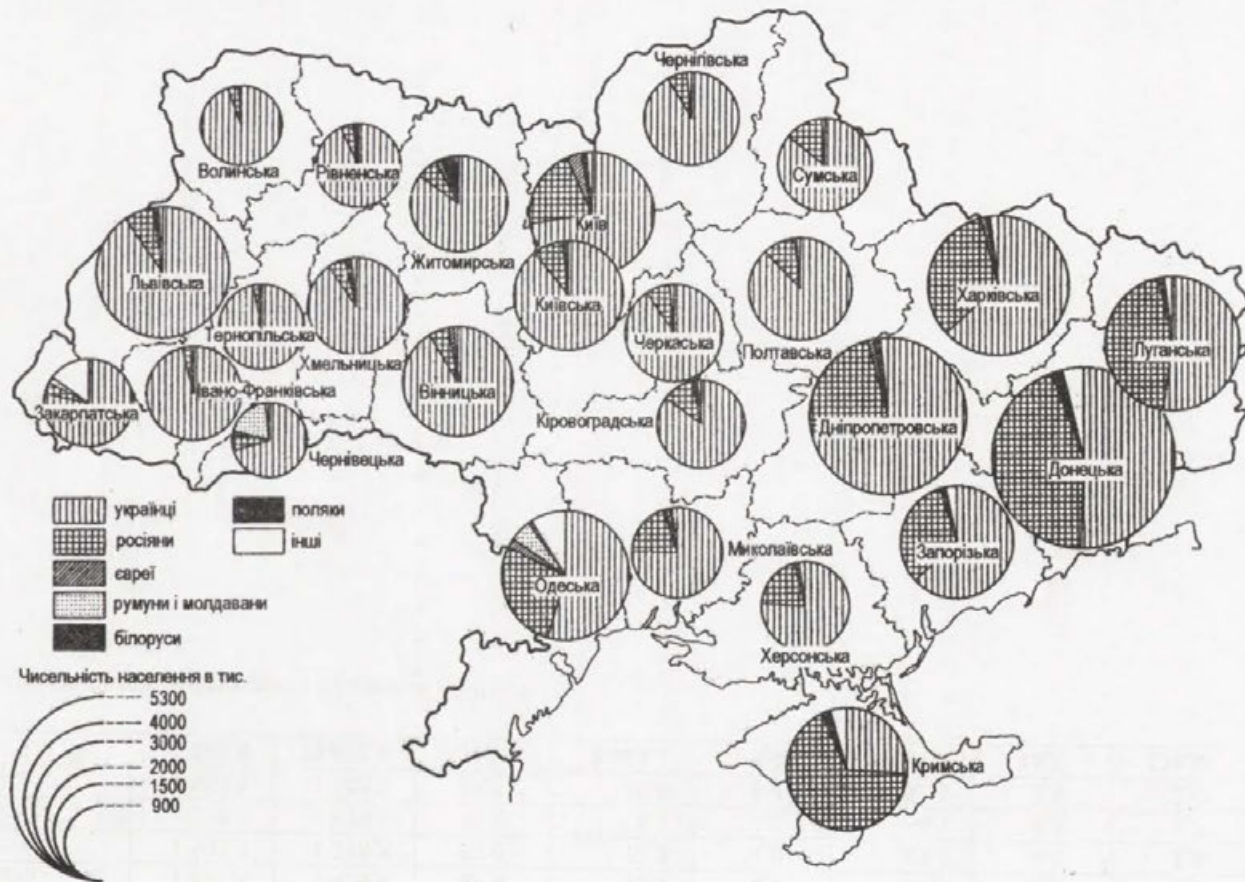
Таблиця 42. Національно-мовна структура в Українській РСР в розрізі областей в 1959 році.

Області	Кількість населення в тис.	В тому числі							
		Українці україномовні		Українці російськомовні		Росіяни російськомовні		Росіяни україномовні	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
м.Київ	1 104,3	477,5	43,3	186,3	16,8	252,7	22,9	1,5	0,0
Вінницька	2 142,0	1 947,2	90,9	19,2	0,9	88,3	4,1	5,2	0,2
Волинська	890,5	836,7	93,9	5,2	0,5	35,4	4,0	1,6	0,2
Дніпропетровська	2 704,8	1 951,2	72,1	151,6	5,6	451,2	16,7	14,7	0,5
Донецька	4 262,0	1 870,0	43,9	498,0	11,7	1 587,4	37,2	13,8	0,3
Житомирська	1 603,6	1 334,3	83,2	20,8	1,3	80,1	5,0	6,8	0,4
Закарпатська	920,2	675,9	73,4	4,5	0,4	29,2	3,1	0,4	0,1
Запорізька	1 463,8	893,2	61,4	95,3	6,5	370,6	25,3	8,4	0,5
Ів-Франківська	1 094,6	1 033,0	94,4	4,7	0,4	36,7	3,4	1,2	0,1
Кіровоградська	1 217,9	1 058,5	89,1	21,2	1,7	97,2	8,0	5,0	0,4
Київська	1 719,1	1 586,1	92,3	15,9	0,9	76,8	4,5	5,6	0,3
Кримська	1 201,5	141,7	11,8	125,9	8,3	857,9	71,4	0,4	0,2
Луганська	2 452,2	1 239,1	50,5	176,8	7,2	939,8	38,3	10,1	0,4
Львівська	2 107,9	1 786,6	84,7	31,1	1,5	178,3	8,5	2,7	0,1
Миколаївська	1 013,8	744,6	73,4	78,1	7,7	134,7	13,3	4,5	0,4
Одеська	2 026,6	983,7	48,5	139,6	6,9	435,2	21,5	4,6	0,2
Полтавська	1 631,7	1 503,7	92,1	20,9	1,3	77,1	4,7	6,2	0,3
Рівненська	926,2	858,1	92,6	5,9	0,6	37,4	4,0	1,7	0,2
Сумська	1 513,7	1 241,7	82,0	89,1	5,9	163,0	10,8	4,6	0,3
Тернопільська	1 085,6	1 026,8	94,5	3,3	0,3	25,4	2,3	1,5	0,2
Харківська	2 520,1	1 542,6	61,2	191,4	7,6	652,5	25,8	13,0	0,5

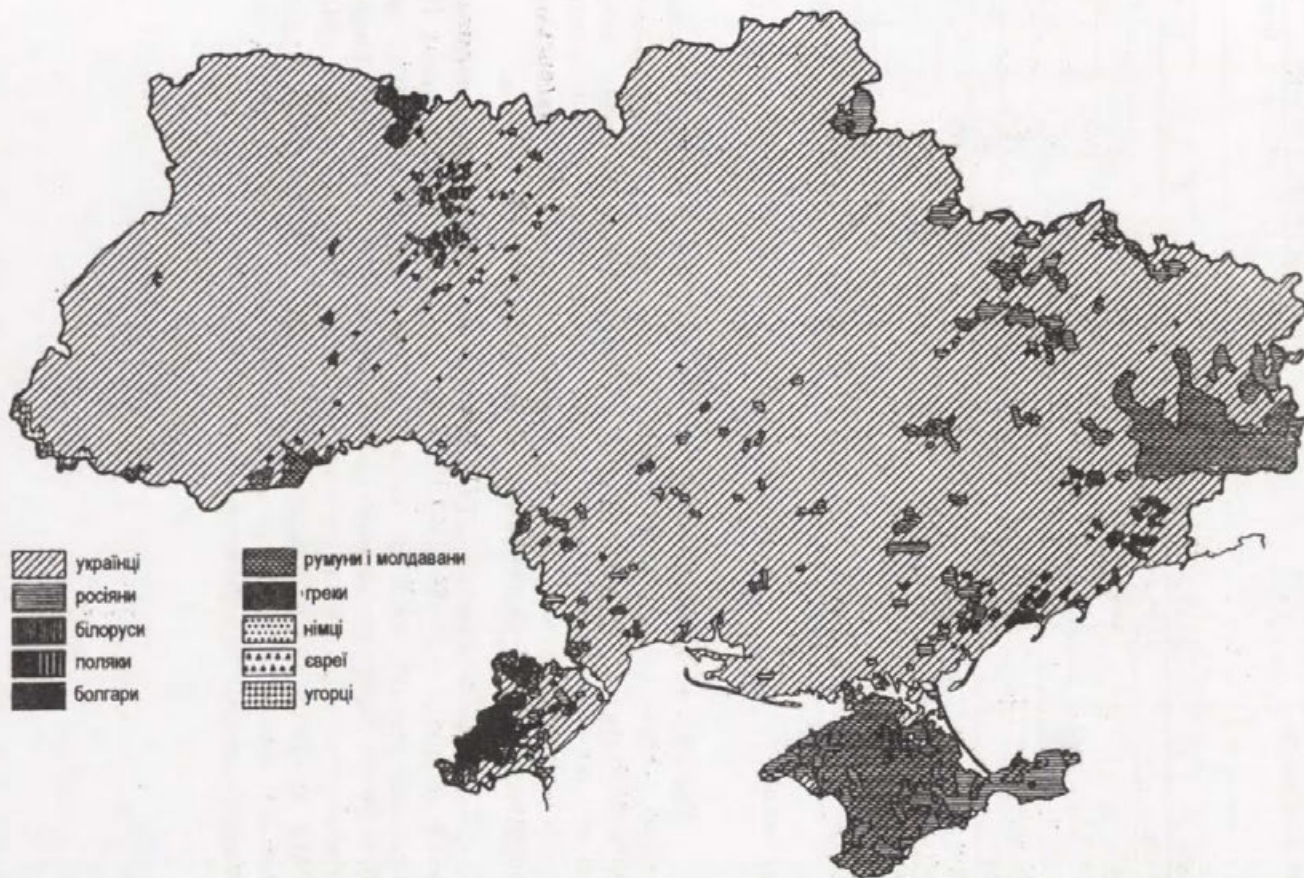
Херсонська	824,2	623,7	75,7	44,4	5,4	125,4	15,2	5,8	0,7
Хмельницька	1 611,4	1 439,8	89,4	13,1	0,8	57,4	3,6	4,2	0,2
Черкаська	1 503,3	1 398,3	93,0	14,7	1,0	63,1	4,2	3,8	0,2
Чернівецька	774,1	509,6	65,8	8,1	1,0	50,5	6,5	0,7	0,1
Чернігівська	1 553,8	1 368,5	88,1	99,6	6,4	58,5	3,8	2,6	0,2
Всього	41 869,0	30 072,4	71,8	2 064,7	5,0	6 961,8	16,6	130,6	0,3

Джерело: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года.

Карта № 12. Національна структура населення Української РСР в 1959 р. в розрізі областей

Карта № 13. Національне розташування в Українській РСР в 1959 р.

Таблиця 43. Мовна структура населення Української РСР в 1959р.

Національність	Кількість населення	Визнання рідної мови			
		Мова свого народу	Мова не свого народу		
			Українська	Російська	Інші
		тис.			
Українці	32 158,5	30 072,4	–	2 075,5	10,6
Росіяни	7 091,3	6 958,9	130,6	–	1,8
Євреї	840,3	142,2	23,4	671,4	3,2
Поляки	363,3	68,2	248,6	45,3	1,2
Білоруси	290,9	107,0	26,6	157,2	0,2
Молдавани	241,6	200,5	16,0	24,4	0,7
Болгари	219,4	177,3	5,4	36,0	0,7
Угорці	149,2	147,0	1,2	0,8	0,2
Греки	104,4	8,3	2,9	92,8	0,4
Румуни	100,9	85,0	12,9	1,2	1,7
Інші	309,2	169,2	22,3	108,6	9,1
Всього:	41 869,0	38 136,0	489,9	3 213,2	29,9

Джерело: *op.cit.*

Колишні польські території, які від 16 серпня 1945р. перебувають в межах України, належали до Волинського, Тернопільського, Станіславського і, в значній мірі, Львівського воєводств. Після встановлення нових державних кордонів, а також адміністративних змін, ці землі зараз перебувають в складі Волинської, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської і Львівської областей.

З метою визначення втрат, зумовлених війною і переселенням народів, за вихідний пункт взято 1939 рік у порівнянні з 1959 роком. На землях, що тоді належали до Польщі, в 1939р. перебувало 7650,0 тис. осіб. Перепис 1959р. показав на цій же території 6104,8 тис. осіб. Навіть не враховуючи високого натурального приросту, який мав місце в 1946-1959р.р, до рівня 1939р. бракувало 1545,2 тис. осіб. Це були, втрати, зумовлені війною, і особливо зменшенням польського і єврейського населення. Сальдо цих змін відображено в таблиці 44.

Таблиця 44. Зміни кількості населення на території Волинської, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської і Львівської областей в 1939-1959р.р.

Національність	Кількість населення		
	1939	1959	Різниця
	тис.		
Українці	4 670,0	5 592,9	+922,9
Поляки	2 065,0	97,4	-1 967,6
Євреї	750,0	30,0	-720,0
Росіяни	26,3	322,1	+295,8
Інші	138,7	62,4	-76,3
Всього	7 650,0	6 104,8	-1 545,2

Увага: На 1959р. кількість поляків і євреїв занижена на кілька тисяч осіб, так як в тих округах, де кількість польського і єврейського населення була незначною, не подано статистичної інформації.

Зменшення польського і єврейського населення було лише в певній мірі рекомпенсоване прибуттям 300,0 тис. росіян, репатріацією українців з Польщі і натуральним приростом всього населення. Це вплинуло на зміну частки окремих народів у загальній кількості населення. Зросла частка українців з 61,0% до 91,6%, або на 30,0%. Перед війною польське і єврейське населення становило разом 36,8% загальної кількості населення, а через 20 років його частка знизилась до 2,1 %. З'явилась нова національна група – росіяни. Ці кардинальні демографічні зміни привели до утворення суцільно українського простору.

Аналогічно співставлено і проаналізовано національний склад земель, які в міжвоєнний період належали до Румунії, а тепер є в межах України. Регіон Північної Буковини і Хотинський становлять сьогодні Чернівецьку область. Передвоєнні дані візьмемо за основу з румунського перепису 1930 року. Показник національності, як найбільш вірогідний, визначимо за мовним критерієм (Таб. 45).

Таблиця 45. Зміни кількості населення на території Чернівецької області в 1930-1959 роках

Національність	Кількість населення		
	1930	1959	Різниця
	тис.		
Українці	412,3	518,2	+105,9
Румуни і молдавани	246,6	151,5	-95,1
Євреї	89,7	42,1	-47,6
Росіяни	53,3	51,3	-2,0
Поляки	22,1	6,0	-16,1
Інші	44,3	5,0	-39,3
Всього	868,5	774,1	-94,4

Як бачимо, в аналізованому нами періоді відбувся ріст лише українського населення, частка котрого в загальній кількості зросла з 47,5% до 66,9%. Можна стверджувати, що цей периферійний район, який лежить на стику етнічних українських і румунських територій, виразно набрав характеру українського. Зменшення інших національних груп населення пояснюється переселенням і воєнними втратами. У випадку румун і поляків основну роль відіграли виїзди. Вражаючим фактом є значний демографічний регрес провінції, яка відносно незначно постраждала у воєнний період, і в той же час завжди відзначалась високим натуральним приростом. Відносно меншими були тут втрати єврейського населення. Повторне включення Буковини в 1941 р. до складу Румунії дало можливість багатьом євреям уникнути знищення.

За аналогічним принципом зроблено аналіз структури народонаселення Закарпатської області, яка була в складі Чехословаччини, згодом – в складі Угорщини, в 1945 році передана Чехословаччиною Радянському Союзу. Відправним пунктом взято чехословацький перепис населення 1930 року (Таб. 46).

Таблиця 46. Зміни кількості населення в Закарпатській області в 1930-1959 роках

Національність	Кількість населення		
	1930	1959	Різниця
	тис.		
Українці	447,2	686,5	+239,3
Угорці	108,9	146,2	+37,3
Росіяни	–	29,6	+29,6
Румуни	12,7	18,4	+5,7
Чехи і словаки	35,2	12,3	-22,9
Євреї	90,5	12,2	-78,3
Інші	30,8	15,0	-15,8
Всього	725,3	920,2	+194,9

Високий натуральний приріст населення Закарпатської Русі зумовив її динамічний демографічний розвиток. Цей регіон відзначався високою народжуваністю до війни, під час війни, а також у післявоєнні роки. Великі втрати у воєнний період понесли лише євреї. Після зміни державних кордонів виїхала абсолютна більшість чехів та словаків. В результаті частка українського населення зросла з 61,6% до 74,6% загальної кількості населення.

В територіальному розподілі населення зміни були мінімальними. У південній частині області зберігся традиційний район угорського поселення. В усіх інших місцевостях переважало українське населення. Відносно невеликим був вплив російського населення. Це пояснюється

периферійністю і низьким рівнем промислового розвитку регіону, відділеного від України Карпатськими горами.

Для тих областей, які перед другою світовою війною перебували у складі Української РСР, автор не в змозі зробити порівняння з передвоєнним часом. Опубліковані дані перепису 1937р. уривчасті і взагалі не дають відомостей про національний склад в розрізі областей. Дані перепису 1926р. взагалі неможливі для порівняння, бо в той час був зовсім інший адміністративний поділ території. У зв'язку з чим подальший регіональний аналіз матиме статистичний характер і торкатиметься виключно 1959 року. Розгляд національної структури всього населення в розрізі областей не є крайньою необхідністю, тим більше, що в таблиці 41 подано інформацію про кількість і розміщення українців, росіян, поляків та євреїв. По тих областях, де компактно проживають інші народи, котрі не ввійшли в перелік Табл.41, а також з метою підкреслити істотні особливості, буде проведена більш глибока оцінка національної ситуації.

Київ – столиця України, був завжди багатонаціональним містом. Перед Першою світовою війною тут домінувала російська мова і, в певній мірі, польська. Серед населення переважали росіяни. Швидкий розвиток промисловості у міжвоєнний період викликав великий вплив українців, котрі швидко стали кількісно переважати. Однак місто продовжувало залишатись російськомовним. Навіть свідомі українці, котрі вважали українську мову рідною, не користувались нею не тільки в суспільному житті, а й нерідко і в щоденному спілкуванні. Національно-мовна структура населення м. Києва докладно відображена в таблиці 47.

Таблиця 47. Національно-мовна структура м. Києва в 1959 році

Національність	Кількість населення	Рідна мова іншого народу			
		власного народу	українська	російська	інші
тис.					
Українці	663,9	477,5	–	186,3	0,1
Росіяни	254,3	252,8	1,5	–	0,0
Євреї	153,5	19,9	0,9	132,6	0,1
Білоруси	13,2	3,0	0,4	9,8	0,0
Поляки	8,5	0,8	2,0	5,7	0,0
Інші	10,9	3,9	0,3	6,7	0,0
Всього	1 104,3	757,9	5,1	341,1	0,2

Джерело: *op.cit.*

В столиці України лише 60,1% населення становили українці, з яких 28,1% визнавало російську мову рідною. Ці дані показують, як

далеко зайшла русифікація. Створилась парадоксальна ситуація, коли сільське українське населення, прибуваючи до столиці своєї країни, втрачало свою рідну мову. Київ не в стані був сформуванати українське обличчя і навіть відігравав дестабілізууючу роль на своє українське підгрунття.

Багатонаціональним був склад населення у 1959 році в Одеській області. Одещина традиційно складалась з двох частин. Південно-західна частина області у міжвоєнний період належала до Румунії (т.зв. Аккермансько-Ізмаїльський район). Друга частина це власне Одещина. Область мала характер багатоетнічний, тут проживали наступні народи:

Українці	–	1 124,4 тис.	або.	55%	населення
Росіяни	–	440,4 тис.	або.	21,7%	населення
Болгари	–	153,1 тис.	або.	7,6%	населення
Молдавани	–	125,0 тис.	або.	6,2%	населення
Євреї	–	121,4 тис.	або.	6,0%	населення
Гагаузи	–	21,7 тис.	або.	1,1%	населення
Білоруси	–	10,0 тис.	або.	0,5%	населення
Інші	–	30,6 тис.	або.	1,4%	населення
Всього	–	2026,6 тис.	або.	100,0%	населення

Перед Другою світовою війною Одеса мала переважно російсько-єврейський характер, а сільські райони відзначались складною національною мозаїкою. У північно-східних районах жили українці. Ближче до румунського кордону переважали болгари і молдавани (румуні).

В одному з попередніх розділів, при аналізі перепису населення 1926р., ми звернули увагу на диференціацію народів, котрі населяли Кримський півострів. Тоді переважали росіяни (42,2%), потім йшли татари (25,1%), наступною етнічною групою були українці (10,8%), євреї(7,0%).

Дані перепису 1959 року показали такий національний склад населення Криму:

Росіяни	–	858,3 тис.	або	71,5	%	населення
Українці	–	267,7 тис.	або	22,3	%	–
Євреї	–	26,4 тис.	або	2,2	%	–
Білоруси	–	21,7 тис.	або	1,7	%	–
Інші	–	27,4 тис.	або	2,3	%	–
Всього:	–	1 201,5 тис.	або	100,0	%	–

Після виселення в 1944 році татар зміцніли позиції росіян і українців, особливо зросла перевага росіян.

Свого роду колискою українського національного руху було Запоріжжя. З цієї точки зору цікавою і значущою є представлена національна структура цієї області, яка знаходиться в центрі республіки:

Українці	–	999,4 тис.	або	68,2 %	населення
Росіяни	–	379,1 тис.	або	25,9 %	населення
Болгари	–	36,6 тис.	або	2,5 %	населення
Євреї	–	20,8 тис.	або	1,4 %	населення
Білоруси	–	9,7 тис.	або	0,7 %	населення
Інші	–	18,2 тис.	або	1,3 %	населення
Всього:	–	1 463,8 тис.	або	100,0 %	населення

В Запорізькій області понад 25% населення становили росіяни. Якщо враховувати, що 106,1 тис. українців задекларували в переписі приєднання до російськомовної групи, то вимальовується картина дійсної національної ситуації. Навіть на Запоріжжі позиції українців уже в 1959 році були під сильною загрозою експансії російського елементу.

Закінчуючи роздуми над національним складом в різних регіонах, подаємо додатково картину розміщення польського населення по областях (Таб. 48).

Таблиця 48. Розміщення польського населення в Українській РСР в 1959 році

Області	Кількість населення	Рідна мова іншого народу			
		Польська	Українська	Російська	Інші
тис.					
Житомирська	103,0	7,9	91,5	3,5	0,1
Хмельницька	70,1	13,6	34,6	1,8	0,1
Львівська	59,1	29,9	26,8	2,4	0,0
Тернопільська	23,5	2,5	20,7	0,2	0,1
Вінницька	20,8	0,9	18,4	1,4	0,1
Ів-Франківська	10,4	3,0	7,1	0,3	0,1
м. Київ	8,5	0,8	2,0	5,7	0,0
Київська	7,2	0,4	6,0	0,8	0,0
Дніпропетровська	6,1	0,5	1,8	3,7	0,1
Рівненська	4,4	1,0	2,6	0,8	0,0
Чернівецька	3,2	1,2	1,4	0,5	0,1
Інші області	47,0	6,5	15,7	24,2	0,6
Всього	363,3	68,2	248,6	45,3	1,3

Джерело: *op.cit.*

Перший післявоєнний перепис населення показав на території Української РСР 363,3 тис. поляків. Попередні підрахунки показували, що в 1939р. на цій території було 2509,0 тис. поляків. Через 20 років їх залишилось всього 14,8% від попередньої кількості.

Поляки, котрі залишились на території України, розміщені, в основному, між Дніпром і Збручем, тобто на тих територіях, які в міжвоєнний час не входили до складу Польщі. Лише близько 100,0 тисяч поляків залишилось у Східній Галичині і на Волині. Основна маса польського населення була репатрійована. Це населення, як колишні громадяни II Речі Посполитої, одержали право на репатріацію, тоді як поляки з-за Збруча такого права не мали.

Друга істотна причина пов'язана з подіями 1942-1944р.р. Розпочатий українськими націоналістами терор охоплював лише західноукраїнські землі. Польське населення на території довоєнної Української РСР, яке пережило страшний радянський терор в 1932-1938р.р., в роки війни не було об'єктом переслідувань з боку українських націоналістичних угруповань. Були навіть випадки, коли польське населення з Західної України втікало на Схід, щоб уникнути розправи. Цим пояснюється те, що більшість польського населення зосереджена далеко від польського кордону.

На території Української РСР в 1937р. проживало 418,0 тис. поляків. За даними перепису 1959р. на цих землях їх лишилось лише 250,0 тис. осіб. Таке значне зменшення пояснюється депортаціями 1938 року, а згодом наростаючою мовно-національною асиміляцією. Про становище польського населення в Україні В.Кусінський писав наступне:

– Можливо що певна частина польського населення розпорошена в різних областях України, під тиском обставин і місцевих владних структур асимілювалась, або ж зберігаючи польську національну свідомість, приховувала своє походження і декларувала приналежність до інших національних груп. Можна також припустити, що зменшенню кількості поляків в Україні могла сприяти порушена суспільна структура. Внаслідок сталінських переслідувань, репресій у часи війни, призову на службу в армію і воєнні втрати серед польського населення, як зрештою і у всій Україні, жінки становили більше ніж 3/5 всього населення. Частина польок, не виходячи заміж, не мала дітей, а частина пов'язувала свою долю з представниками інших національностей, найчастіше з українцями і росіянами, підлягала швидкій асиміляції, а їх нащадки вже ресструвалися вже не як поляки. У змішаних шлюбах дужк часто національність дітей визначалася на підставі національності

того з батьків хто належав до домінуючої групи пануючого народу, а не національної меншості¹²⁸.

Найчисельнішим польське населення було в Житомирській області (103,0 тис.) і в Хмельницькій (70,0 тис.). Всього на території на схід від Збруча проживало, за даними перепису 1959р., понад чверть мільйона поляків. Протягом десятиліть це населення було позбавлене прав національної меншини. Воно переслідувалось царатом, згодом більшовиками (з короткою перервою в двадцятих роках).

Ліквідація костелів, посилення атеїзму позбавляло це населення духовної опори. Піддане українізації чи русифікації, пограбоване, позбавлене власної землі польське населення було приречене на національне виродження. Не дивно, що в таких екстремальних умовах поляки втрачали свою рідну мову. Наприклад, в Житомирській області лише 7,7% поляків назвали рідною мовою польську. Те ж спостерігаємо і в інших областях. Лише у Львівській області понад 50% поляків визнали польську мову рідною.

Можна припустити, що статистичні дані про кількість поляків в Україні є в певній мірі заниженими. На деяких територіях визнання польського походження вимагало неабиякої відваги. Та й процеси асиміляції зайшли занадто далеко. Крім цілеспрямованих дій скерованих на денационалізацію, відігравали свою роль і натуральні процеси (наприклад, змішані шлюби), які також впливали на постійне зменшення кількості поляків.

¹²⁸ W. Kusiński, *Polacy na Ukrainie*, ст. 29.

The present study examined the effects of a 10-week course on the development of self-esteem and self-concept in a sample of 100 college students. The course was designed to help students understand the relationship between their thoughts, feelings, and behaviors. The results showed that students who completed the course had significantly higher self-esteem and a more positive self-concept compared to those who did not. The course also had a positive effect on students' academic performance and social skills.

The findings of this study suggest that a structured course focusing on self-awareness and personal growth can be an effective intervention for improving self-esteem and self-concept in college students. The course content should include exercises and activities that encourage students to reflect on their experiences and identify areas for personal development. The results also indicate that the benefits of the course extend beyond the classroom, as students showed improved academic and social outcomes.

Future research should explore the long-term effects of such interventions and the role of social support in maintaining gains. Additionally, it would be beneficial to investigate the effectiveness of similar programs for different populations, such as students with lower self-esteem or those from diverse backgrounds. The current study provides a foundation for further research on the impact of self-focused educational programs on student well-being and success.

VIII. Національні зміни в Українській РСР в 1959-1970 роках

Другий післявоєнний перепис населення в Радянському Союзі проведений в 1970р. Порівняльний розгляд двох часових періодів (1959 і 1970) може бути основою для динамічного аналізу, що дасть можливість виявити демографічні проблеми не тільки в статистичному плані. Попередні аналізи охоплювали статистичні дані різних країн і не завжди точно співпадали в часі, тому мали місце деякі припущення і умовності. Переписи ж 1959 і 1970 рр. були побудовані на одній і тій же основі. Різноманітні відхилення від норми проявлялися в обох переписах ідентично¹²⁹. Це значно полегшує аналіз статистичних матеріалів і є передумовою, що дає можливість встановити фундаментальні тенденції у національних змінах.

Кількість населення Української РСР зросла в роках 1959-1970 з 41 869 до 47 126,5 тис., тобто на 5257,5 тис. осіб. Крім Російської РСР, жодна країна в Європі не мала в той період такого великого абсолютного приросту населення, а в процентному відношенні лише Албанія мала вищий показник. Це було зумовлено високим (хоч і дещо спадаючим) натуральним приростом, припиненням тотальних репресій і депортацій, економічною стабілізацією в країні. Якщо протягом попередніх 60 років населення України коливалось у межах 35-40 млн. осіб, то в кінці згаданої декади (в 1970 р.) на 7 млн. перекрыто рівень 1914, 1931 чи 1939рр. Зміни демографічного потенціалу окремих народів, котрі населяють Українську РСР, подано в таблиці 49.

Непомірно зросла в 1959-1970 рр. кількість російського населення. Приріст становив понад 2 млн. чол. Це був не стільки натуральний приріст скільки відмічався масовий наплив росіян до України¹³⁰. Частка російського населення зросла з 16,9% до 19,4% в загальній кількості населення, або на 2,5%. У процентному відношенні найбільше зросла частка білорусів. Українське населення також зростало динамічно.

¹²⁹ Незважаючи на тенденційність радянських переписів, а інколи і свідомо перекручення, їх все ж слід оцінювати належно, оскільки влада була зацікавлена в їх ретельності, хоч локальні умови не завжди сприяли їх вірогідності.

¹³⁰ Прим. перекладача: Цьому сприяло прийняття закону, згідно з яким старші офіцери, які звільнялися зі Збройних сил де-небудь на території СРСР, мали право вибору місця проживання з негайним наданням їм житла за рахунок місцевих Рад. Тому багато військовослужбовців з усіх кінців СРСР: з Далекого Сходу, Сибіру, Камчатки обирали місцем проживання південь України, Крим та інші райони України. Закон зобов'язував місцеві Ради в обов'язковому порядку передавати на цю мету 10%.

Щоправда, приріст українців був нижчим середньо республіканського і навіть частка українців дещо знизилась в загальному балансі населення, але це зниження ще не становило демографічної загрози.

Таблиця 49. Зміни в національній структурі Української РСР в 1959-1970 рр.

Національність	Кількість населення (в тис.)		Різниця між 1959-1970 рр.	
	1959	1970	тис.	%
Українці	32 158,5	35 283,8	+3 125,3	+9,7
Росіяни	7 091,3	9 126,3	+2 035,0	+28,7
Євреї	840,3	771,1	-63,2	-7,5
Білоруси	290,9	386,8	+95,9	+33,0
Молдавани і румуни*	342,5	378,0	+35,5	+10,3
Поляки	363,3	295,1	-68,2	-18,8
Болгари	219,4	234,4	+15,0	+6,8
Угорці	149,2	157,7	+8,5	+5,7
Греки	104,4	106,9	+2,5	+2,4
Татари	60,9	76,2	+15,3	+25,1
Інші	248,3	304,2	+55,9	+22,5
Разом	41 869,0	47 120,5	+5 251,5	+12,5

* В 1959р. Молдавани – 241,6 тис.; Румуни – 100,9 тис. В 1970 р. – Молдавани – 265,9 тис.; Румуни – 112,1 тис.

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения в 1959 г. Украинская ССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г.*

Два народи знизили свої показники як в абсолютних, так і в процентних обчисленнях. Це євреї і поляки. Це було результатом русифікації, рідше українізації. Розпорошене польське населення, позбавлене від початку тридцятих років римо-католицького костелу, польських шкіл і клубів, будь-якої автономії, швидко розчинялося в іншомовному середовищі. Можна також припустити, що частина польського і єврейського населення приховала свою національну приналежність. Однак це не мало великого значення, оскільки частка обох цих народів була незначною.

Однією з важливих проблем народонаселення України була пропорція в розміщенні українців і росіян. При розгляді результатів перепису 1959 р. стає зрозуміло, що розгляд самого національного критерію не в стані в'ясувати сукупність усіх проблем, і лише при співставленні цього критерію з мовною статистикою можна визначити фактичний стан етнічних стосунків на широкій території, де разом проживали українці і росіяни. Перед початком статистичного аналізу за 1959-1970 роки необхідно розглянути передумови, які впливали на

перебіг і темпи змін у мовно-національних процесах, ми намагаємося в'яснити і певні загальні причини, які обумовлюють подальший стан речей.

Незаперечно, що національно-демографічні зміни в першій половині ХХ ст. в Україні зумовлені катаклізмами двох світових війн, які привкли до зміни державних кордонів і викликали велику міграцію. Додаткову роль відіграли експерименти колективізації та ліквідація приватної власності на землю. Всі ці зміни мали революційний характер. Після II світової війни зміни набрали еволюційного характеру. Вирішальне значення для мовно-національного фактору мала приналежність України до Радянського Союзу. Багатомільйонний народ на величезній власній території був позбавлений незалежності, перебував у складі централізованої імперії, жив за директивами з Москви і піддавався довголітній інтенсивній советизації і русифікації. Не мав внутрішніх сил для організації опору і боротьби за свої права¹³¹.

Нелегко було боротись за незалежність в умовах, коли Україна фактично не мала державницьких традицій. Український народ виявився безборонним перед брутально нав'язаною утопічною, але тотальною ідеологією комунізму. Не було у нього настільки сильних ідейних вартостей і державно-народних традицій, які були б спроможні протистояти так званій інтернаціоналістичній доктрині Леніна, яка була завуальованою доктриною великодержавного шовінізму. До того ж, лінгвістична спорідненість української і російської мов утруднювала самотутнє культурне становлення українців. Російська мова в СРСР займала панівне становище, була обов'язковою для вивчення в усіх республіках¹³². Сформульована Сталінім теорія про злиття різних мов згідно котрої протягом тривалого історичного періоду одні мови зникали,

¹³¹ З цим важко погодитись. Опір і національно-визвольна боротьба українців точилась протягом усього ХХ ст. Третина ГУЛАГу була заповнена українцями. Ця боротьба велася по всій Україні, але жорстоко придушувалась у зародку. Досить згадати імена таких борців за українські ідею і державність як академік С.Єфремов; М.Грушевський, понад 400 письменників і поетів, розстріляних і замучених в катівнях НКВД-КДБ. Дисидентів 60-х років: Лук'яненко, Чорновола, Стуса, Марченка, генерала Григоренка, Плюща, В.Мороза і тисячі й тисячі безіменних героїв, які жертвовно віддавали своє життя за незалежну Україну. В ХХ ст. на землях України п'ять разів проголошувалась незалежність: 1918р. – у Києві; 1918р. – у Львові; 1938р. – у Закарпатті; 1941р. – у Львові; 1991р. у Києві і по всій Україні. За цим стоїть величезна організаторська робота.

¹³² Прим. перекладача: Це свідчить про нескорений дух спротиву українців, який привів Україну в 1991 році до повної незалежності. Цілі галузі суспільного життя були виключно російськомовними: армія і військова справа, спорт, фізкультура, технічні Виузи, медицина.

а інші збільшували свій вплив, тепер виникає необхідність у створенні одної мови для свого людства. Така спільна мова мала постати з т. зв. національних мов, які об'єднуються в міжнародну мову. Сталін брав до уваги виникнення т.зв. "зональної мови", свого роду перехідний етап. Як перший етап у творенні такої інтернаціональної мови для СРСР повинна була стати російська мова. Це було теоретичною підставою для русифікації всіх союзних республік¹³³.

В рамках боротьби з націоналізмами менших народів обмежувалось застосування національних мов і затушовувалися етнічні відмінності. Після смерті Сталіна, а власне після XX з'їзду КПРС, наступило послаблення радянської системи, так звана „хрущовська відлига”. З кінця п'ятдесятих років з'явилися перші спроби боротьби за рідну мову і утвердження української ідентичності. Після багатьох років терору і репресій українське суспільство було залякане і пригнічене, але механізми поневолення діяли все менш справно.

Часті зміни верхівки партійної ієрархії полегшували опозиційну боротьбу. На з'їзді письменників України пролунали голоси в обороні української мови і української культури. Цю лінію підтримала в 1962р. студентська молодь. В 1965р. з протестами виступили студенти Київського університету. Влада не відповіла репресіями. Поступово почали з'являтися ознаки лібералізації республіканської політики. На загальних зборах Спілки письменників України 16-20 листопада 1966р. П.Шелест, перший секретар ЦК Компартії України, закликав берегти і розвивати українські мову.

Широкого розголосу набула робота літературного критика І. Дзюби під назвою „Інтернаціоналізм чи русифікація”. В ній І. Дзюба розкритикував радянську національну політику за шовінізм і форсовану русифікацію. Свої аргументи він підкріплював цитатами з лєнінських творів і широкою документацією, яка показувала розміри русифікації. Позиція П. Шелеста і комуністичної партії була мінливою і непослідовною, але поступово відбувалася лібералізація політики в галузі української культури і літератури. Зникли найбільш різкі форми мовної дискримінації. Не будучи в стані оборонити українські інтелігенцію і перешкодити швидкій русифікації освіти, П. Шелест вжив заходів щодо розширення публікацій на українській мові. Все це йшло в розріз з генеральною лінією ЦК КПРС. Москва ніяк не могла цього стерпіти, і П. Шелест був усунутий з посади керівника ЦК партії українських комуністів. Безпосередньою причиною звільнення П. Шелеста стала його книжка „Україна наша радянська”, в якій з патріотичних позицій висвітлена історія, культура і традиції

¹³³ В. Lewycky, *Polityka i społeczeństwo na Ukrainie sowieckiej, 1953-1980*, ст. 117-123.

українського народу. Кремль розцінив її як націоналістичну. На зміну Шелесту до керівництва республіканської компартії прийшли люди, котрі різко посилили русифікаційні процеси. Позитивні для української культури шістдесяти роки закінчились з приходом до влади В. Щербицького. Наступив різкий поворот до твердого проросійського курсу в національній політиці.

Позитивні зрушення шістдесятих років не могли змінити загальної тенденції до поступової русифікації суспільного життя в Україні. За винятком незначної кількості інтелігенції і студентства українське суспільство залишалось пасивним. Багаторічна ідеологічна комуністична індоктринація, брак національних традицій (за винятком Західної України) зумовлювали поступову денационалізацію і втрату рідної мови. Це сприймалося як нормальне явище і не викликало спротиву. Це видно з чергових переписів населення. Навіть статистика не віддзеркалювала реального стану речей, оскільки багато людей, які декларували українську мову як рідну, в повсякденному житті все частіше вживали російську мову. Ситуацію ускладнював швидкий ріст кількості російського населення, яке проживало в Україні і не потребувало знання української мови, оскільки російська мова стала мовою не тільки урядових установ, вулиці, а й мовою спілкування вдома. Ці процеси істотно різнились в різних регіонах України. Вони повністю охопили східні і південні райони України і щораз більше охоплювали Лівобережжя. Правобережжя і Західна Україна ще зберегли українську мову, однак процеси русифікації охопили цілу країну. Рівень і динаміку цих процесів, демографічні зміни відображені в таблиці 50. За вихідний пункт взято мовно-національний стан за 1959р., в також зміни, що сталися до 1970р. Дані подано в розрізі областей (Таб. 50).

Приріст обох головних національних груп, тобто українців україномовних і росіян російськомовних в абсолютних цифрах був приблизно рівним. Такий стан пояснюється лише чотирикратною перевагою автохтонного українського населення. Кількість населення обох національностей зросла в 1959-1970 рр. приблизно однаково. Кожна з цих груп збільшилась приблизно на 2,0 млн. осіб. У зв'язку з цим кількість російськомовних росіян зросла на 29,2%. Українське україномовне населення зросло лише на 7,3%. Найшвидшим приростом відзначалось російськомовне українське населення, тобто зрусифіковані українці, кількість яких збільшилась до 45,4%. Загальний приріст росіян і зрусифікованих українців був значно вищим від приросту українців.

Така велика різниця в динаміці окремих груп населення чітко вказувала на політику русифікації українського суспільства. Це яскраво видно на прикладі окремих областей. В чотирьох областях зменшилась кількість україномовного населення, в т.ч. в найбільшій за кількістю населення Донецькій області. В семи областях стан був стабільним

і приріст не перевищував 5%. В чотирьох областях темпи приросту україномовного населення становило від 5 до 10%. Лише одна область і місто Київ позначились дуже швидким приростом україномовного населення. Необхідно відзначити, що цей великий приріст українського населення в м. Києві і в Криму був для української справи дуже корисним. В столичному Києві і в Криму процеси русифікації набули великої сили, і прибуваючі з сільської місцевості українці швидко втрачали свою мову і русифікувались.

Динаміка етнічного російського населення була дуже високою. В дев'яти областях це населення виросло з 1959 по 1970р.р. на 30% і більше, а ще в шести областях від 15% до 30%. Найбільші темпи приросту були в промислово розвинутих та урбанізованих областях. Лише в сільськогосподарських областях в західній частині України цей процес був повільнішим, однак і тут наплив російського населення був вищим від приросту українців.

Характерною ознакою періоду 1959-1970р.р. була швидка динаміка росту т.зв. зрусифікованих українців. В дев'яти областях, зокрема в Харківській, Херсонській, Дніпропетровській, Донецькій, Кримській, Луганській, Миколаївській, Одеській і Запорізькій, кількість зрусифікованих українців зростає щонайменше на 50%. Слід відзначити, що в східних і південних областях України ставало все більше російськомовних українців. Вони були дестабілізуючим фактором для інших українців. Приріст цієї групи приблизно на 1,0 млн. осіб був віддзеркаленням процесу мовної асиміляції і відхід українців від рідної мови. Ці процеси були менш відчутні на Правобережній Україні, і особливо на територіях, які перед війною належали до Польщі, Чехословаччини і Румунії.

Тут збереглися народні традиції і викристалізувалась сильна національна самосвідомість, що дало можливість людям усвідомлювати свою національну ідентичність і зберегти рідну мову. Історична перспектива показала, що завдяки неприналежності цих областей у міжвоєнний період до Української РСР національний процес тут розвивається більш інтенсивно, ніж в інших областях, які були в складі СРСР.

В Україні відбувалися одночасно два процеси: швидка демографічна динаміка населення та структурні зміни внаслідок поступової русифікації в різних формах (наплив росіян, перехід частини українців на російську мову і втрати ними національної самосвідомості). Все це зумовило те, що протягом останніх шістдесяти років мовна національна ситуація в Україні зазнала еволюційних змін. Перепис 1970 року відобразив стан, який був наслідком в демографічно-національній трансформації українського суспільства протягом минулих років (Таб. 51).

Таблиця 50. Зміни мовно-національної структури в Українській РСР в розрізі областей в 1959-1970 роках

Області	Приріст кількості населення	В тому числі							
		Українці україномовні		Українці російськомовні		Росіяни російськомовні		Росіяни україномовні	
	тис.	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
м. Київ	527,6	340,8	71,3	52,2	28,0	117,2	46,4	2,0	—
Вінницька	-10,1	-7,5	-0,3	1,8	9,3	10,3	11,7	-1,0	—
Волинська	84,0	83,1	9,9	-0,1	-1,9	2,6	7,3	0,2	—
Дніпропетровська	638,2	294,9	15,1	94,3	62,2	230,5	51,1	0,8	—
Донецька	630,0	-38,1	-2,0	266,8	53,6	385,7	24,3	0,2	—
Житомирська	23,0	24,3	1,8	4,5	21,6	12,6	15,7	1,2	—
Закарпатська	136,6	121,8	18,0	0,4	8,8	4,9	16,8	1,0	—
Запорізька	310,9	108,3	12,1	68,1	69,3	138,3	37,3	0,1	—
Ів.-Франківська	154,7	148,1	14,3	1,0	21,2	8,5	23,2	0,1	—
Кіровоградська	41,5	30,1	2,8	0,1	0,5	13,8	14,2	-0,3	—
Київська	114,9	85,8	5,4	1,2	7,5	29,2	38,0	-0,1	—
Кримська	612,0	140,3	99,0	72,8	57,8	361,5	42,1	0,6	—
Луганська	298,4	-60,1	-4,8	150,4	85,1	198,2	21,1	0,1	—
Львівська	320,8	316,4	17,7	0,0	0,0	17,9	10,0	0,9	—
Миколаївська	134,3	40,9	5,5	42,0	53,8	44,8	33,2	0,9	—
Одеська	362,4	117,2	11,9	72,3	51,8	137,7	31,6	0,2	—
Полтавська	74,5	30,1	2,0	2,9	13,9	41,0	53,2	-1,1	—
Рівненська	121,4	115,4	13,4	0,1	1,7	5,1	13,6	0,4	—
Сумська	-9,0	-33,2	-2,7	14,5	16,3	9,7	5,9	-0,7	—
Тернопільська	67,1	77,3	7,5	-0,5	-15,1	-0,5	-0,2	0,0	—
Харківська	306,0	37,6	2,4	97,7	51,0	163,8	25,1	0,1	—

Області	Приріст кількості населення	В тому числі							
		Українці україномовні		Українці російськомовні		Росіяни російськомовні		Росіяни україномовні	
	тис.	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Херсонська	205,8	112,1	18,0	26,6	59,9	55,1	43,9	0,2	–
Хмельницька	4,0	14,6	1,0	-0,7	-5,3	7,8	13,9	-1,2	–
Черкаська	31,7	11,4	0,8	0,6	4,0	20,7	32,8		–
Чернівецька	70,8	60,5	11,9	2,2	27,2	1,8	3,6	0,3	–
Чернігівська	6,1	12,9	0,9	-18,1	-18,2	12,4	21,2	0,0	–
Всього	5 257,5	2 185,0	7,3	953,1	45,4	2 030,6	29,2	4,9	13,6

Джерела: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года.*

Таблиця 51. Національно-мовна структура в Українській РСР в розрізі областей в 1970 році.

Області	Кількість населення в тис.	В тому числі							
		Українці україномовні		Українці російськомовні		Росіяни російськомовні		Росіяни україномовні	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
м. Київ	1 631,9	818,3	50,1	238,5	14,6	369,9	22,7	3,5	0,2
Вінницька	2 131,9	1 939,7	91,0	21,0	1,0	98,6	4,6	4,2	0,2
Волинська	974,5	919,8	94,9	5,1	0,5	38,0	3,9	1,8	0,2
Дніпропетровська	3 343,0	2 246,1	67,2	245,9	7,3	681,7	20,4	15,5	0,5
Донецька	4 892,0	1 831,9	37,4	764,8	15,6	1 973,1	40,3	14,0	0,3
Житомирська	1 626,6	1 358,6	83,5	25,3	1,6	92,7	5,7	8,0	0,5
Закарпатська	1 056,8	797,7	75,5	4,9	0,5	34,1	14,2	1,4	0,1
Запорізька	1 774,7	1 001,5	56,4	163,4	9,2	506,0	28,5	8,3	0,5
Ів.-Франківська	1 249,3	1 181,1	94,5	5,7	0,4	45,2	3,6	1,3	0,1
Кіровоградська	1 259,4	1 088,6	86,4	21,3	1,7	110,0	8,8	4,7	0,3
Київська	1 834,0	1 671,9	91,2	17,1	0,9	106,0	5,8	5,5	0,2
Кримська	1 813,5	282,0	15,5	198,7	10,9	1 219,4	67,2	1,0	0,0
Луганська	2 750,6	1 179,3	42,9	327,2	11,9	1 138,0	41,4	10,2	0,3
Львівська	2 428,7	2 103,0	86,6	31,1	1,3	196,2	8,1	3,6	0,1
Миколаївська	1 148,1	785,5	68,4	120,1	10,5	179,5	15,6	5,4	0,5
Одеська	2 389,0	1 100,9	46,1	211,9	8,9	572,9	24,0	4,8	0,2
Полтавська	1 706,2	1 533,8	89,9	23,8	1,4	118,1	6,9	5,1	0,3
Рівненська	1 047,6	973,5	92,9	6,0	0,6	42,5	4,1	2,1	0,2
Сумська	1 504,7	1 208,5	80,3	103,6	6,9	172,7	11,5	3,9	0,2
Тернопільська	1 152,7	1 104,1	95,8	2,8	0,2	24,9	2,2	1,5	0,1
Харківська	2 826,1	1 580,2	55,9	289,1	10,2	816,3	28,9	13,1	0,4
Херсонська	1 030,0	735,8	71,4	71,0	6,9	180,5	17,5	6,0	0,6
Хмельницька	1 615,4	1 454,4	90,0	12,4	0,8	65,2	4,0	3,0	0,2
Черкаська	1 535,0	1 409,7	91,8	15,3	1,0	83,8	5,4	3,8	0,2
Чернівецька	844,9	570,1	67,5	10,3	1,2	52,3	6,2	1,0	0,2
Чернігівська	1 559,9	1 381,4	88,5	81,5	5,2	70,9	4,5	2,6	0,2
Всього	47 126,5	32 257,4	68,4	3 017,8	6,4	8 989,5	19,1	135,3	0,3

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года.*

Опубліковані статистичні матеріали перепису показали, що в 1970р. 68,4% населення республіки становили українці, у котрих українська мова і українська національність співпадали. Великою суспільною групою були етнічні росіяни – 19,1 % всього населення. Третьою групою були зрусифіковані українці – 6,4% населення. У порівнянні з 1959 роком частка першої групи українців знизилась на 2,4%, а кількість зрусифікованих українців збільшилась на 1,4%.

Ці зміни були досить характерними і показували рівень змін народонаселення.

Зміни структури народонаселення Української РСР в 1959-1970 роках (%)

Суспільні групи	1959	1970
Українці україномовні	71,8	68,4
Українці російськомовні	5,0	6,4
Росіяни	17,6	19,1

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959, 1970 года.*

Характер цих змін однозначно показував на зростання впливу росіян, а ще більше російської мови. Ілюстрацією існуючого становища була кількість і динаміка населення, яке зараховане до групи україномовних росіян. Ця група не мала вирішального значення, але опосередковано свідчила про силу і значення української і російської мов. Росіяни, мешкаючи на території України, не підлягали українській мовній асиміляції. Російська меншина, а не українська більшість свідчила про мовну ситуацію в республіці. Це була перша фаза планованого в майбутньому „розчинення” українського народу в масі так званого „радянського” народу, фактично російського.

В чотирьох областях (Кримській, Донецькій, Луганській, Одеській) вже менше половини українського населення визнавало українську мову рідною. У двох наступних областях (Харківській і Запорізькій) таке населення становило лише 50%. Таке ж становище було і в Києві, де лише половина українського населення визнавала українську мову рідною.

З іншого боку в 1970р. ще було багато областей в яких мовно-національна позиція українців була досить сильною. У восьми областях, зокрема Хмельницькій, Черкаській, Івано-Франківській, Київській, Рівненській, Тернопільській, Вінницькій, Волинській абсолютно переважало українське населення, яке визнавало українську мову рідною. Це все були області Правобережжя України.

В тих областях, де відсоток росіян був високим або й вищим, значна частина українців була зрусифікована. Наприклад, в Криму було 78,1% росіян і зрусифікованих українців; в Донецькій області такого населення було 55,8%, в Одеській – 32,9%. Ці дані як в статистичному плані, так і в динаміці, показують, що в шістдесятих роках процеси русифікації українців набрали великої сили. Ці процеси в кількісному і структурному плані були складними і в різних регіонах мали свої характерні особливості (Таб. 52).

Таблиця 52. Мовна структура населення в Українській РСР в 1970р.
(в тис.)

Національність	Кількість населення	Визнання рідної мови			
		Мова свого народу	Українська	Російська	Інші
Українці	32 283,9	32 257,4	–	3017,8	8,7
Росіяни	9 126,3	8 989,5	135,3	–	1,5
Євреї	777,1	102,2	17,9	654,6	2,4
Білоруси	385,8	146,1	33,0	206,7	0,0
Поляки	295,1	44,0	202,4	47,5	1,2
Молдавани	265,9	221,6	13,8	30,1	0,4
Болгари	234,4	168,1	6,1	59,6	0,6
Угорці	157,7	154,2	1,9	1,4	0,2
Румуни	112,1	72,4	10,0	2,4	27,3
Греки	106,9	7,2	2,5	96,8	0,4
Татари	76,2	43,6	1,2	31,3	0,1
Інші	305,1	157,0	20,5	116,1	11,5
Всього:	47 126,5	42 363,3	444,6	4264,3	54,3

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года.*

Результати перепису населення 1970р. підтвердили дані перепису 1959р. Розбіжності в переписах зовсім незначні. Найбільше втратили рідну мову євреї і поляки. Загалом лише 13,1% євреїв і 14,9% поляків зберегли мову свого народу. Євреї були суцільно русифіковані. Натомість поляки в більшості сприйняли українську мову.

Національний склад населення у порівнянні з 1959р. також незначно змінився. Сильної русифікації зазнали греки. Натомість угорці показали сильну опірність мовній асиміляції. Білоруси, які мешкали на чорноморському побережжі, більше піддалися русифікації ніж українізації. Зрештою, цей процес можна вважати повсюдним. Необхідно зазначити, що коли населення України приймало чужу мову за рідну, то

понад 3,2 млн. осіб прийняло російську мову і лише 0,5 млн. – українську, серед цих останніх переважали поляки.

В попередньому аналізі ми лише поверхово звертали увагу на проблему регіональних демографічних змін. Ми не ставимо за мету проведення детальних досліджень. Однак для більш виразного відображення цієї проблеми розглянемо національну специфіку трьох регіонів, де національні процеси в 1959-1970р.р. відбувались найбільш інтенсивно, і це показує, яка загроза виникла для української нації. Мова йтиме про північно-східний регіон, що охоплював Харківську, Луганську, Донецьку області, традиційно російськомовний Крим і багатонаціональну Одеську область.

У високопромислових та урбанізованих Одеській, Луганській, Харківській областях, розташованих на російсько-українському кордоні, багато десятиліть іде наступ російської мови і демографічний відступ українців. Аналізований період 1959-1970р.р. (одинадцять років) є досить короткий, але він дає нам можливість побачити найважливіші тенденції національних змін, котрі мають місце.

Таблиця 53. Зміни національної структури Донецької, Луганської і Харківської областей в 1959-1970 роках

Національності	Кількість населення (в тис.)		Зміни в період 1959-1970		Відсоткова частка	
	1959	1970	(тис.)	%	1959	1970
Українці	5 518,5	5 972,9	+454,4	+8,2	59,8	57,0
В.т.ч.російськомовні	866,2	1 381,1	+514,9	+59,4	9,4	13,2
Росіяни	3 217,3	3 964,9	+747,6	+23,2	34,8	37,9
Білоруси	101,0	131,4	+30,4	+30,1	1,1	1,3
Євреї	140,6	129,0	-11,6	-8,2	1,5	1,2
Татари	37,1	44,8	+7,7	+20,7	0,4	0,4
Інші	219,8	225,7	+5,9	+2,7	2,4	2,2
Всього:	9 234,3	10 468,7	+1 234,4	+13,7	100,0	100,0

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959г. Украинская ССР.*

Протягом всього лише одинадцяти років частка російського населення зростає з 34,8% до 37,9% загальної кількості населення. Приріст росіян був вищим від будь-якої іншої групи населення. У 1959 році росіяни разом з русифікованими українцями становили 44,2% населення, а в 1970р. перевищили вже 51,1%. Все це відбувалось одночасно зі сповільненням росту українського населення. Якщо не враховувати українців, які декларували рідною мовою російську, то результат буде ще гіршим. Так, у 1959р. кількість українців з рідною українською мовою становила 4652,3 тис., а в 1970р. – 4591,8 тис., тобто зменшилась не

тільки частка від загальної кількості з 50,4% до 43,8%, але й відбулося зменшення в абсолютних цифрах.

Наведені статистичні дані показали, що в північно-східних областях України перевага українського населення, яка мала місце ще в 1959р., почала швидко зменшуватись. Слід відзначити, що в 1970р. кількість росіян і українців тут була приблизно рівною. Враховуючи мовний аспект і дивлячись в перспективу, можна з певністю стверджувати, що весь цей великий регіон набрав дуалістичного російсько-українського характеру.

Наступний аналіз торкнеться Криму. Враховуючи сьогоденні українсько-російські суперечки щодо приналежності Криму, аналіз змін національної структури цього регіону буде особливо актуальним (Таб. 54).

Таблиця 54. Зміни національної структури населення Кримської області в 1959-1970 роках

Національнос-ті	Кількість населення в тис.		Зміни в період 1959-1970 роках	
	1959	1970	тис.	%
Росіяни	858,3	1 220,5	+362,2	+42,2
Українці	267,7	480,7	+213,0	+79,5
В т.ч. російсько мовні	125,9	198,7	+72,8	+57,8
Білоруси	21,7	39,7	+18,0	+82,9
Євреї	26,4	25,6	-0,8	-3,0
Татари*	—	6,5	+6,5	—
Інші	27,4	40,5	+13,1	+47,8
Всього	1 201,5	1 813,5	+612,0	+50,6

*За 1959 рік даних немає.

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года.*

Півострів Крим відзначався в 1959-1970р.р. дуже високим приростом населення. Це було результатом великого напливу мігрантів з ближньої України і далекої Росії. Причиною цього була привабливість Криму як місця проживання. Активний міграційний рух не в стані був однак змінити сформованого перед Першою світовою війною російського обличчя цього краю, ще більше це посилювалося після насильницького виселення з Криму автохтонного населення – татар. До того ж, близько половини українців, які були тут єдиною значною національною меншиною, декларували як в 1959, так і в 1970р. російську мову як рівну.

Частка росіян в 1959р. Становила 71,4%, а в 1970 – 67,3% всього населення.

Незважаючи на це незначне зменшення чисельна перевага російського населення була абсолютною. Частка українців, хоч і зростала в цей період, але в 1970р. становила лише 26,5% від усього населення.

Особливу специфіку мала Одеська область. Хоч вона лежить дуже далеко від етнічних російських земель, однак тут мали місце сильні русифікаційні процеси. Ця область відзначається дуже різноманітним етнічним складом населення (Таб. 55).

Таблиця 55. Зміни національної структури населення Одеської області в 1959-1970 рр

Національність	Кількість населення (в тис.)		Зміни в період 1959-1970	
	1959	1970	в тис.	%
Українці	1 124,4	1 313,8	+189,4	+16,8
В т. ч. російськомовні	139,6	211,9	+72,3	+51,8
Росіяни	440,4	578,2	+137,8	+31,3
Болгари	153,1	166,5	+13,4	+8,7
Молдавани	125,0	136,0	+11,0	+8,8
Євреї	121,4	117,2	-4,2	-3,4
Гагаузи	21,7	24,4	+2,7	+12,4
Білоруси	10,0	15,8	+5,8	+5,8
Інші	30,6	37,1	+6,5	+21,2
Всього	2 026,6	2 389,0	+362,4	+17,9

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г.*

На початку аналізованого періоду росіяни разом з зрусифікованою частиною українців становили 28,6 % всього населення. А вже в 1970 р. їх частка зросла до 33,1%. Зрозуміло, що це зумовило зниження відсотку українців, тим більше, що серед них швидко зростала група, яка визнавала рідною російську мову.

Політичну роль в області відіграло болгарське і молдавське населення. Цікавою національною меншиною є гагаузи, які проживали як в Одеській області, так і в сусідній Молдові.

Метою аналізу змін національного стану в названих областях було показати демографічну експансію росіян на етнічні українські території. Цей натиск найбільше проявився в північно-східних областях республіки. Швидке зростання населення в російськомовному Донбасі і в Харкові, викликало спочатку перевагу російської мови, а потім і зміну пропорцій між українським і російським населенням на користь російського.

Південний регіон, узбережжя Чорного моря, також позначався виразною перевагою російського населення над українським. Абсолютна перевага росіян в Криму, а також їх міцні позиції в Одеській області свідчать, що і на півдні виникла загроза українській самобутності. Процеси русифікації поширювались у двох напрямках: з північного сходу і з півдня. Українські землі були затиснуті в кліщі. Етнічний український простір почав вужчати і зменшуватись. Лише величезний територія і потужний демографічний потенціал, а також те, що в західній частині України жило населення з високим рівнем національної свідомості, перешкодило повній русифікації Української РСР.

Матеріали перепису 1970р., як, до речі, і 1959р. дають можливість в'яяснити кількість і розміщення поляків на території Української РСР. По цьому питанню маємо дані в розрізі областей. Перепис населення 1959р. показав наявність поляків лише в 11 областях України. Перепис 1970р. був більш детальним і показав наявність поляків у 18 областях. Мовне питання в обох переписах визначалось за методикою, яка дає можливість зробити порівняльний аналіз. Кількість польського населення за переписом 1970р. у порівнянні з переписом 1959 р. знизилась з 363,3 до 295,1 тис., тобто на 68,2 тис. осіб. Характерною особливістю цього населення є його географічна розпорошеність (Таб. 56).

Причини зменшення кількості поляків були досить складними. Велике значення мало розпорошення поляків на великій території Волині і Поділля. Це населення переслідувалось здавна, ще царською владою. Після Першої світової війни це населення опинилось поза межами Польщі. В кінці 30-х років воно пережило страхіття репресій і депортацій. Після Другої світової війни поляки були позбавлені прав, які б сприяли національним меншинам, швидко асимілювались мовно, а потім і національно. З досить значної групи поляків у Західній Волині та Східній Галичині після чергових репатріацій до Польщі, залишилось дуже небагато. Умови не сприяли культивуванню національної самосвідомості релігійної. Слов'янське походження, подібність польської і української мов поступово стирали різницю в національних культурах. Велика кількість змішаних шлюбів сприяли процесу денационалізації. В результаті перепис 1970р. показав, що менше 15% поляків в Україні декларують польську мову рідною. На території на схід від р. Збруч практично всі поляки визнали рідною мову українську. Слід нагадати тут, що за переписом 1926р. 44,2% поляків, які мешкали в Українській РСР, назвали рідною мовою польську.

Найбільша кількість польського населення є в Житомирській і Хмельницькій областях. Однак в період між двома переписами тут помітний значний регрес. Якщо в 1959р. в цих областях було 173,1 тис. поляків, то після 11 років перепис показав їх лише 143,3 тис. Ще більш

значне зменшення мало місце у Львівській області, де кількість поляків у цей період зменшилась із 59,1 до 41,5 тис. осіб, тобто на 17,6 тис. Навіть припускаючи, що умови існування спонукали декого приховувати свою національність, то порівняння даних переписів 1959 і 1970р.р. відображають існуючу тенденцію значного зниження кількості польського населення на українських землях.

Таблиця 56. Розміщення польського населення в Українській РСР в 1970 році (в тис.)

Області	Кількість населення	В тому числі рідною мовою			
		польську	українську	російську	іншу
Житомирська	90,7	1,6	84,6	4,5	0,0
Хмельницька	52,6	7,9	42,8	1,9	0,0
Львівська	41,5	20,3	18,9	2,3	0,0
Тернопільська	14,7	1,7	12,8	0,2	0,0
Вінницька	13,4	0,7	11,2	1,5	0,0
м. Київ	9,7	0,8	3,0	5,8	0,1
Донецька	8,6	0,9	1,7	5,9	0,1
Одеська	7,3	0,8	1,3	5,1	0,1
Ів.-Франківська	6,5	1,7	4,5	0,2	0,1
Дніпропетровська	6,3	0,7	1,7	3,8	0,1
Кримська	6,0	0,5	1,5	3,9	0,1
Київська	5,9	0,4	4,7	0,8	0,0
Чернівецька	5,3	2,3	2,3	0,6	0,1
Луганська	4,6	0,5	1,4	2,6	0,1
Рівненська	3,7	0,6	2,5	0,6	0,0
Херсонська	2,8	0,3	1,7	0,8	0,0
Миколаївська	2,5	0,2	0,9	1,3	0,1
Запорізька	2,2	0,3	1,2	0,7	0,0
Інші області	10,8	1,8	3,7	5,0	0,3
Всього	295,1	44,0	202,4	47,5	1,2

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Украинская ССР.*

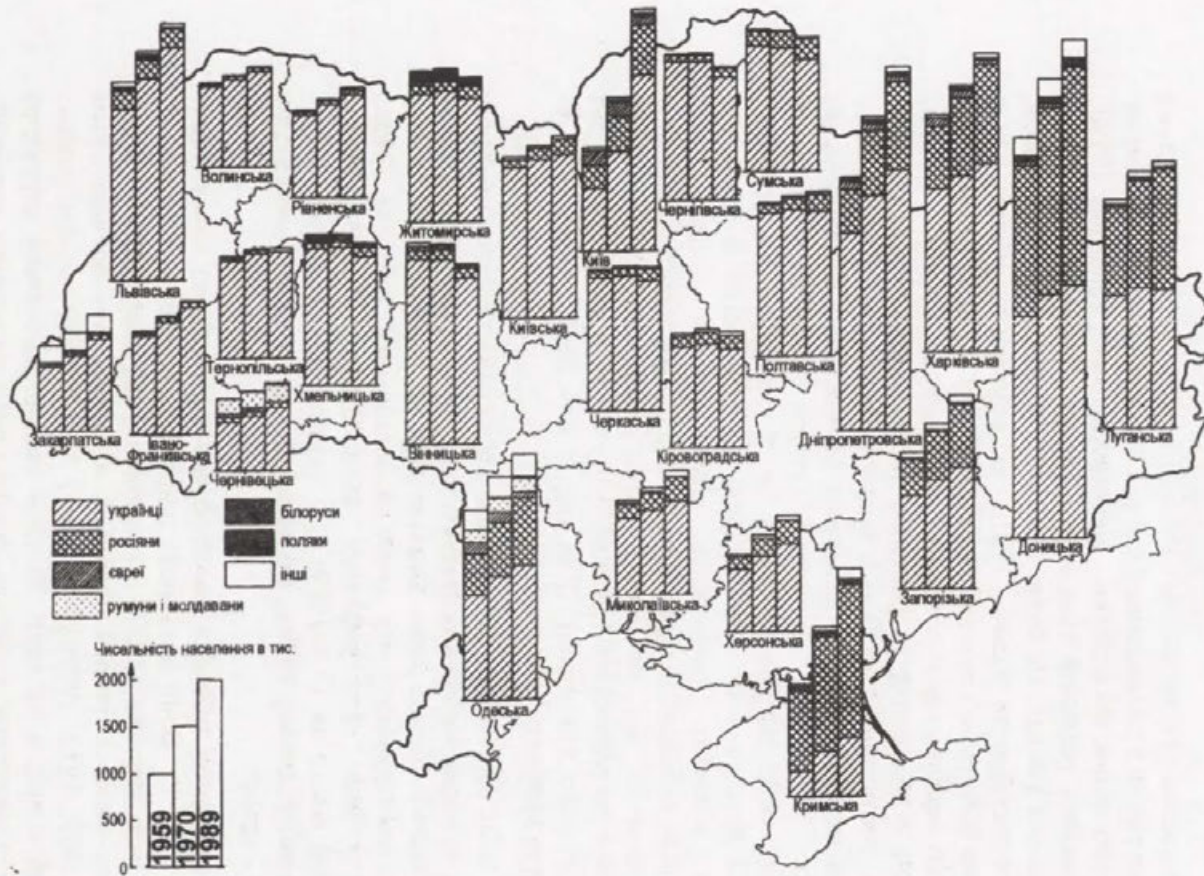
IX. Національні зміни в Українській РСР в період 1970-1989

Дослідження національного питання в період 1970-1989р.р. є дуже важливими не тільки з пізнавального боку, а й мають практичне значення. Вони показують зміни, які відбулись відносно недавно, а перепис 1989р., який відображався реальний стан цього періоду, проводився в зовсім нових історичних умовах. Це були часи значної лібералізації і свободи, але перед революційними подіями 1991р., які привели до розпаду СРСР і утворення на його руїнах суверенних держав, в тому числі і незалежної України. Якби перепис проводився на один-два роки пізніше, в момент національного відродження і зростання незалежницьких настроїв то, безсумнівно, статистичні дані були б іншими. Важко передбачити, яким би був рівень цих змін, а навіть їх напрям. Можна лише перебачити, що представники підкорених і переслідуваних народів сміливіше б декларували свою національність. І це б вплинуло на остаточні результати. З другого боку і кон'юктурні погляди могли б викликати спотворення кінцевих результатів. Дуже важко сказати, яку б національність вибрали люди, котрі живуть у прикордонній українсько-російській смузі і які не мають чіткої національної свідомості і відкликаються до радянської традиції. Тому ми не в змозі досягти тут якогось вірогідного визначення. У зв'язку з цим дані переписів 1970-1989р.р. будуть прийняті як достовірні.

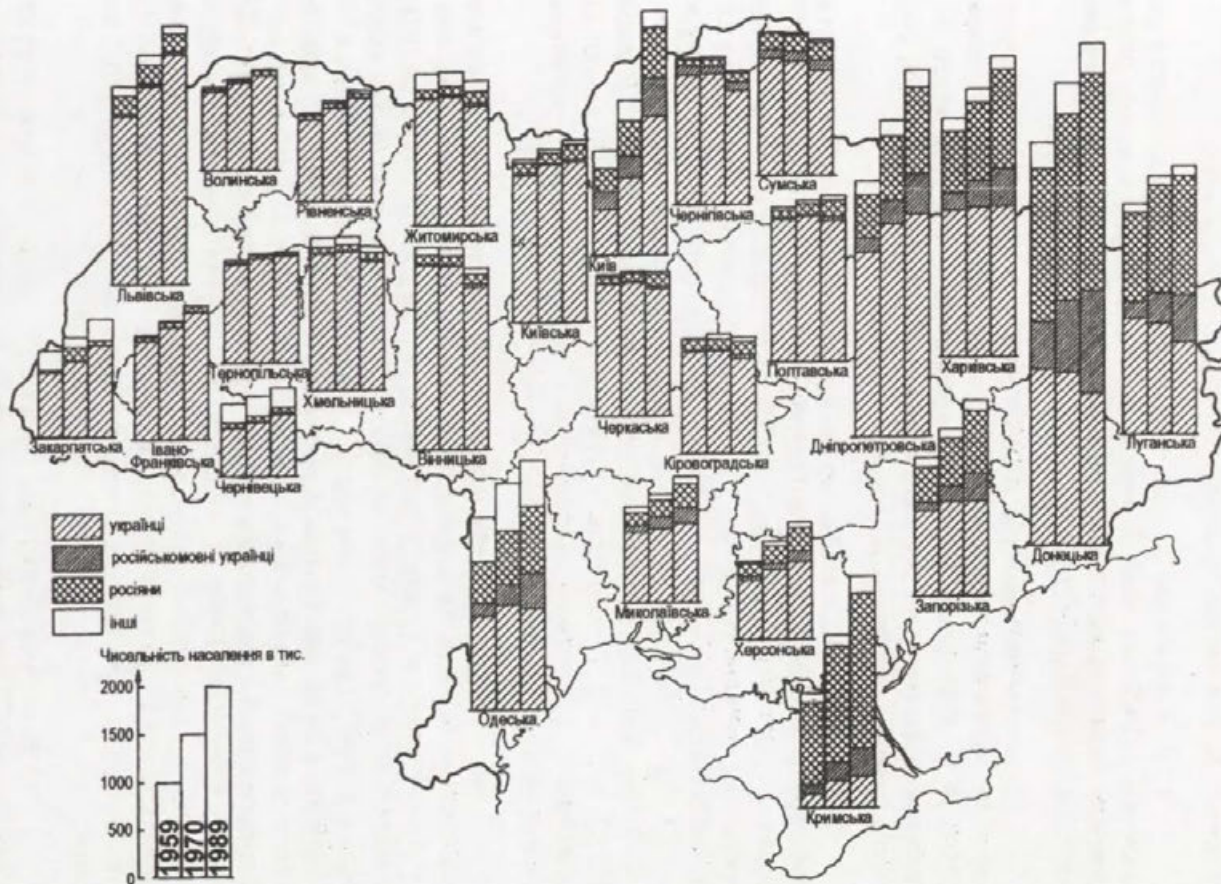
Між цими переписами був проведений ще один перепис населення в 1979р. Ми не маємо вичерпних статистичних матеріалів цього перепису в розрізі областей. Маємо лише загальні дані по республіці. У зв'язку з цим ми сконцентрували увагу лише на останньому, тобто за 1989р., переписі і зробили картографічний аналіз змін у 1959-1989р.р. і статистичний аналіз за 1979-1989р.р. З інформаційною метою будуть використані дані перепису 1979р., які показують кількість окремо народів на території України.

Для ілюстрації динаміки демографічно-національних змін служать карти № 14 і № 15. Вони показують широку гаму процесів і змін, які відбувались між першим (1959) і останнім (1989) переписами. Карти показують ці зміни в розрізі областей, а також дані по всіх трьох переписах: 1959, 1970, 1989р.р. На карті № 14 графічно відображено національний склад, а на карті № 15 – національно-мовну структуру основних груп населення: українців, росіян і російськомовних українців. Щоб краще відобразити динаміку, демографічний потенціал областей показано не у формі кола, а стовпчиком. Висота стовпчика означає масу населення, а його внутрішні поділи показують етнічну і мовну структуру.

Карта № 14. Динаміка росту населення у українській РСР в 1959-1989 роках по областях

Карта № 15. Зміни мовної структури населення Української РСР в 1959-1989 роках по областях

Кількість населення Української РСР виросла в 1970-1979р.р. з 47 126,5 до 49 609,2 тис. осіб. У 1989р. вона вже становила 51452,0 тис. осіб. Приріст в 1970-1979р.р. становив 2482,5 тис., а в наступному десятилітті – 1843,0 тис. осіб. В результаті зниження натурального приросту сповільнилась демографічна динаміка республіки.

І все ж загальний приріст населення був досить високим і разом становив 4326,3 тис. осіб. В результаті нерівномірного темпу розвитку окремих національностей відбулися зміни в кількості і етнічному складі населення республіки (Таб. 57).

Статистичний аналіз за 1970-1989р.р. доповнений картографічно – карта № 16, на якій показано національний склад населення станом на 1959, 1970, 1989 роки. На трьох замальованих контурах карти № 16 показано відсоткову частку шести національних груп: українців, росіян, євреїв, румунів, молдаван, білорусів та поляків.

Головну роль в етнічному складі населення України відігравали два народи: українці і росіяни. Їх сукупна частка не змінилась: в 1970р. вона становила 94,3%, в 1989р. – 94,8% всього населення України. Однак, процентне співвідношення між українцями і росіянами істотно змінилось. В період між 1970-1980 р. відбувався постійний зріст частки росіян (з 19.8% до 22.1 %) і, в той же час, зменшення частки українців (з 74.9% до 72.7%). Кількість російського населення зросла протягом 19 років на 2229,3 тис. осіб і становила в 1989р. 11 355,0 тис. осіб. Національна меншина з таким величезним демографічним потенціалом в європейському масштабі не має аналогів.

Всі інші національні меншини не перевищують 1% загальної кількості населення. Їх наявність не може впливати дестабілізуюче на суспільне життя в Україні. Слід звернути увагу на постійне зменшення кількості представників двох народів, які в минулому відігравали важливу роль в історії України, тобто євреїв і поляків. Євреїв зменшилось в 1970-1989р.р. на 290,0 тис. і тепер їх кількість не досягає навіть 0,5 млн. осіб. Також швидко знижується число поляків – на 75,0 тис. осіб за цей же час. З представників слов'янських народів можна згадати болгар (1989 – 233,8 тис.) і білорусів (1989р. – 440,0 тис.). На українському прикордонні з Румунією і Молдавією проживають споріднені між собою представники молдавського і румунського народів, котрих у 1989р. разом було 459,3 тис. осіб. Кількість угорців лишилася незмінною – близько 160,0 тисяч осіб.

Представлена загальна інформація щодо етнічної структури Української РСР дає лише загальне кількісне уявлення і не розкриває всіх складностей національної ситуації.

Карта № 16. Національна структура Української РСР

1959

1970

1989

Таблиця 57. Зміни в національній структурі Української РСР
в 1970-1989 роках

Національність	Кількість населення (тис.)			Зміна в період (тис.)		Відсоткова частка		
	1970	1979	1989	1970/1979	1979/1989	1970	1979	1989
Українці	35 283,8	36 489,0	37 419,1	+1 205,2	+930,1	74,9	73,6	72,7
Росіяни	9 126,3	10 472,0	11 355,6	+1 345,7	+883,6	19,4	21,1	22,1
Євреї	777,1	634,0	486,3	-143,1	-147,7	1,6	1,3	0,9
Білоруси	386,8	406,0	440,0	+37,2	+34,0	0,8	0,8	0,9
Молдавани	265,9	294,0	324,5	+28,1	+30,5	0,6	0,6	0,6
Болгари	234,4	238,0	233,8	+3,6	-4,2	0,5	0,5	0,4
Поляки	295,1	258,0	219,2	-37,1	-38,8	0,6	0,5	0,4
Угорці	157,7	164,4	163,1	+6,7	-1,3	0,3	0,3	0,3
Румуни	112,1	122,0	134,8	+9,9	+12,8	0,2	0,2	0,3
Греки	106,9	104,1	98,6	-2,8	-5,5	0,2	0,2	0,2
Татари	76,2	90,5	86,9	+14,3	-3,6	0,2	0,2	0,2
Інші	304,2	337,0	490,1	+14,8	+153,1	0,7	0,7	0,0
Всього:	47 126,5	49 609,0	51 452,0	+2 482,5	1 843,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959г., 1970г., Украинская ССР. Национальный состав СССР.*

Перш ніж перейти до детального аналізу національної і мовної проблем в розрізі окремих областей, розглянемо політичну ситуацію і умови, які впливали в сімдесятих і вісімдесятих роках на процеси національного розвитку в Українській РСР.

Період шестидесятих років пов'язаних з особою П. Шелеста як секретаря ЦК Компартії України позначені тим, що в ці роки були помітні спроби сповільнити процеси стрімкої русифікації. Цей період був досить коротким і після приходу до влади В. Щербицького, розпочався дуже несприятливий період для української мови і літератури. Українська самобутність щораз більше обмежувалась. Це була цілеспрямована політика центральної і республіканської влади. Інформацію про переслідування дисидентів у сімдесятих і вісімдесятих роках і Україні подає нам праця Р. Шпорлюка¹³⁴.

Керівником СРСР в семидесятих і на початку вісімдесятих років був Л. Брежнев. Реалізація його політичних і національних концепцій наклала свій відбиток і на Україну. Це чітко відображено в Конституції СРСР 1977 року, де безпосередньо вказано, що з метою подолання міжнаціональних особливостей окремих народів партія і уряд спрямовують свої зусилля на створення так званого „єдиного радянського народу” на базі „розвинутого соціалістичного суспільства”. Конституція 1936 року проголошувала СРСР як федеративну державу. В новій конституції також проголошується федеративна система, навіть право на вихід з СРСР, однак на практиці взято курс на уніфікацію і об'єднання всіх республік в єдиній радянській державі. Керівною силою суспільства проголошувалась Комуністична партія. Конституційна установка на створення єдиного радянського народу і безмірне розширення прав центральної влади фактично позбавили владу республіканського рівня можливості самостійного функціонування. Республіканська компартія вирішувала лише другорядні питання, фактично виконувала тільки постанови ЦК КПРС.

Ще одним елементом денаціоналізації була армія, яка в руках комуністів стала засобом русифікації. Про це доречно писав І. Дзюба в згадуваній уже роботі „Інтернаціоналізм чи русифікація” :

„Мільйони молодих українців повертаються до дому після служби в армії національно дезорієнтовані і мовно зіпсовані. Вони самі стають суб'єктами русифікації і негативно впливають на молодь, а в цілому і на все суспільство. Не кажучи вже про те, що багато з них взагалі не повертаються в Україну. Неважко зрозуміти яке це спустошення викликає в сфері національної свідомості.”

¹³⁴ R. Szporluk, *Współczesna Ukraina: problemy i perspektywy*, ст. 28.

Держава, партія і армія становили три основи навколо яких інтегрувалось радянське суспільство. Знаряддям уніфікації і об'єднання була також російська мова. І хоч радянська конституція не виділяла спеціально російську мову з поміж інших, на практиці вона скрізь стала державною мовою як мова міжнаціонального спілкування. Володіння російською мовою відкривало можливості для службової кар'єри.

Теоретично кожен народ мав право плекати і розвивати національну культуру на рідній мові. Фактично ж, починаючи з шестидесятих років, робився акцент на двомовність і поступовий перехід на російську мову. Це яскраво видно на прикладі України. Поступово зменшувалася кількість українських шкіл і їх місце займали російські школи. Школи з українською мовою навчання зберігалися лише в сільській місцевості, переважно початкові і восьмирічні. Дійшло до того, що на момент проголошення незалежності в Україні половина учнів не навчалася рідною мовою, а в Криму, Донецькій і Луганській областях українці фактично були позбавлені можливості вчитися на українській мові. Із загальної кількості 6775,0 тисяч учнів (21,0 тис. шкіл) на українській мові вчилася лише 3368,0 тисяч, а на російській 3417,0 тисяч учнів. Відмітимо, що частка російського населення в Україні становила 22,0%. Це виразно вказує на загальну тенденцію денаціоналізації (Таб. 58).

Українські школи були в основному в західних областях України. Найбільше їх було в тих областях, які до 1939 року належали до Польщі. Натомість у східних регіонах переважали російські школи. В Луганській і Донецьких областях понад 90% учнів вчилось у російських школах, а в Криму взагалі не було українських шкіл. Учні, котрі прагнули здобути вищу освіту, віддавали перевагу російським школам, бо ж русифікація вищої школи в Україні була незмірно вищою ніж середньої. В університетах та інститутах Києва, Харкова, півдня і сходу України російська мова стала домінуючою.

До середини вісімдесятих років тривала цілеспрямована політика обмеження видавництва на українській мові. Це можна виразно побачити на прикладі обсягів видання підручників в Україні (Таб. 59).

Таблиця 58. Навчання в школах України за мовою викладання в розрізі областей в 1991 році

Області	Кількість учнів за мовою навчання			
	українською		російською	
	тис.	%	тис.	%
Тернопільська	158,4	97,6	3,8	2,4
Ів.-Франківська	202,2	96,0	8,4	4,0
Волинська	152,8	94,6	8,7	5,4
Рівненська	170,3	93,6	11,7	6,4
Львівська	346,9	91,8	30,6	8,1
Київська	216,7	84,6	39,6	15,4
Закарпатська	166,2	81,7	14,8	7,3
Хмельницька	166,0	81,5	37,8	18,5
Вінницька	191,6	81,3	44,1	18,7
Житомирська	160,0	76,7	48,5	23,3
Черкаська	148,9	75,8	47,7	24,2
Полтавська	160,4	74,3	55,5	25,7
Чернівецька	89,3	67,7	20,7	15,7
Чернігівська	114,3	67,1	55,9	32,9
Кіровоградська	97,1	62,2	59,1	37,8
Херсонська	95,3	51,7	89,0	48,3
Сумська	86,7	48,5	92,2	51,5
Миколаївська	83,0	43,5	108,0	56,5
Дніпропетровська	156,6	31,1	346,7	68,9
м.Київ	105,7	30,9	235,9	69,0
Харківська	108,6	28,0	279,4	72,0
Одеська	83,6	24,5	250,6	73,5
Запорізька	62,0	22,7	211,4	77,3
Луганська	24,6	6,7	324,1	93,3
Донецька	20,8	3,3	618,4	96,7
Кримська	–	–	356,4	100,0
Всього:	3 368,0	49,3	3 399,0	50,0

Джерело: В. Наумко. *Український етнос у часі і просторі.*, ст 26.

Процеси русифікації в галузі освіти і культури були найбільш значними з поміж інших союзних республік в Україні і Білорусії. Наприклад, в Прибалтійських республіках, на Кавказі навчання відбувалось на рідній мові. Можна зробити висновок, що ставилась мета в першу чергу мовно русифікувати Україну і Білорусію. Зважаючи на спорідненість цих мов, таке завдання не вважалося занадто важким. Тим більше, що цьому сприяла швидка урбанізація і розвиток промисловості в Україні. Наплив сільського населення в міста сприяв тому, що це населення швидко засвоювало російську мову. Концепція злиття слов'янських мов в одну, російську, ставала чимраз очевиднішою. Великі

міста в Україні стали осередками російської культури. Все це щораз більше впливало на районні центри і приміські села. Поверхове знання російської мови ставало повсюдно нормою. Це дало змогу перейти до наступного етапу русифікації: вживання російської мови на роботі переросло у вживання її українцями в побуті і в сім'ї. Щораз більша частина українців ставала російськомовною¹³⁵.

На процеси асиміляції дуже впливали міграція і змішані шлюби. цю проблему цікаво висвітлив А. Хомра, котрий визначив показник сальдо міграції і асиміляції. Він також підрахував кількість змішаних шлюбів серед окремих національних груп в 1959-1969, 1970-1978, 1979-1988 роках (Таб. 60).

Таблиця 59. Підручники для вищих навчальних закладів надруковані в Україні в 1965-1975 роках

Рік	Кількість назв	Кількість примірників	Українською мовою		Російською мовою	
			назв	примірників	назв	примірників
1965	813	2 239 000	232	928 000	526	981 000
1970	460	1 322 000	168	486 000	263	702 000
1975	644	1 820 000	112	348 000	502	1 308 000

Джерело В. Lewycky, *Polityka i społeczeństwo na Ukrainie sowieckiej 1953-1980*, ст. 117-123.

Таблиця 60. Відсоток новонароджених, у котрих батько іншої національності ніж-мати, в Українській РСР в 1959-1988 роках

Національність	Відсоток новонароджених у змішаних шлюбах								
	Всього			Місто			Село		
	1959-1969	1970-1978	1979-1988	1959-1969	1970-1978	1979-1988	1959-1969	1970-1978	1979-1988
Росіяни	45,1	51,0	51,3	46,3	51,1	51,0	39,4	50,4	53,6
Українці	11,9	15,6	19,3	21,5	22,9	25,5	4,7	6,9	9,5
Білоруси	67,2	78,6	76,0	72,9	83,1	79,7	55,0	67,5	65,1
Євреї	23,0	30,4	39,6	22,8	30,1	39,7	29,8	46,6	31,7
Поляки	54,2	70,3	66,8	67,2	75,9	68,8	40,5	60,0	62,3
Молдавани	25,1	38,0	52,5	61,6	65,1	65,5	15,0	27,1	46,1
Інші	30,8	45,5	51,3	46,4	60,3	60,6	18,6	29,4	39,6
Всього	18,7	24,8	28,3	29,8	32,9	34,5	7,8	11,9	15,9

Джерело: А. Хомра. *Роль міграції в формуванні сучасного етнічного складу населення Української РСР*, ст. 1-20.

¹³⁵ В. Lewycky, *Polityka i społeczeństwo na Ukrainie sowieckiej 1953-1980*, ст. 117-123.

В першому досліджуваному періоді від змішаних шлюбів народилось лише 18,7% дітей, в наступному 24,8%, а в останньому вже 28,3% дітей мали батьків різної національності (національність дитини визначалась національністю матері).

Найвищий рівень однонаціональних шлюбів був серед українців, однак і він поволі зменшувався. У росіян було близько 50% змішаних шлюбів. Найвищий процент змішаних шлюбів був у поляків і білорусів. Це свідчить, що ці два народи найшвидше піддавались асиміляції і денационалізації, і пояснювалось їх розпорошеністю по всій території та варто зазначити, що всупереч загальній думці також євреї у щораз більшій мірі вступали у змішані шлюби (в 1959-1969 – 23%, в 1979-1989 – 39,6%, дітей єврейських матерів мали батьків інших національностей). Емпіричні дослідження підтвердили відомий факт, що кількість змішаних шлюбів була в містах вищою ніж у сільській місцевості.

Аналізуючи дану проблему, А. Хомра підрахував, що в 1959-1989 роках внаслідок асиміляції кількість росіян в Україні збільшилась на 2230,3 тис., натомість зменшилось: українців – на 1297,8, євреїв – на 202,5, поляків – на 157,0 і молдаван – на 13,8 тис. осіб¹³⁶. Враховуючи в цілому наслідки міграції, асиміляції і адміністративних змін, кількість українців у сільській місцевості зменшилась протягом тридцяти років на 7507,0 тис. осіб, росіян – на 219,5, поляків – на 138,0, молдаван – на 39,0 тис. осіб. Внаслідок урбанізації збільшилась кількість населення різних національностей в містах (найбільше росіян), але саме це і прискорювало асиміляційні процеси.

На території України з плином часу внаслідок збільшення частки змішаних шлюбів щораз більше сімей втрачало однорідний етнічний характер. Це явище можна пояснити шляхом статистичного аналізу, визначаючи національність сімей, які проживали в той час в Україні. У всій республіці згідно українського статистичного щорічника перепис населення показав у 1989р. 14 057 тис. сімей, в т.ч. 10 507 тис. однонаціональних, і 3550 тис. мішаних. Серед сімей етнічно однорідних було: українських – 8460,0 тис.

Російських	–	1 700,0 тис.
Єврейських	–	105,0 тис.
Молдавських	–	47,0 тис.
Болгарських	–	33,0 тис.
Білоруських	–	25,0 тис.
Польських	–	20,0 тис.

Слід відзначити, що сільські і міські змішані сім'ї дуже різнилися між собою. Сільські сім'ї як вже було сказано вище були національно

¹³⁶ А. Хомра, *op. cit.*, ст. 8-13.

більше гомогенні, ніж міські. Цей аналіз опосередковано свідчить про сильні асиміляційні процеси. Як бачимо, лише 60,2% сімей в Україні мали чисто українських характер. В інших сім'ях подружжя мали різну національність. Такі змішані сім'ї найлегше піддавались русифікації. І не тільки в тому випадку, коле одне з подружжя мало російську національність. Привертає увагу те, як мало було чисто польських сімей, які до того ж, були малочисельні самі по собі (в середньому 2,9 особи на одну сім'ю).

Охарактеризовані в загальному етнічно-суспільні явища мали свою регіональну специфіку. Лише в західній частині України переважають родини чисто українські. На всій іншій території вони становлять меншість. Протягом десятиліть тривали натуральні процеси, які обумовлювали дезінтеграцію окремих народів. Це сприяло швидкій русифікації. В даний час ситуація змінилась, але важко передбачити майбутні наслідки. Фактично 40% сімей в Україні стоять перед важким вибором самовизначення і однозначної національної ідентифікації. Для великої маси сімей процеси українізації будуть нелегкими, бо ж абсолютна більшість з них користувалась російською мовою і жила більше в орбіті російської культури, аніж української.

Наведені суспільні умови, наслідки яких все більше давали про себе знати, впливали на національно-демографічні процеси. Вони сприяли русифікації українського суспільства, становленню і формуванню так званої „радянської людини”, відірваної від своїх національних коренів, людини, яка живе на межі української і російської мови і культури.

Відображенням цього процесу були результати чергових переписів населення. Згідно з прийнятими нами правилами основна увага буде приділена мовно-національній статистиці двох основних народів, які живуть на Україні, тобто українського і російського. Окрім зростання кількості росіян, а також зміни співвідношення україномовних і російськомовних українців, будуть визначені основні тенденції національних змін на Україні в 1970-1989 рр.

Щоб уможливити порівняльний аналіз, всі статистичні матеріали розглядатимуться в тому ж порядку, як і при аналізі цих процесів у 1959-1970 рр. Завдяки цьому ми одержимо картину змін на протязі тривалого історичного періоду з 1959-по 1989 рік.

Кількість російського населення зросла в 1970-1989 рр. з 9126,3 тис. до 11 355,6 тис., або на 2229,3 тис.; українського – з 35 283,8 до 37 419,1, або на 2135,3 тис. осіб. Наведені цифри ще не в повній мірі характеризують специфіку національних стосунків в Україні. Лише врахування рідної мови, а ще більше розгляд і врахування всього комплексу мовно-національних проблем в розрізі окремих територій дає

можливість зрозуміти суть демографічно-національних процесів в Україні. Ці зміни в розрізі областей демонструє таблиця 61.

Як і при аналізі матеріалів 1959-1970 рр., тут застосовується поділ на чотири групи: українців україномовних і російськомовних, та росіян російсько та укріномовних. Можна припустити, що в першій і третій групах представлені люди з виразною національною самоідентифікацією. Значною групою є українці, які в часі перепису назвали своєю рідною мовою російську. Якби ця група населення жила на території РФСР, це було б зрозуміло, і знайшлося б немало об'єктивних причин для пояснення такої ситуації. Однак відмова від рідної мови з боку тих, хто живе в Україні, де все ж були певні умови для розвитку рідної мови, свідчить про їх національну індиферентність. Нехтування рідною мовою і перехід на російську не тільки не викликало громадського осуду, але й сприймалось українським населенням як річ сама собою зрозуміла, натуральна. Все це діялось без видимого примусу і при теоретичній рівності двох мов.

Причини такого становища були досить складними. Їх джерела є в історичних, економічних і навіть психологічних передумовах. Не будемо заглиблюватися в генезу цієї проблематики. Для нашого аналізу важливі лише наслідки, які випливають з національної статистики. Вони є досить однозначними. Мовна асиміляція становила перший етап втрати національної самосвідомості. Цей процес був досить повільним, його результати проявлялися в другому, а то і в третьому поколінні. Так значні маси населення в містах, селах, цілих районах будучи в етнічному плані чисто українськими, проживаючи на власній території, втрачали рідну мову, а згодом – і національну свідомість. Про це свідчать статистичні дані. Всупереч значному натуральному приросту українського населення кількість українців з українською мовою спілкування залишилась без змін. Збільшення на протязі 19 років на 1,8% в демографічно молодому суспільстві свідчать більше про регрес ніж про стабілізацію. Натомість кількість т.зв. зрусифікованих українців виросла понад 50%, що в абсолютних цифрах становить 1,5 млн. осіб.

Менший приріст в відсотковому відношенні має чисто російське населення. Його чисельність в Україні збільшилась приблизно на 25%. З огляду на вищий демографічний потенціал приріст в абсолютних цифрах значно перевищив 2,0 млн. осіб.

Кількість українського населення з українською мовою в 1970-1989р.р. зменшилась в 11 областях. Великий приріст такого населення зафіксовано лише в м. Києві. Це пояснюється інтенсивним напливом в місто сільського населення. За цей період кількість мешканців столиці зросла на 1,0 млн. осіб. Аналогічно висока динаміка мала вже місце

в п'ятдесятих-шістдесятих роках. Однак цей значний вплив мігрантів з усієї України до Києва не змінив істотно мовного обличчя столиці.

Приблизно такою ж була ситуація в Криму, куди також переселилось багато українців.

Західні області характеризуються відносно великим приростом українців, які визнають рідною мовою українську (Закарпатська, Львівська, Чернівецька). На цій території процеси русифікації були сповільнені. Приріст українського населення в основному збігався з сальдо натурального руху. Натомість протилежною була ситуація у східних областях республіки. Тут відмічалось значне зниження кількості українців, які визнають українську мову рідною.

Дуже швидко зростала кількість т. зв. зрусифікованих українців. В шести областях їх збільшилось на 80%, а ще в чотирьох – на 60%. Це показує, як прискорено відбувалась асиміляція в російському оточенні. Лише в одній області (Львівській) відмічено зниження такої категорії людей. Дуже незначне збільшення цієї групи населення зафіксовано в решті Галичини, в західній частині Волині та на Закарпатті.

Помітна певна взаємозалежність. Значний приріст зрусифікованих українців пов'язувався з інтенсивною динамікою етнічних росіян. Приріст цього населення порівняно з українським в абсолютних цифрах був меншим, але демографічний потенціал росіян був вищим. У більшості аналізованих областей російське населення з рідною російською мовою зросло від 20% до 50%. А в зрусифікованих східних областях відзначено абсолютний приріст який перевищував 200,0 тис. осіб на область. Випадки українізації росіян мали спорадичний характер і не відігравали жодної ролі.

В розглянутому періоді 1970-1989р.р. відбувалися процеси, які мали односторонній характер. Призупинення, а в багатьох регіонах України і зменшення кількості україномовних українців обумовлювалося швидким приростом російського населення. Наявні тенденції були схожими з тими, які панували в попередніх десятиліттях, але тепер темпи цих змін були більш потужними і стрімкішими. Результати мовно-національних змін зафіксовані в останньому переписі населення (Таблиця 62).

На основі статистичної інформації з таб. 62 виготовлено карту № 17, яка в картографічній формі дає можливість побачити пропорції між основними групами населення – українцями і росіянами. У зв'язку з великими диспропорціями в різних регіонах країни картографічна ілюстрація більш виразно показує реальний стан справ.

Таблиця 61. Зміни мовно-національної структури в Українській РСР в розрізі областей в 1970-1989 роках

Області	Приріст кількості населення	В тому числі							
		Українці україномовні		Українці російськомовні		Росіяни російськомовні		Росіяни україномовні	
		тис.	тис.	%	тис.	%	тис.	%	Тис.
м. Київ	940,3	649,4	79,4	157,0	65,8	159,8	43,2	3,4	—
Вінницька	-211,1	-213,9	-11,0	10,9	51,9	8,5	8,6	1,2	—
Волинська	83,9	75,2	8,2	1,2	23,5	6,1	16,0	0,9	—
Дніпропетровська	526,9	101,3	4,5	175,9	71,5	232,9	34,2	5,4	—
Донецька	419,8	-228,6	-12,5	322,7	42,2	328,1	16,6	-0,9	—
Житомирська	-89,0	-94,9	-7,0	17,1	67,6	19,1	20,6	1,7	—
Закарпатська	188,8	163,8	20,5	4,4	89,8	13,3	39,0	0,5	—
Запорізька	299,3	6,1	0,6	136,7	83,6	146,7	29,0	3,0	—
Ів.-Франківська	163,9	154,0	13,0	2,1	36,8	9,5	21,0	0,9	—
Кіровоградська	-31,3	-79,2	-7,3	16,1	75,6	26,5	23,9	1,8	—
Київська	100,4	22,3	1,3	17,8	104,1	54,0	50,9	2,4	—
Кримська	617,0	46,9	16,6	97,8	49,2	407,4	33,4	0,2	—
Луганська	106,4	-196,3	-16,6	171,8	52,5	131,0	11,5	-0,4	—
Львівська	298,7	334,6	15,9	-4,1	-13,2	-6,9	-3,5	2,1	—
Миколаївська	180,2	54,0	6,9	43,7	36,4	71,7	39,9	1,2	—
Одеська	235,2	-38,3	-3,5	157,0	74,1	139,0	24,3	1,8	—
Полтавська	42,5	-42,5	-2,8	21,2	89,1	53,4	45,2	2,3	—
Рівненська	116,6	102,8	10,6	3,3	55,0	7,9	18,6	1,1	—
Сумська	-77,2	-100,9	-8,3	9,1	8,8	12,1	7,0	1,3	—
Тернопільська	11,3	19,4	1,7	0,0	0,0	-0,3	-1,2	0,5	—
Харківська	348,6	5,0	0,3	118,5	41,0	222,3	27,2	2,5	—

Області	Приріст кількості населення	В тому числі							
		Українці україномовні		Українці російськомовні		Росіяни російськомовні		Росіяни україномовні	
	тис.	тис.	%	тис.	%	тис.	%	Тис.	%
Херсонська	207,0	86,0	11,7	44,0	62,0	59,3	32,8	3,7	–
Хмельницька	-93,9	-102,8	-7,1	10,6	85,5	17,3	26,5	2,4	–
Черкаська	-7,6	-57,5	-4,1	14,0	91,5	32,9	39,3	1,8	–
Чернівецька	95,9	77,7	13,6	7,2	69,9	9,1	17,4	0,6	–
Чернігівська	-147,1	-175,6	-12,7	4,6	5,6	22,3	31,4	0,8	–
Всього	4 325,5	568,0	1,8	1 560,6	51,7	2 183,0	24,3	42,2	31,2

Джерела: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Национальный состав населения СССР.*

Таблиця 62. Мовно-національна структура Української РСР в розрізі областей в 1989 році

Області	Приріст кількості населення в тис.	В тому числі							
		Українці україномовні		Українці російськомовні		Росіяни російськомовні		Росіяни україномовні	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
м. Київ	2 572,2	1 467,7	57,1	395,5	15,4	529,7	20,6	6,9	0,3
Вінницька	1 920,8	1 725,8	89,8	31,9	1,7	107,1	5,6	5,4	0,3
Волинська	1 058,4	995,0	94,0	6,3	0,6	44,1	4,2	2,7	0,2
Дніпропетровська	3 869,9	2 347,4	60,6	421,8	10,9	914,6	23,6	20,9	0,5
Донецька	5 311,8	1 603,3	30,1	1 087,5	20,5	2 301,2	43,3	13,1	0,2
Житомирська	1 537,6	1 263,7	82,2	42,4	2,8	111,8	7,3	9,7	0,4
Закарпатська	1 245,6	961,5	77,2	9,3	0,7	47,4	3,8	1,9	0,1
Запорізька	2 074,0	1 007,6	48,6	300,1	14,5	652,7	31,5	11,3	0,5
Ів.-Франківська	1 413,2	1 335,1	94,5	7,8	0,5	54,7	3,9	2,2	0,2
Кіровоградська	1 228,1	1 009,4	82,2	37,4	3,0	137,5	11,2	6,5	0,3
Київська	1 934,4	1 694,2	87,5	34,9	1,8	160,0	8,3	7,9	0,3
Кримська	2 430,5	328,9	13,5	296,5	12,2	1 626,8	66,9	1,2	0,1
Луганська	2 857,0	983,0	34,4	499,0	17,5	1 269,0	44,4	9,8	0,3
Львівська	2 727,4	2 437,6	89,3	27,0	1,0	189,3	6,9	5,7	0,2
Миколаївська	1 328,3	839,5	62,2	163,8	12,3	251,2	18,9	6,6	0,3
Одеська	2 624,2	1 062,6	40,4	368,9	14,1	711,9	27,1	6,6	0,2
Полтавська	1 748,7	1 491,3	85,2	45,0	2,5	171,5	9,8	7,4	0,3
Рівненська	1 164,2	1 076,3	92,5	9,3	0,8	50,4	4,3	3,2	0,2
Сумська	1 427,5	1 107,6	77,6	112,7	7,9	184,8	12,9	5,2	0,3
Тернопільська	1 164,0	1 123,5	96,5	2,8	0,2	24,6	2,1	2,0	0,2
Харківська	3 174,7	1 585,2	49,9	407,6	12,8	1 038,6	32,7	15,6	0,5
Херсонська	1 237,0	821,8	66,4	115,0	9,3	239,8	19,4	9,7	0,8

Області	Приріст кількості населення в тис.	В тому числі							
		Українці україномовні		Українці російськомовні		Росіяни російськомовні		Росіяни україномовні	
		тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Хмельницька	1521,5	1351,6	88,8	23,0	1,5	82,5	5,4	5,4	0,3
Черкаська	1527,4	1352,2	88,5	29,3	1,9	116,7	7,6	5,6	0,3
Чернівецька	940,8	647,8	68,8	17,5	1,8	61,4	6,5	1,6	0,2
Чернігівська	1412,8	1205,8	85,3	86,1	6,1	93,2	6,6	3,4	0,2
Всього	51452,0	32825,4	63,8	4578,4	8,9	11172,5	21,7	177,5	10,3

Джерела: *Национальный состав населения СССР.*

Результати перепису підтвердили високу і постійно зростаючу частку російського населення і т.зв. російськомовних українців. На території України ці дві групи налічували в 1989р. разом 15750,9 тис. осіб, що становить понад 30% населення республіки. В цілому в Україні і надалі переважало українське населення, але ця перевага значно зменшилась, а в деяких областях почало переважати російськомовне населення.

Число українців, котрі декларували українську мову як рідну, становило вже менше двох третин всього населення, а в абсолютних числах не набрали і 33,0 млн. осіб. Порівнюючи цю кількість з числом корінних українців, які мешкали на всій території в 1930р., бачимо яких великих демографічних втрат завдали Україні русифікація і репресії. Тим більше, що українське суспільство завжди відзначалось високим рівнем народжуваності і високим відсотком дітей та молоді. З огляду на значну непропорційність у розміщенні населення в Україні лише детальний аналіз в розрізі областей показує нам дійсне співвідношення між кількістю україномовного і російськомовного населення.

Окрім Кримської області, де україномовне населення становить всього 13,5% від загальної кількості, ще в п'яти областях україномовні особи становлять менше ніж 50% від усього населення.

Міцні позиції займають українці на Заході. В деяких прикордонних з Польщею областях українське населення становить 80-90%. Висока частка українців, як правило, корелює з низьким відсотком росіян.

В областях правобережної України відсотковий рівень російського населення невисокий. Натомість в прикордонних з Росією областях перевага росіян зростає. У поєднанні з повністю або частково русифікованими українцями така перевага стає важливим політичним фактором.

Додаткову важливу інформацію про функціонування двох основних мов в Україні дають показники про вживання мов представниками інших національних груп населення (Таб. 63).

Детальний аналіз всього складу населення України (51 425,0) показує, що мову своєї національності визнає близько 45,0 млн. осіб, що становить 87,8%. У решти 6,0 млн. осіб національність не співпадає з рідною мовою, тобто вони підпали під мовну асиміляцію іншими народами. Слід відмітити, що 91,6% з них декларували рідною мову російську. Це наочно показує перевагу російської мови над іншими мовами. Це пояснює постійний ріст такої категорії людей, як російськомовні. Якщо до 11 172,5 тис. росіян додати 5725,8 тис. російськомовних неросіян, то матимемо загалом 16 898,3 тис. осіб.

Україномовні українці разом з україномовними неукраїнцями становлять 33 271,0 тис. осіб, що живуть в україномовному середовищі. Ці дві величини (заокруглено 17 і 33 мільйони) є визначальними в мовно-національній ситуації республіки. На момент проголошення незалежності України 17,0 млн. її мешканців назвали рідною мовою російську. Це значить, що для кожного третього мешканця України українська мова не є рідною.

Таблиця 63. Мовна структура Української РСР в 1989 році (в тис.)

Національність	Кількість населення	Визнання рідної мови			
		Мова свого народу	Мова не свого народу		
			Українська	Російська	Інші
Українці	37 419,1	32 825,4	–	4 578,4	15,3
Росіяни	11 355,6	11 172,5	177,5	-	5,6
Євреї	486,3	34,6	10,1	440,7	0,9
Поляки	219,2	27,5	146,0	44,4	1,3
Білоруси	440,0	156,2	40,8	242,7	0,3
Молдавани	324,5	253,0	19,9	50,4	1,2
Болгари	233,8	162,8	6,3	63,7	1,2
Угорці	163,1	156,0	4,2	2,6	0,3
Греки	98,6	18,3	2,3	77,7	0,3
Румуни	134,8	84,0	13,2	4,7	32,9
Татари	86,9	42,5	1,5	42,6	0,3
Інші	490,1	269,8	24,7	177,9	17,7
Всього:	51 452,0	45 202,4	446,5	5 725,8	77,3

Джерело: *op.cit.*

На території республіки крім українців і росіян проживають 2677,3 тис. представників інших народів, т.зв. національних меншин. Жодна з них кількісно не перевищує 0,5 млн. осіб, тому їх значення не є великим. Традиційно третє місце займають євреї, хоч кількість їх постійно зменшується. Їх кількісна перевага над білорусами цілком незначна. Знижується також частка поляків, які займають лише сьоме місце в групі національних меншин. Всі національні меншини в Україні піддаються процесам русифікації або ж українізації. Найбільш русифікованими є євреї та греки. Натомість поляки більше українізовані. Угорці твердо зберігають свою мову. Більш стійкі до асиміляції румуни і молдавани.

Проведений аналіз підтверджує факт значних диспропорцій і національну розмаїтість в окремих регіонах. Без докладного розгляду і врахування цієї проблеми наші висновки матимуть лише загальний і поверхневий характер. Тому почергово розглянемо і охарактеризуємо

національну ситуацію окремих частин України. Приклади вибрані спеціально щоб вяснити регіональну і локальну специфіку всієї території республіки.

Початок такого розгляду і характеристики окремих регіонів і груп областей слід розпочати, на нашу думку, з аналізу мовно-національної ситуації в столиці України. Розташований в центральній частині України Київ завжди відігравав велику роль у суспільно-політичному житті України. В часи царизму Київ був важливим осередком російських влад. В радянський період через Київ реалізовувалась політика Москви спрямована на уніфікацію і інтеграцію українського народу в без національне суспільство під назвою „радянський народ”. З цією метою планоно проводились заходи, в тому числі і репресивні, під гаслом боротьби з українським націоналізмом в ході яких придушувались сили, які прагнули перетворити Київ на справжню столицю українського народу. За задумом Москви, Київ повинен був стати одним з типових великих радянських міст, в якому український народ був би знищений якщо не демографічно, то ідеологічно. Першим кроком до реалізації такого плану стала повсякденна русифікація міста. Це відбувалося, з одного боку, від великого напливу росіян, а з другого – шляхом мовної асиміляції автохтонного українського населення. Таблиця 64 виразно показує ефективність такої політики русифікації.

Українці становили в м. Києві 72,4% населення¹³⁷. Це свідчить про абсолютну кількісну перевагу над росіянами, яких було в місті лише 20,9%. Однак мовна статистика більш чітко демонструє мовне обличчя міста. Практично всі 529,7 тис. росіян визнали рідною російську мову. Якщо до цього долучити російськомовних осіб неросійського походження, то в підсумку матимемо 1058,0 тис., або 41,1 % всього населення. Прогресуюча русифікація українців у власній столиці свідчила про домінування російського, а точніше російськомовного населення.

¹³⁷ Аналізуючи етнічні проблеми Києва треба враховувати важливі історичні аспекти, які дають розуміння сучасної національної ситуації в м. Києві. Перший аспект полягає у величезній динаміці населення міста. У 1897 році тут було лише 250,0 тис. мешканців. Сьогодні – 3,0 млн. Другий аспект полягає в тому, що в Києві різко змінювалась національна структура. У 1897р. українці становили лише 21,1% населення міста, росіяни – 53,3%, євреї – 13,7%, поляків було 16,8 тисяч або 7,4%. Порівнюючи сьгоднішні дані з 1897р. констатуємо, що протягом століття відбувався постійний процес українізації міста як в абсолютному значенні так і в відсотковому. Це можна розцінювати як позитив. Однак кількісна перевага українців не принесла їм якісних змін і на сьогодні Київ є більше російськомовне аніж україномовне місто.

Таблиця 64. Мовно-національна структура м. Києва в 1989 році (в тис.)

Національність	Кількість населення	Визнання рідної мови			
		Мова свого народу	Мова не свого народу		
			Українська	Російська	Інші
Українці	1 863,7	1 467,7	–	395,5	0,5
Росіяни	536,7	529,7	6,9	–	0,1
Євреї	100,6	4,7	1,2	94,6	0,1
Білоруси	25,3	7,9	1,0	16,4	0,0
Поляки	10,4	0,9	4,3	5,1	0,1
Інші	35,5	16,9	1,2	16,7	0,7
Всього:	2 572,2	2 027,8	14,6	528,3	1,5

Джерело: *Национальный состав населения СССР.*

Досить цікавим фактом є наявність у Києві відносно великої спільноти євреїв (100,6 тис.). Це свідчить про те, що Київ залишається в Центрально-Східній Європі одним з найбільших єврейських осередків.

Перед першою світовою війною в Києві існувала багата і добре організована польська громада, яка твердо зберігала свою національну самобутність. Роки переслідувань, асиміляції і пауперизації призвели до того, що згідно перепису 1989 р. в Києві проживає лише 10,0 тис. поляків, з яких рідну мову зберегло менше однієї тисячі осіб.

Характеристика національної структури м. Києва є вступом до загальної регіональної характеристики, яку починаємо з західного регіону, з т.зв. „українського П'ємонту”. Тут населення зберегло свою українську національну самобутність і рідну мову, що дало сильний поштовх для відродження української державності. В цей регіон включено території, які в міжвоєнний період належали до Польщі, Румунії, Чехословаччини, тобто області: Волинську, Івано-Франківську, Львівську, Тернопільську, Рівненську, Чернівецьку і Закарпатську. Саме для цих семи областей складено і відображено національну структуру в період 1970-1989р.р. (Таб. 65).

Проаналізований нами західний регіон відзначався в 1970 і в 1989р.р. абсолютною перевагою українського населення. Приріст населення приблизно в 1,0 млн. осіб не позначився на національній структурі. Близько 90,0% населення становлять українці. Кількість російськомовних українців зовсім незначна і відсотково не зростає.

Подібну ситуацію спостерігаємо і з етнічно російським населенням. Воно становить лише 5,1 % загальної кількості. Можна ствердити, що цей регіон має характер чисто українській і не піддається мовній русифікації. Це єдиний регіон, де населення назагал користується українською мовою не лише на побутовому рівні, але і в громадському

житті. Освіта усіх рівнів має український характер. Виявилось, що розпочате ще за часів Австро-Угорщини національне пробудження проявило стійкість до советізації і русифікації. Велику роль відіграло те, що ці території у міжвоєнний період не належали до Української РСР і тим самим уникнули масових репресій населення, колективізації і голодомору, і аж до початку Другої світової війни могли культивувати власні, нездеформовані національні традиції.

Таблиця 65. Зміни національної структури в Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Рівненській, Чернівецькій і Закарпатській областях в 1970-1989 роках

Національність	Кількість населення (тис.)		Зміни в період 1959-1970		Відсоткове співвідношення	
	1970	1989	в тис.	%	1970	1989
Українці	7 721,9	8 663,8	+941,9	+12,2	88,2	89,2
В т.ч. російськомовні	65,9	80,0	+14,1	+21,4	0,7	0,7
Росіяни	445,7	491,8	+46,1	+10,3	5,1	5,1
Угорці	151,9	155,7	+3,8	+2,5	1,7	1,6
Румуни	108,3	129,8	+21,5	+19,8	1,3	1,3
Євреї	82,2	30,7	-51,5	-62,6	0,9	0,3
Молдавани	78,4	84,5	+6,1	+7,8	0,9	0,9
Поляки	71,7	26,9	-44,8	-62,4	0,8	0,3
Інші	94,6	130,4	+35,8	+37,8	1,1	1,3
Всього:	8 754,7	9 713,6	+958,9	+10,9	100,0	100,0

Увага: Статистичні дані по угорцях, румунах, молдаванах, поляках і євреях є неповними і заниженими від дійсних. В матеріалах перепису 1989р. не подається інформація по областях.

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970г., Национальный состав населения СССР.*

Специфічним регіоном України є Правобережжя, тобто землі на правому березі Дніпра. Ця територія відійшла до Росії в кінці XVIII ст. Перед I світовою війною це були три губернії: Волинська, Київська і Подільська. Тут русифікація позначилась менше, що пояснюється віддаленістю від російських етнічних територій. За радянської влади економіка цього регіону носила здебільшого аграрний характер. Наплив росіян сюди був відносно незначним. Все це зумовило те, що цей край менше піддавався негативним національно-демографічним змінам. Сьогодні Правобережна Україна – це п'ять областей: Черкаська, Вінницька, Житомирська, Хмельницька, Київська (частина Київської області лежить і по лівому боці Дніпра). Саме для цих областей і визначено національну структуру в період 1970-1989р.р. (Таб. 66).

Таблиця 66. Зміни національної структури в Вінницькій, Черкаській, Житомирській, Київській і Хмельницькій областях в 1970-1989 роках

Національність	Кількість населення (тис.)		Зміни в період 1970-1989		Відсоткове співвідношення	
	1970	1989	в тис.	%	1970	1989
Українці	7 925,8	7 549,7	-376,1	-4,7	90,6	89,4
В т.ч. російськомовні	91,2	161,5	+70,3	+77,1	1,0	1,9
Росіяни	471,7	611,7	+140,0	+29,7	5,4	7,2
Поляки	162,6	114,5	-48,1	-29,6	1,9	1,4
Євреї	117,3	54,9	-62,4	-53,2	1,3	0,7
Інші	65,5	110,9	+45,4	+69,3	0,8	1,3
Всього:	8 742,9	8 441,7	-301,2	-3,5	100	100

Увага: Статистичні дані по поляках і євреях є неповними і заниженими від дійсних. В матеріалах перепису 1989 року не подається інформація про поляків в Черкаській і Київській областях, а також євреїв – у Черкаській і Хмельницькій областях і т. д.

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970г., Национальный состав населения СССР.*

Цей регіон позначається виразною депопуляцією населення. В аналізований період зменшилась кількість людей взагалі, зменшилась кількість українців, а до того ж зросла кількість російськомовних українців. Демографічно прогресивними були лише росіяни, частка яких зросла з 5,4% до 7,2%. Всі ці зміни однак не в стані були змінити український характер регіону. Близько 90% населення становили українці. Незважаючи на дестабілізуючий вплив Києва, український елемент на Правобережній Україні був настільки сильним, що зберіг свою самобутність і може бути основою для творення сильної національної ідентичності. Крім Західного регіону, це єдина територія, на якій позиції українців міцні, і їм не особливо загрожує денационалізація.

Решта території України, зокрема Чорноморське узбережжя, Лівобережна і особливо східні області, які межують з Росією мають в етнічному плані мішаний україно-російський характер. У мовному плані населення тут дуже зрусифіковане, байдуже, а нерідко і неохоче ставиться до ідеї відродження національної свідомості, українізації громадського життя, в тому числі українізації освіти. Територія ця досить велика, тому національна структура тут буде показана окремо по трьох регіонах: північно-східному (Донецька, Луганська, Харківська області), який лежить на стику україно-російського етносу; Кримському, а також Одеському регіонах. В першу чергу розглянемо національну ситуацію в найбільш урбанізованому і промислово розвинутому Донбасько-Харківському регіоні (Таб. 67).

Таблиця 67. Зміни національної структури в Донецькій, Луганській і Харківській областях в 1970-1989 роках

Національність	Кількість населення (тис.)		Зміни в період 1970-1989		Відсоткове співвідношення	
	1970	1989	В тис.	В %	1970	1989
Українці	5 972,9	6 186,6	+213,7	+3,6	57,0	54,5
В т.ч. російськомовні	1 381,1	1 994,5	+613,4	+44,4	13,2	17,6
Росіяни	3 964,9	4 649,3	+684,4	+17,3	37,9	41,0
Білоруси	131,4	133,3	+1,9	+1,4	1,2	1,1
Євреї	129,0	77,0	-52,0	-40,3	1,2	0,7
Татари	44,8	37,8	-7,0	-15,6	0,4	0,3
Інші	225,7	259,5	+33,8	+15,0	2,3	2,4
Всього	10 468,7	11 343,5	+874,8	+8,4	100,0	100,0

Увага: Дані по греках, євреях, татарах на 1989р. дещо занижені.

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Национальный состав населения СССР.*

В національному плані цей регіон дуже неоднорідний. Найбільш східна Луганська область має більше російське обличчя, ніж українське. Українське населення, яке визнає рідною мовою українську, ледве переважає одну третину, та й то в щоденному побуті ці українці здебільшого користуються російською мовою.

Донецька область – це шахтарський край. Тут населення зрусифіковане приблизно в такій же мірі, як і в Луганській. У зв'язку з розбудовою вугледобувної і металургійної промисловості сюди прибуло багато людей з Росії, а також з інших областей України, і автохтонне населення стало меншістю. В аналізований період зростала кількість російських шкіл за рахунок зменшення кількості українських. Навчаючись в російських школах українські діти і молодь повсюдно русифікуються і вже не знають рідної мови. Закономірно, що в таких умовах чергові переписи населення показали різке зменшення частки українців. Реукраїнізація цього регіону, якщо вона взагалі буде можлива, триватиме кілька десятиліть і зустрине сильний опір російського населення.

Дещо інакше виглядає ситуація у більш західній Харківській області. Це суто українська етнічна територія, і сільське населення зберегло свою національну самобутність. Лише півторамільйонне населення Харкова виявилось дуже зрусифікованим і тягнеться більше до сусідньої Росії, ніж до України.

Оцінка національної ситуації в цьому регіоні вимагає великої обережності в інтерпретаціях. З статистичної точки зору українці становлять більшість (1970 – 57%, 1989 – 54,5%), в абсолютних числах їх кількість навіть дещо зросла. Але глибший аналіз показує зовсім іншу

картину. Дуже швидко зростає група російськомовних українців. В 1989 р. таких було практично 2 млн. осіб. Якщо додати цих російськомовних до числа етнічних росіян, то співвідношення російського і українського елементу різко збільшиться на користь росіян. Крім того, представники інших національностей (0,5 млн.) практично всі зазнали русифікації, а не українізації. Чергові переписи виразно показують тенденцію до перетворення цього регіону з українського на російський. З повною підставою можна стверджувати, що якби політична ситуація не змінилась, то протягом найближчих десятиліть цей регіон став би не тільки російськомовним, а й по характеру російським. Проголошення незалежності України дає можливість змінити цю тенденцію. І все ж це буде нелегкою справою, а остаточні результати важко передбачати.

Порушені проблеми стосуються не тільки Донбасу чи Харківщини. Процеси русифікації глибоко проникли на такі чисто етнічні українські землі, як Запоріжжя і Дніпропетровщина. Дещо краща ситуація в Херсонській області.

Немає потреби розглядати ситуацію в інших областях Лівобережної України. Національні проблеми тут аналогічні і різниця залежить від рівня розвитку промисловості і урбанізації. Чим вищий ступінь урбанізації, тим дужче проявляється русифікація, тим меншою є частка українського населення. В типово аграрних областях, як завжди, переважає українське населення. В той же час з огляду на складну специфіку народонаселення Одеської області її слід розглянути більш детально (Таб. 68).

На чорноморському узбережжі, як і на лівобережній Україні, зростала частка російського і російськомовного населення. Найбільш динамічно зростала кількість російськомовних українців, які швидко асимілювались в російському оточенні. І хоч українське населення ще становило більшість, але воно постійно здавало свої позиції і не було в стані зупинити процеси русифікації. Це яскраво видно на результатах кожного чергового перепису населення.

Перепис 1989 р. показав в області значне зменшення єврейського населення. Цей процес ми спостерігаємо у всіх овлстях, але там він не такий інтенсивний, як в Одесі. Це є наслідком постійної еміграції євреїв до Ізраїлю, Західної Європи і Америки. Сьогодні частка євреїв у населенні області є дуже скромною – 0,7%. В сільських районах, зокрема в західній частині області проживають компактними групами молдавани, болгар, гагаузи. З огляду на велику політичну вагу Криму аналогічно як це було і для інших регіонів, розглянемо національну ситуацію і демографічні зміни в цій області (Таб. 69). В сільських районах, зокрема в західній частині області проживають компактними групами молдавани, болгар і гагаузи.

Таблиця 68. Зміни національної структури в Одеській області
в 1970-1989 роках

Національність	Кількість населення (в тис.)		Зміни за період 1970-1989		Відсоткова частка	
	1970	1989	в тис.	в %	1970	1989
Українці	1 313,8	1 432,7	+118,9	+9,0	55,0	54,6
В т.ч. російськомовні	211,9	368,9	+157,0	+74,1	8,9	14,1
Росіяни	578,2	719,0	+140,8	+24,3	24,2	27,4
Болгари	166,5	165,8	-0,7	-0,4	7,0	6,4
Молдавани	136,0	144,5	+8,5	+6,2	5,7	5,5
Євреї	117,2	69,1	-48,1	-41,0	4,9	2,6
Гагаузи	24,4	27,4	+3,0	+12,3	1,0	1,0
Білоруси	15,8	21,3	+5,5	+34,8	0,7	0,8
Інші	37,1	44,4	+7,3	+19,7	1,5	1,7
Всього	2 389,0	2 624,2	+235,2	+9,8	100,0	100,0

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970г.; Национальный состав населения СССР.*

Таблиця 69. Зміни національної структури Кримської області
в 1970-1989 роках

Національність	Кількість населення (в тис.)		Зміни за період 1970-1989		Відсоткова частка	
	1970	1989	В тис.	В %	1970	1989
Росіяни	1 220,5	1 629,5	+409,0	+33,5	67,3	67,1
Українці	480,7	625,9	+145,2	+30,2	26,5	25,7
В т.ч. російськомовні	198,7	296,5	+97,8	+49,2	11,0	12,2
Білоруси	39,7	50,1	+10,4	+26,2	2,2	2,1
Євреї	25,6	17,7	-7,9	-30,8	1,4	0,7
Татари	6,5	10,8	+4,3	+66,1	0,3	0,4
Інші національності	40,5	96,4	+56,4	+139,2	2,3	4,0
Всього	1 813,5	2 430,9	+617,4	+34,0	100,0	100,0

Джерело: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970г.; Национальный состав населения СССР.*

Проблема приналежності Криму породжує багато спірних питань між Україною і Росією. Росія бере під сумнів правову основу передачі Криму із складу Російської Федерації Україні. Українська сторона наполягає на дотриманні *status quo*. Крім того, підкреслює географічний фактор і стверджує, що цей аспект є основним у приєднанні Криму до України.

Росіяни, беручи під сумнів правові основи передачі Криму Україні, наголошують також на історичному і національному аспекті. Слід відмітити, що аналіз демографічно-національної статистики виразно вказує на російський характер Кримського півострова. Російський етнос переважав тут перед I світовою війною, у міжвоєнний період, а після виселення татар в 1944 році російське населення стало абсолютною більшістю. Національний склад населення Криму є стабільним. Незважаючи на стабільний вплив українців з близької України, етнічне обличчя Криму не змінюється. Росіяни і далі становлять 2/3 населення, українці – близько 25% (в тому числі половина з них російськомовні). З цього видно, що в національному плані, а тим більше в мовному, Крим ж переважно російським. Сучасна національна структура, з урахуванням тенденції розвитку русифікації свідчать, що українізація населення Криму є цілком нереальною. Незалежно від державної приналежності (чи в складі України, чи в Росії, чи як незалежна держава) Крим етнічно буде російським, а українці тут становитимуть меншість.

На початку вісімдесятих років розпочався ініціативний рух за повернення виселених кримських татар на свою батьківщину. Однак цей процес відбувався мляво, і в 1989 році в Криму було заледве кількадесят тисяч татар. Це пояснюється складністю вирішення соціальних проблем.

Повернення корінних мешканців додому ускладнюється тим, що їх домівки давно зайняті переселенцями з Росії і приїзд татар на місце колишнього проживання викликає багато конфліктних ситуацій. Точно визначити кількість татар у Криму важко. Перепис показав наявність 10,8 тис. татар. Однак це не кримські татари, а казанські, які там живуть. Окремо слід врахувати 38,4 тис. кримських татар, котрі повернулись з заслання. Офіційні дані показують нам всього 49,2 тис. татар. Однак їх кількість швидко зростає (1970-6,5 тис.1979-15,1). Неофіційні дані вказують на значно вищі цифри. Радянська влада вже після перепису в грудні 1989р. дала згоду на повернення в Крим протягом найближчих 10 років приблизно 500,0 тисяч татар. Згідно не цілком уточненої інформації в 1990 році повернулось 85,0 тисяч татар, а в наступному – ще 80,0 тисяч. Це населення переживає великі труднощі, не має постійного місця проживання, не має житла, місцева влада, як правило переслідує їх і намагається вижити зі своєї території. Багато конфліктів у татар з місцевими жителями. Татари в таких умовах не мають можливості для працевлаштування.

Статистичний аналіз, проведений статично і динамічно, показує надзвичайно складний національний уклад в Україні. Різниця в різних кінцях держави настільки значна, що можна навіть сказати, що кожний окремих регіон має свою власну національно-мовну специфіку.

Наводячи різні приклади, ми намагались показати рівень різниці і диспропорцій як в цілому по країні так і по окремих регіонах. Ці відмінності мають територіальну специфіку яка пояснюється історичними процесами, які відбувалися на цих землях. Не вдаючись в подробиці, можна вказати на окремі території, де у населення витворились глибокі світоглядні і психологічні особливості, які їх суттєво відрізняють від інших груп населення. Ці особливості були настільки значними, що навіть знайшли своє відображення у мовно-національній статистиці.

Неодноразово вказувалось на вагомість Західного регіону, який межує з Польщею. Тут помітна сильна демографічна динаміка, а найважливіше те, що населення має високий рівень національної ідентичності, зберегло і культивує свою рідну мову.

Другим специфічним регіоном є Правобережна Україна (між Дніпром і Збручем). Цей край демографічно менш динамічний. Про це свідчать постійний регрес у кількості населення. Тут збереглася національна однорідність, а близьке сусідство з Західною Україною є прикладом боротьби за національні права. Русифікація тут має поверхневий характер, переважно у містах.

Цілком іншу картину спостерігаємо по лівому березі Дніпра. Ситуація тут неоднорідна, в певних місцях має перехідний характер. Чим далі просуваємось на схід тим більше позначається русифікація населення, а ставлення до осіб що відмовилися від своєї ідентичності, все більш байдуже.

На світогляді і самосвідомості населення вагомо позначається спосіб господарювання. Так сільське населення зберегло українські народні традиції, а міське, в більшості російськомовне, переймає звичай найближчих російських міст. Майбутнє цього краю важко передбачити. Тут можуть виникнути процеси поляризації і поділу населення на дві окремі специфічні групи, а може статися і так, що утвориться якась однорідна маса, властива саме для цієї місцевості, що живе на межі двох культур, мов і національностей.

Менш заплутаною, але все ж складною є ситуація на півдні України. Тут можна передбачити, що за винятком Криму і в якійсь мірі Одеси, ця територія почне українізуватись. Утвердження української національної держави стане на цих землях імпульсом до національного відродження та еволюційного повороту до українських історичних традицій.

З наведеного можна зробити висновок, що новоутвореній українській державі необхідно буде вирішити складні мовно-національні проблеми. Внаслідок відсутності суверенності на всій території України мільйони українців втратили рідну мову. Одним з найважливіших

атрибутів держави є спільна мова для всього суспільства. Її збереження, як важливого елементу культури є першочерговим обов'язком кожної демократичної влади. Україна ніколи не мала на це ні умов, ні можливостей. Повернення українській мові її прав, утвердження її в суспільному сприйнятті, що має відбутися при відсутності дискримінації інших мов, буде нелегкою справою.

У спадок від царської, а потім більшовицької імперії, Україна одержала кільканадцять мільйонну російську меншість, яка в ряді регіонів становить більшість мешканців. Ситуація ця загрожує багатьма політичними ускладненнями. Метою нашого аналізу було показати, що ці проблеми можуть дати про себе знати в певних регіонах. Емпіричні дослідження в масштабі цілої країни дають висновки поверхневі, а нерідко і сумнівні. Лише дослідження і аналіз в розрізі областей, а ще краще районів, дають матеріал, який робить можливим точну інтерпретацію складної і диференційованої мовно-національної ситуації на місцях.

Аналізуючи розміщення українців в Україні, не можна цілком поминути українське населення, яке проживає поза межами своєї республіки. Проведений нами аналіз обмежений виключно територією сучасної української держави. Для загальної інформації необхідно наголосити, що поза межами республіки на території колишнього СРСР перебувало у 1989р. 6767,0 тис. українців, у тому числі:

Росії	–	4 362,9	тисячі осіб
Казахстані	–	896,2	– "
Молдові	–	600,4	– "
Білорусії	–	291,0	– "
Узбекистані	–	153,2	– "
Киргизії	–	108,0	– "
Латвії	–	92,1	– "
Грузії	–	52,4	– "
Естонії	–	48,3	– "
Литві	–	44,8	– "
Таджикистані	–	41,4	– "
Туркменістані	–	35,6	– "
Азербайджані	–	32,4	– "
Вірменії	–	8,3	– "

Українське населення, яке мешкає поза межами своєї республіки, швидко піддавалось процесам мовної асиміляції, здебільше російської, а згодом і денационалізації¹³⁸. Незважаючи на постійний приплив

¹³⁸ У відповідності з прийнятим 28 листопада 1989 року Законом про мови, навчання дітей в Україні повинно бути організоване на рідній мові

українців до інших республік, особливо до Росії і Казахстану, зумовлене виселенням т.зв. куркулів і депортаціями (тридцяти роки), евакуацією в роки II світової війни, освоєнням і розвитком промисловості в Сибіру і Казахстані (п'ятидесяти-шестидесяті роки) кількість українців на цих просторах територіях не тільки не збільшилася, а навіть зменшилась:

1926 рік – 7 976,0 тисяч осіб

1989 рік – 6 767,0 тисяч осіб.

Все це населення, яке жило на величезній території від Балтійського моря до Тихого океану, належало до групи російськомовних. В Росії такі українці протягом одного-двох поколінь втрачали своє національне самоусвідомлення. Те ж саме відбувалось і в інших республіках, хіба що там українці впливали як русифікатори і місцеве населення здебільшого дивилось на них як на росіян. Просторове розміщення українців у східній діаспорі показує нам виданий у 1992 році атлас „Українці-східна діаспора-атлас”. На численних картограмах тут показується розміщення української громади на території колишнього СРСР в 1897-1989 роках¹³⁹.

Після розпаду СРСР і утворення на його руїнах суверенних держав, суттєво змінюється ситуація українців, котрі мешкають поза межами своєї держави. Перед багатьма з них постає проблема визначення державної приналежності і пристосування до нових політичних умов життя. Можливість міжнаціональних конфліктів може привести в рух міграційні процеси. Може з'явитись тенденція репатріації до своєї суверенної батьківщини. Щодо українців, то навряд чи такий рух набере значних розмірів. Абсолютна більшість українців в Росії (64,5%) і в російськомовній частині Казахстану (13,2%) не відрізняються від свого оточення мовою чи культурою. Взаємна міграція між населенням Росії і України мало правдоподібна. І все ж складності міжнаціональних проблем будуть у найближчі десятиріччя позначатись на історії незалежної української держави.

Дана робота не мала на меті давати інформацію та інтерпретацію релігійних проблем, якщо вони не були засобом ідентифікації якогось етносу. Однак вважаємо за необхідне відмітити, що бурхливі останні політичні події не тільки розбудили національну свідомість, а й привели до ренесансу релігійних почуттів серед населення України. Всі релігійні

пропорційно до кількості населення. Виходячи з цього, в столиці України м. Києві на українській мові повинно навчатися 72% дітей. Практично ж на 308 шкіл м. Києва українських є лише 48 і 113 шкіл змішаних, російсько-українських. На українській мові в Києві вчиться лише 25,4% учнів.

¹³⁹ Джерело: *Национальный состав населения СССР.*, ст. 101-106.

громади, які раніше переслідувались у більшій чи меншій мірі, активізувались і розпочали посилену душпастирську роботу.

Як показує дослідник А. Глебович, станом на 1 січня 1991р. (зрозуміло, що ці дані дещо застаріли), в Україні було зареєстровано 10 002 парафії і релігійних громад, а ще 813 діяли без реєстрації.

Найбільшою релігійною громадою є українська православна церква, яка нараховує 4830 парафій¹⁴⁰. Ця церква 27 листопада 1990р. відокремилась від Російської Православної Церкви і стала незалежною.

Динамічно розвивається Українська Автокефальна Церква – 944 парафії. У першому півріччі своєї легальної діяльності ця церква перебрала від Української православної церкви (Московського патріархату) 600 церковних приміщень. Вірними цих обох церков є переважно українці і росіяни, причому автокефальну церкву активно підтримують патріотичні українські сили.

Відроджена Греко-Католицька Церква (Візантійсько-український обряд) нараховувала на 1 січня 1991 року 1942 парафії. Майже всі вони перебувають на території Східної Галичини. Ця Церква повернула собі більшість церковних приміщень, які після 1946 року були передані Українській Православній Церкві. Вірними Греко-Католицької Церкви є майже виключно українці.

Римо-Католицький Церква в Україні завжди був традиційно польською Церквою. Після II світової війни переважна більшість вірних і духовенства залишила свої родинні місця і репатріювалось до Польщі. З 400 парафій тільки у Львівській Архідієцезії залишилось тільки 20. Зараз релігійне життя поступово відроджується. На початку 1991р. в Україні діяло 309 католицьких парафій. Серед вірних і надалі переважають поляки, але є також українці, угорці, німці.

Євангельсько-Реформаторська Церква, яка нараховує 90 парафій, є лише в Закарпатській області і охоплює угорське населення. Інші Євангельські Церкви не мають історичних традицій. В Україні їх називають сектами. Зараз вони борються за зміцнення своїх позицій й організаційних структур. Діють вони переважно серед українського населення, яке до останнього часу до релігійних справ ставилось амбівалентно.

Віруючі євреї мали у своєму розпорядженні 23 синагоги переважно у великих містах України. Всі інші релігійні громади є кількісно незначними і не відіграють помітної ролі у житті українського суспільства.

¹⁴⁰ A. Hlebowicz, *Geografia wyznaniowa i konflikty międzykonfesyjne na Ukrainie*. A. D. 1991, ст. 140-149.

Сьогоднішня ситуація польської меншини в Україні не є ґрунтовно досліджена¹⁴¹. На цю тему мало написано, а відомості, які тепер надходять є розрізнені і фрагментарні. Єдиним джерелом достовірної інформації є дані перепису, які подані в таблиці 70 за раніше прийнятою методикою (по областях).

В матеріалах перепису 1970р. показано кількість поляків у кільканадцяти областях, а в матеріалах перепису 1989р. – тільки в п'яти областях. Це пов'язано із значним скороченням їх кількості. Тенденція до зменшення простежується дуже виразно: 1970р. – 295,1 тис.; 1979 – 258,0 тис.; 1989 – 219,0 тис. поляків. Знання рідної мови теж стає рідкістю (за винятком Львівської області). Вже багато десятиліть польська мова як мова щоденного спілкування не була основою для національного зв'язку між поляками в Україні. Таку консолідуючу роль відігравав польський костел, де панувала польська мова. В Царській Росії були ліквідовані польські громадські організації і установи, а пізніше за часів СРСР, становище не змінилось і лише Римо-Католицький Церква давала полякам можливість національно ідентифікуватись. Парафіяни виступають за польську мову в костелі навіть якщо вони не в повній мірі розуміють цю мову. В основі цього факту лежить не тільки релігійний ритуал, але й глибше почуття національне почуття зв'язку з польською культурою. Ця форма зв'язку з польською культурою в широкому розумінні цього поняття є єдиною площиною, де люди можуть проявити свою національну ідентичність. На думку римо-католицьких священників, навіть припускаючи, що католицизм не можна брати як показник національності, все ж треба відзначити, що абсолютна більшість католиків не тільки відчуває себе пов'язаною з польською культурою, але й вважає себе поляками¹⁴².

Дані всіх післявоєнних переписів показують, що кількість поляків в Україні постійно зменшується. Регрес охопив всі області. Наприклад, в Житомирській області кількість поляків у 1970-1989р.р. знизилась з 90,7 тисячі до 69,4 тисячі, у Хмельницькій області – з 52,6 до 36,7 тис., а у Львівській – з 41,5 до 26,9 тис. осіб. Причини цього ми вже розглядали вище.

¹⁴¹ Найкращим знавцем цієї проблематики в Польщі є римо-католицький священник Роман Дзвонковський з Люблінського католицького університету. В його дослідницькій роботі є багато цікавих матеріалів про поляків в Україні (*Stan badań nad historią Kościoła i życiem religijnym katolików obrządku łacińskiego w ZSRR 1917-1990.*).

¹⁴² R. Dzwonkowski. *Język a świadomość narodowa Polaków na Ukrainie*, ст. 212-213.

Таблиця 70. Розміщення польського населення в Українській РСР
в 1989 році (в тис.)

Області	Кількість населення	Визнають рідною мовою			
		Польську мову	Чужу мову		
			українську	російську	іншу
Житомирська	69,4	1,1	62,4	5,8	0,1
Хмельницька	36,7	3,9	30,0	2,7	0,1
Львівська	26,9	12,8	12,1	1,9	0,1
м. Київ	10,4	0,9	4,3	5,1	0,1
Вінницька	8,4	0,6	6,6	1,2	0,0
Інші області	67,4	8,2	30,6	27,7	0,9
Всього	219,2	27,5	146,0	44,4	1,3

Джерело: *Национальный состав населения СССР.*

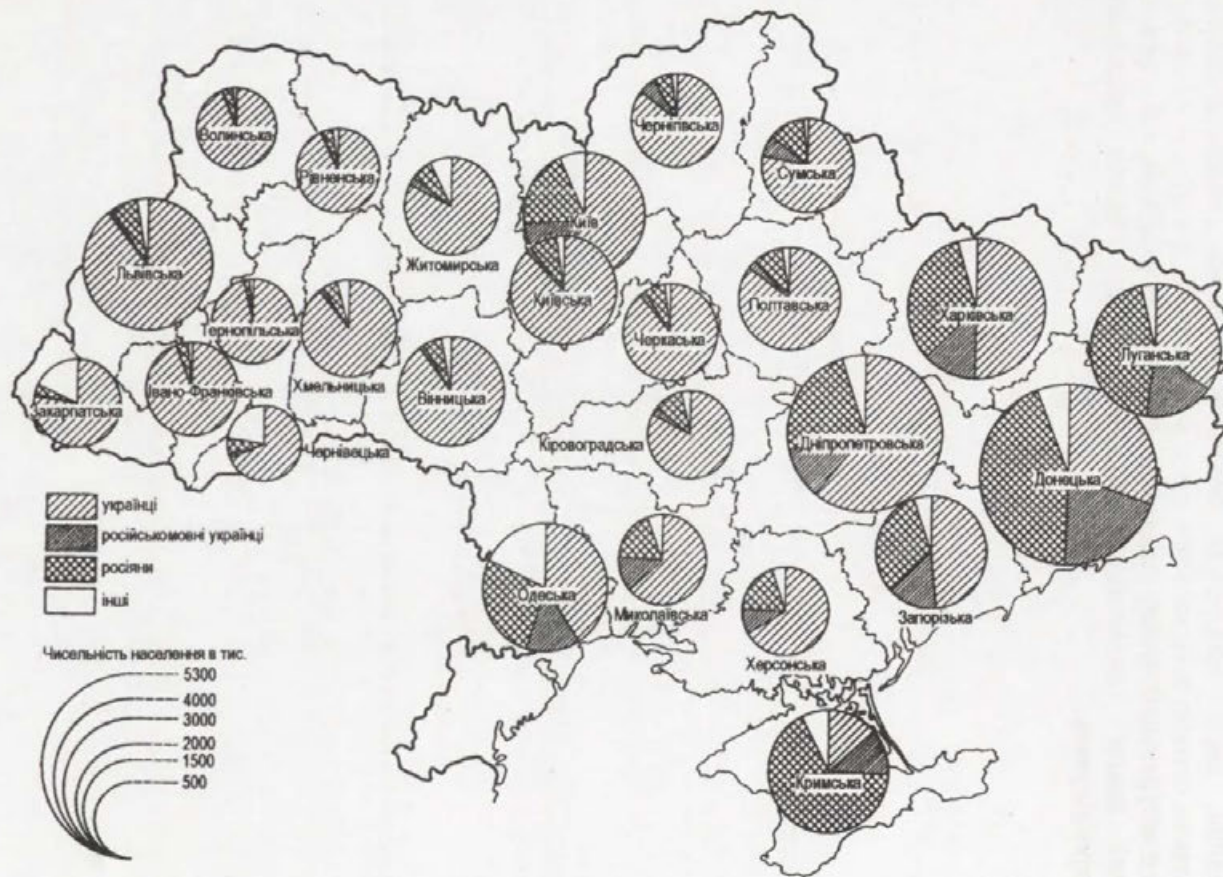
Постає питання, чи новітні політичні зрушення після 1989р. можуть активізувати національні почуття зрусифікованих, а також українізованих поляків, а також осіб польського походження. Польські громадські діячі стверджують, що кількість поляків в Україні утричі більша ніж подають офіційні джерела. Кількість католиків і осіб римо-католицького обряду, за їхніми словами сягає одного мільйона. І хоч католицизм не визначає національності, але в діючих 300 костелах поляки становлять абсолютну більшість. До 1989р. поляки в Україні не мали можливості об'єднуватись в громадські організації. Першою спробою формалізувати діяльність здійснено в Києві, де було створене Польське культурно-освітнє товариство. Згодом такі ж організації були створені у Львові, на Волині, Поділлі, Буковині.

Визначною подією в житті польської громади був Перший загальний Конгрес поляків України. Цей Конгрес виробив Статут Спілки поляків України і розпочав діяльність спрямовану на захист інтересів польської меншини. Зокрема було поставлено питання про повернення відібраних у минулому римо-католицьких храмів. Складною проблемою є недостатня кількість римо-католицьких священників. Єдиним виходом з ситуації є направлення духовних осіб Польщі. Але тут є формальні труднощі. Лишається сподіватись, що з подальшим покращанням польсько-українських міждержавних стосунків ця проблема буде вирішена позитивно. Ще одна проблема – освіта польських дітей. В 20-х роках на Правобережній Україні функціонувало близько 400 польських шкіл. Всі вони пізніше були ліквідовані. Організувати мережу польських шкіл буде дуже нелегко і буде дорого коштувати.

Розпад Радянського Союзу розбудив свідомість усіх гноблених народів. Це торкається не лише українців, але й тих національних

меншостей, які найбільше піддавалися утискам і дискримінації. До них належать поляки, у яких відібрано найбільшу святиню, що пов'язує їх з польською традицією і культурою – римо-католицькі костели. Відновлення свободи віросповідання, а також особистої свободи і прав людини, дасть можливість багатьом частково денаціоналізованим полякам повернутись до основ своєї національної духовності і культури. Це є натуральний процес і цілком зрозумілий для українців, які впродовж своєї довгої і нелегкої історії зазнали так багато насильства і переслідувань.

Карта № 17. Мовно-національна структура населення Української РСР в 1989 р. в розрізі по областях

Післямова

Історія України в ХХ ст. була, надзвичайно драматична. На її території точились війни і революції. Постійні зміни кордонів викликали великі міграції і депортації. Нечуваний в Європі від середньовіччя голодомор забрав життя багатьох мільйонів людей. Всі ці події можна було прослідкувати через призму демографічно-національних процесів.

Немає необхідності знову розглядати результати демографічного чи національного аналізу. Кожний окремий розділ був закінчений відповідними висновками і супроводжувався численними статистичними і картографічними ілюстраціями. Можна лише ствердити, що на українській землі відбулись великі демографічні зміни. Свідченням цього є як зріст (1900 – 29,0 млн.; 1914 – 37,0 млн.; 1923 – 35,0 млн.; 1930 – 40,0.; 1947 – 35,0 млн.; 1959 – 42,0 млн.; 1989 – 51,0 млн.), так і періодичні зменшення кількості населення. Важливішими були однак зміни в демографічних структурах, зокрема національних.

Національна структура сучасної України дуже відрізняється від тієї, яка була перед Другою світовою війною. Західну Україну залишило близько 2 млн. поляків. Польсько-український державний кордон став одночасно і етнічним кордоном між обома народами. Це відкриває великі перспективи для встановлення міждержавних польсько-українських стосунків, не обтяжених проблематикою національних меншостей.

Інша національна група, яка споконвіків жила по обидві сторони кордону – євреї, була нещадно знищена німецькими окупантами.

Україною прокотилася хвиля великих депортацій. І одночасно тривали сильні міграційні процеси. Протягом усього ХХ ст. на українські землі інтенсивно напливало російське населення. Це відбувалося одночасно з активними процесами русифікації. Все це докорінно змінило національне обличчя України. Варто лише згадати: останній перепис населення показав, що для 17,0 млн. мешканців України російська мова є рідною. Мільйони корінних українців стали користуватись російською мовою не лише на роботі, але й вдома. Над українським народом нависла серйозна загроза мовної і культурної асиміляції.

Причини такого становища були складними, але з усією очевидністю можна ствердити, що основною з них була відсутність суверенної держави. Відбувалися події, де український народ не був господарем своєї долі і не мав права голосу, бо ж Україна була лише частиною величезної імперії, яка розкинулась від Балтійського моря до Тихого океану. До I світової війни царська влада, яка володіла більшістю

території України, взагалі заперечувала факт існування окремого українського народу, української мови і культури.

В той же час на території Східної Галичини домінувало польське населення як в економічному плані, так і в політичному та культурному. Після Першої світової війни на короткий час виникла Українська Народна Республіка, але вона впала. Сучасна територія України близько двадцяти років належала СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччині. Більшість території України під владою більшовиків зазнала в тридцять років трагедії голокосту. II світова війна принесла подальші наступні жертви і втрати. І в повоєнне півстоліття над об'єднаними вже українськими землями правили кремлівські можновладці через своїх локальних „українських” губернаторів.

На час здобуття незалежності Україна мала неефективну, напівзруйновану економіку і жахливий екологічний стан. Українське суспільство після багатолітньої советизації і русифікації стало на роздоріжжі, роздерте нерозв'язними труднощами і проблемами в будівництві своєї суверенної держави. І все ж у єдиному пориві до утвердження самостійності держави воно виявилось напрочуд свідомим у досягненні своїх принципових цілей. Досить було одного-двох років сприятливої політичної кон'юнктури, щоб розбудити народну свідомість. Незадовго перед цим Б. Скарадзінський, цитуючи ксьондза В. Буковинського, написав:

“Сучасний український народ не є однорідним, як, наприклад, литовський народ. Він розрізнений і поділений на частини. Це різниці особливі, не такі, які є у інших народів. Складається враження, що український народ ще тільки народжується у важких пологах. Найбільша різниця між групами населення, це „радянські” українці з „Великої України” і західяки, галичани з Західної України. В свою чергу „радянські” українці діляться на свідомих і т. зв. „хохлів”, малоросів. Хохли – це теж українці, але в значній мірі денаціоналізовані. Вони добре володіють українською мовою, російську мову немилосердно калічать, але не хочуть називати себе українцями, воліють, щоб їх називали „хохлами”. І таких мільйони.

Цього немає серед „західняків”. Межа цього поділу проходить в основному по східному кордону Польщі перед її першим поділом. Це не означає, що на Сході немає свідомих українців, але вони розчиняються у загальній масі „хохлів”. Майбутнє народу залежить від того, хто в ньому переважить. Чи українізація отих хохлів, чи хохлізація українців”¹⁴³.

¹⁴³ K. Podlaski, B. Skaradziński, *Litwini, Białorusini, Ukraińcy – nasi wrogowie czy bracia?*. ст. 50-51.

Історія останніх років дала в певній мірі відповідь на це питання¹⁴⁴. Порив до незалежності в Західній Україні струснув увесь український народ і підштовхнув його до дій. Одностайна воля народу до незалежності, яку він висловив на референдумі, і повна підтримка незалежницьких сил показала, що український народ не тільки в західних областях, а й у Центральній та Східній Україні рішуче виступає за незалежну, демократичну Україну¹⁴⁵.

Це не означає, що старі протиріччя були подолані. І надалі позиція українців у східній та центральній частині України є більш декларативною, і саме українізація є більше справою державною ніж громадською. Слід врахувати, що референдум відбувався в момент найвищого піднесення політичної активності, коли більшість населення, в тому числі і російськомовні українці та росіяни, були переконані, що в багатій Україні їм житиметься краще, а у випадку прилучення до Росії їм знову загрожує голод і нестатки. Такі настрої і погляди були повсюдними і обумовлювали результати референдуму. Дуже швидко дійсність показала, що такі погляди були помилковими. Дефіцит власних енергоносіїв (нафти та газу) катастрофічно підірвав у 1992-1993р.р. економіку України. Запроваджена нова державна валюта швидко девальвувалася. Життєвий рівень населення різко упав і став нижчим ніж

¹⁴⁴ Всупереч несприятливим внутрішнім умовам, в Україні постійно зростала політична активність. Спочатку вона охопила інтелектуальні кола. Фактично це почалося з утворення Гельсінської групи. Виникнення груп, які розгорнули боротьбу за дотримання Гельсінських угод, зламали бар'єри страху перед репресіями, і все більше молоді ставало під прапор боротьби за людські права і свободи. Ця відверта боротьба розгорталась мирними методами. Все це стало основою програми Народного Руху України за перебудову. Учасники „Руху” розгорнули боротьбу за незалежність і суверенітет України. Утворення „Руху” стало вихідним пунктом для утворення інших опозиційних організацій, таких, як „Меморіал”, який пропагував новий погляд на історію і боровся за те, щоб визнати права всіх жертв сталінізму. Одночасно виникло Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка під гаслом відродження трагедії виникло екологічне Товариство „Зелений світ”. Всі ці організації були основою „Руху”. Наступним етапом на шляху до незалежності було створення політичних партій і спілок України. Всі ці події мали місце в 1989-1992 рр. не мали впливу на перепис 1989 р., який є основним матеріалом для зробленого нами аналізу.

¹⁴⁵ В референдумі взяло участь 84,4% осіб, які мали право голосу. З них 90,3% висловились за незалежність України. В західних областях 95% проголосувало за незалежність. В східних областях також абсолютна більшість учасників референдуму висловились на користь незалежності (наприклад, Донецька і Луганська області – 83,9%. Лише в Криму цей показник був дещо нижчим і становив 54,2%. Підсумки голосування показали, що навіть велика кількість росіян стала на бік державної незалежності України.

у Росії. Окрім об'єктивних причин тут відіграла свою роль і цілеспрямована політика Росії, яка з політичних міркувань була зацікавлена в занепаді української економіки України. Настрої зрусифікованої частини українського суспільства почали швидко змінюватись, виникло розчарування у доцільності суверенності і державності України. В Донбасі є багато старих нерентабельних шахт. В разі реструктуризації вугільної промисловості і закриття нерентабельних шахт і деяких заводів ситуація в Донбасі може значно погіршитись. З'явиться масове безробіття, це болісно відіб'ється на російськомовних містах Східної України. Думка про приєднання до Росії може стати дуже привабливою, бо це гарантуватиме збереження військово-промислового комплексу і важкої промисловості. Тому збереження політичного спокою в Донбасі виключає загрозу територіальній цілісності України, нівелює дезінтеграційні процеси.

Перед Українською державою стоять складні економічні завдання, які можуть істотно івплинути на національну ситуацію. І все ж є і виразні передумови для побудови міцного фундаменту нової загальнонародної держави.

Складною проблемою, яка вимагає свого розв'язання, буде налагодження стосунків з російським населенням. На території держави проживає 11,5 млн. корінних росіян. В окремих місцях вони сконцентровані у переважаючій більшості, і це може впливати дестабілізуюче, враховуючи те, що певна частина цього населення ставиться до новоутвореної держави нелояльно. Не виключена можливість появи відцентрових тенденцій і зіткнення їх з протилежною тенденцією українців, які прагнуть утвердити українську державність і її територіальну цілісність. Росіяни з їх високою національною свідомістю неприхильно ставляться до новоутвореної української держави і можуть перешкоджати в цьому, а також гальмувати в Україні мовні і культурні процеси. Наслідки цього були б важкими для всієї Центрально-Східної Європи. Таким вибухово-небезпечними територіями є Крим і Донбас.

Про реальність цього свідчать події останнього часу. Ці події систематизував і проаналізував Юзеф Дарський. Він підкреслює, що певні політичні кола в Росії визнають Україну лише в межах першої половини XVII ст., ще коли вона входила до складу Польщі, всю іншу територію, завойовану Росією і заселену українцями, а також московфільське Закарпаття вважає російською землею. Це є ніщо інше, як традиційно імперська політика Росії, яку проводив ще Тимчасовий уряд стосовно Центральної Ради, коли затверджував 17 серпня 1917р. автономію України.

Олександр Солженіцин пропонує провести референдум про територіальну приналежність того чи іншого до Росії або України окремо

по областях. Про необхідність зміни державного україно-російського кордону висловлюється багато російських політиків.

Одночасно в Україні підіймають голову сепаратисти, які маскують цим своє прагнення приєднатись до Росії. Так в Луганську створено Рух демократичного Донбасу, який домагається створення автономної Донецько-Криворізької республіки (Донецька, Луганська, Дніпропетровська області) з її наступним приєднанням до Росії.

На півдні сепаратисти збирають підписи про проведення референдуму про перехід Одеської, Миколаївської і Херсонської областей до СНД.

В Одесі створено Демократичний Союз Новоросії і Бессарабії. Піднімаються питання про утворення на території колишньої, так званої Новоросії, Запоріжжя і Донеччини (Одеса, Миколаїв, Херсон, Крим, Кіровоград, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Донецьк, Луганськ) нової Російської республіки. Ще інший проект пропонує проголосити „незалежну зону” в складі Одеської області і Наддністрянської республіки. І за всім цим проглядається намір відірвати Кримський півострів від України і прилучити його до Росії.

Всі ці акції ревізійоністів породжені національними проблемами. Регіони з великою кількістю російського населення, де українці індиферентно ставляться до питання суверенності власної держави, є об'єктом пропагандистської роботи. Дії такого типу є дуже небезпечними. Вони посилюють національний антагонізм, який в кожному мить може перерости з національного протистояння в міжнаціональну боротьбу¹⁴⁶.

Для майбутнього України складною проблемою буде також врегулювання міжконфесійних протиріч, зокрема протиріч між Українською Православною Церквою і Автокефальною Православною Церквою, а також між ними обома і Греко-Католицькою Церквою. Атмосфера віротерпимості і згоди може стабілізуюче впливати на суспільне життя. Якщо ж міжконфесійне напруження зростатиме, розгортатиметься боротьба за домінуюче становище окремих Церков у певних регіонах, то це буде ще одним поштовхом до дестабілізації суспільного життя. Тут можна відзначити лише один позитивний момент, що міжконфесійні протиріччя в дуже незначній мірі накладаються на потенційні міжнаціональні протиріччя.

Протягом століть Україна і Польща перебувають у безпосередній близькості одна з одною. Це зумовило взаємопроникнення культурних і цивілізаційних впливів. Маємо значну спільну культурну спадщину.

¹⁴⁶ J. Darski, *Ukraina. Historia i Współczesność. Konflikty narodowościowe*. с.75-79.

В ім'я процвітання і прогресу обох народів сьогодні стоїть завдання культивувати і розвивати спільні культурні та історичні традиції. Велику користь можуть принести наукові дослідження польсько-українських стосунків. Ці дослідження повинні бути спрямовані на поглиблення взаєморозуміння, на вивчення історичних проблем і тісно пов'язаних з ними національно-географічних питань. Головним завданням істориків, географів, демографів обох держав є об'єктивна переоцінка дотеперішніх поглядів і вартостей. Погляд з перспективи польської може бути цінним для українських дослідників, і в той же час оцінки українців можуть бути корисними для польської сторони. Це не означає, що всі думки поляків і українців повинні співпадати. Це було б нереально та й недоцільно. Цілком зрозумілим є різний підхід до явищ і різна інтерпретація. Однак розгляд і оцінка цих питань повинна відбуватись без прив'язки до заздалегідь усталеної думки, з повагою і толерантністю до національної гідності, культурних і релігійних цінностей іншої сторони. Зараз, коли настала можливість плідної співпраці між Польщею і Україною, треба відкинути застарілі упередження і дивитись вперед заради майбутнього наших народів. Саме цьому і будуть служити наукові дослідження, спрямовані на краще усвідомлення спільної історії країн Центрально-Східної Європи.

Список літератури

- Aland A., 1939, *Układ stosunków wyznaniowo-zawodowych wśród ludności 3 województw południowo-wschodnich*, „Sprawy Narodowościowe” nr 1/2, Warszawa.
- Anderson B. A., Silver R. D., 1985, *Demographic Analysis and Population Catastrophes in the USSR*, „Slavic Review”, vol. 44.
- Andriejew E., Darski L., Charkowa T., 1990, *Oценка людских потер в период Великой Отечественной Войны*, „Więstnik Statistiki” nr 10, Moskwa.
- Andriejew E., Darski L., Charkowa T., 1990, *Opyt ocenki czislennosti nasilenija SSSR 1926-1941*, „Więstnik Statistiki” nr 7, Moskwa.
- Armstrong J., 1955, *Ukrainian Nationalism 1939-1945*, New York.
- Atlas Narodow Mira*, 1964, Moskwa.
- Bartoszewicz J., 1912, *Na Rusi polski stan posiadania (kraj, ludność ziemia)*, Kijów.
- Beauvois D., 1987, *Polacy na Ukrainie 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż.
- Berg L., 1923, *Nasielenije Besarabii*, Piotrograd.
- Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W., 1938, *Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej*, Warszawa.
- Bohač A., 1932, *Narodnosti v Podkarpatske Rusi podle predbeznych vysledku sčítani lidu roku 1930*, „Statistický Obzor” R. XIII, nr 1/2, Praha.
- Borawski P., 1991/1992, *Tatarzy Krymscy w Rosji*, „Obóz” nr 21, Warszawa.
- Boshyk Y., (ed.), 1986, *Ukraine During World War II. History and-its Aftermath*, Edmonton.
- Bremner I., Taras R., (ed.) 1993, *Nations Politics in the Soviet Succesor States*, Cambridge.
- Bruk S., 1980, *Etnodiemograficzeskije processy w SSSR*, „Istorija SSSR” nr 5, Moskwa.
- Bruk S., Kabuzan W., 1981, *Czislennost i rassielenije ukrainskogo etnosa w XVIII – naczale XX wieka*, „Sowietskaja Etnografija” nr 5, Moskwa.
- Brunner G., Meissner B. (ed.), 1982, *Nationalitätenprobleme in der Sowjetunion und Osteurope*, Köln.
- Bugaj N.F., 1990, *Dieportacyi nasilenija z Ukraini (30-50-ti roki)*, „Ukrainskij Istoricznij Żurnał”, Nr 10, 11, Kijew.
- Buzek J., 1909, *Rozsiedlenie ludności Galicji według wyznania i języka*, Lwów.

- Caplin W., 1989, *Statistika zertw stalinizma w 30-gody*, „Woprosy Istorii” nr 4, Moskwa.
- Carrère d'Encausse H., 1972, *L'Union sovietique de Lenine à Staline*, Paris.
- Carrère d'Encausse H., 1978, *L'Empire eclate. La revolte des nations en U.R.S.S.*, Flammarion.
- Cherubin D., 1989, *Ludność polska w więzieniach i obozach radzieckich w latach 1939-1941*, Warszawa.
- Chojnowski A., 1979, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Warszawa.
- Chomienko A., 1927, *Nasielinije Ukrainy 1897-1927*, Charkiw.
- Chomienko A., 1931, *Nacyonalnyj skład ludnosti Ukrainy*, „Gospodarstwo Ukrainy”, Charkiw.
- Chomra A., 1992, *Rol migracyi w formuwanni suchasnogo etnicznego składu nasielenija Ukrainskoj SSR*, „Wisnik AN Ukrainy” Nr 2, Kijew.
- Chomyszyn H., 1933, *Problem ukraiński*, Warszawa.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., 1993, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław.
- Ciszelnij ruch nasielenija USSR, Sbornik Statisticzeskij*, 1988, Kijew.
- Cleinow C., 1915, *Das Problem der Ukraine*, Wien.
- Conquest R., 1986, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, London.
- Conquest R., 1987, *Mordercy narodów*, Warszawa.
- Czekanowski J., 1918, *Stosunki narodowościowo-wyznaniowe na Litwie i Rusi*, Lwów.
- Czerniakiewicz J., 1987, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944-1948*, Warszawa.
- Czizikowa L., 1988, *Rusko-ukraińskie pogranicze*, Moskwa.
- Czyński E., 1887, *Etnograficzno-statystyczny zarys liczebności i rozsiedlenia ludności polskiej*, Warszawa.
- Dagilis W., 1990, *Z problemów kultury ukraińskiej w II Rzeczypospolitej*, „Akcent”, nr 1/2 (34-40), Lublin.
- Daniłow W., 1970, *Dinamika nasielenija SSSR za 1917-1929*, „Diemograficzeskij jeżegodnik za 1968 god”, Moskwa.
- Daniłow W., 1988, *Diskussija w zapadnoj pressie o gołodie 1932-1933 i diemograficzeskij katastrofie 30-40 godow w SSSR*, „Woprosy Istorii”, nr 3, Moskwa.
- Darski J., 1993, *Ukraina. Historia, współczesność. Konflikty narodowościowe*, Warszawa.
- Davies N., 1984, *Granice Polski w czasach najnowszych*, „Zeszyty Historyczne” z. 68, Paryż.

- Der Ukrainische Hunger – Holocaust: Stalins verschwiegener Völkermord 1932/1933 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes: eine Dokumentation von D. Zlepko, 1988, Bonn.*
- Die Ergebnisse der Volkszählung von 31 XII 1900, 1903, Wien.*
- Dieportacyi narodow SSSR (1930-e-1950-e gody), 1993, cz. I, Moskwa.*
- Doroszenko D., 1942, *Die Ukraine und das Reich*, Leipzig.
- Dumnicz J., 1977, *K woprosu o rozmieszczenii i czislennosti ukraïnskogo nasielenija Zakarpatija w XIV-XIX ww.*, [w:] *Problemy istoriczeskoj diemografii SSSR*, Tallin.
- Dzwonkowski R. SAC, 1991, *Starania o rejestracje parafii i kościołów w Mukarowie Podleśnym i Sołobkowcach na Ukrainie w latach 1963-1990*, „Przegląd Wschodni”, t. I, z. 4, Warszawa.
- Dzwonkowski R. SAC, 1992, *Stan badań nad historią Kościoła i życiem religijnym katolików obrządku łacińskiego w ZSRR (1917-1990)* [w:] *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, Wrocław.
- Dzwonkowski R. SAC, 1992/93, *Język a świadomość narodowa Polaków na Ukrainie (w odpowiedzi Andrzejowi E. Mańkowskiemu)*, „Przegląd Wschodni” t. II, z. 1(5), Warszawa.
- Eberhardt P., 1991, *Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku*, „Przegląd Wschodni”, t. II, z. 1, Warszawa.
- Eberhardt P., 1993, *Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej na Białorusi w XX wieku*, „Czasopismo Geograficzne”, z. 2, Wrocław.
- Eberhardt P., 1993, *Wschodnia granica Polski 1939-1945*, Warszawa.
- Eberhardt P., 1994, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa.
- Feliński M., 1931, *Ukraińcy w Polsce Odrodzonej*, Warszawa.
- Friszke A., 1991, *Ukraińskie tradycje polityczne*, „Więź”, nr 11/12, Warszawa.
- Gawryszewski A., 1969, *Polskie mapy narodowościowo-wyznaniowe i językowe. Bibliografia (lata 1827-1967)*, „Dokumentacja Geograficzna”, z. 4, Warszawa.
- Gieysztorowa I., 1963, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 1.1, nr 3-4, Warszawa.
- Gunczak T., 1992, *Wtrąci ukraińców podczas drugiej światowej wojny*, „Suczasnist”, nr 7, Newark, New Jersey.
- Guslistij K., 1964, *Oczerk etniczneskoj istorii ukraïncew. Narody jewropiejskoj czasti SSSR*, t. I, Moskwa.
- Halii M., 1968, *Organizowanijj gołod w Ukraini 1932-1933*, Chicago, New York.
- Heller M., Niekricz A., 1982, *Utopia u władzy. Historia ZSRR od roku 1917 do naszych dni*, Warszawa.
- Himka J., 1985, *Kościół greckokatolicki a procesy narodotwórcze wśród Ukraińców w Galicji*, „Znak”, nr 4, Warszawa.
- Hlebowicz A., 1991, *Geografia wyznaniowa i konflikty międzykonfesyjne na Ukrainie A.D. 1991*, „Więź”, nr 11/12, Warszawa.

- Itogi wsiesojuznoj pieriepisi nasienienija 1959 g. Ukrainskaja SSR*, 1963, Moskwa.
- Itogi wsiesojuznoj pieriepisi nasienienija 1970 r.*, 1973, Moskwa.
- Iwanow M., 1991, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*, Warszawa.
- Iwanow M., 1991, *Polacy w Związku Radzieckim 1917-1990 [w:] Polacy w Kościele katolickim ZSRR*, Lublin.
- Janir V., 1970, *Studi ta materijali do navisoj ukrainskoj istorii*, München.
- Jaruzelski J., 1992/1993, *Stan Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie w latach 1922-1927*, „Przegląd Wschodni”, t. II, z. 2(6), Warszawa.
- Jaskólski J., 1919, *Granice Polski*, Lwów.
- Jelonek A., 1970, *Ludność Ukrainy [w:] „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”*, Seria Nauk Społecznych, z. 32, Kraków.
- Kabuzan W., 1963, *Narodonasielenije Rossii w XVIII i w pierwoj połowinie XIX wieku*, Moskwa.
- Kabuzan W., 1985, *Ukrainskoje nasielenije Galicji, Bukowiny i Zakarpatija w konce XVIII-30-ch godach XX wieku*, „Sowietskaja Etnografija”, nr 3, Moskwa.
- Kabuzan W., Machnowa G., 1965, *Czislennost i udielnyj wies ukrainskogo nasielenija na tierritorii SSSR w 1795-1953*, „Istorija SSSR”, nr 1, Moskwa.
- Kaminskij A., 1986, *Ewolucja naszego potencjału narodowego*, „Nowa Koalicja”, nr 2, Warszawa.
- Karski W., 1904, *Białorusy*, Wilno.
- Kersten K., 1966, *Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 73, nr 1, Warszawa.
- Kersten K., 1974, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej*, Wrocław.
- Koko E., 1992, *Polska Partia Socjalistyczna wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918-1939*, [w:] *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, Wrocław.
- Komp H., 1979, *Die Kommunistische Religionspolitik gegenüber der unierten griechisch-katholischen Kirche der Ukraine seit 1944*, München.
- Konczak W., Konczak S., 1977, *Nasielenije Zakarpatija za 100 let. Statistiko-diemograficzskoje Issliedowanije*, „Wiszcza Szkoła”, Lwów.
- Kosiński L., 1967, *Geografia ludności*, PWN, Warszawa.
- Kozak S., 1991, *Polska a Ukraina. Drogi i bezdroża porozumienia*, „Więź”, nr 11-12, Warszawa.
- Kozłow W., 1972, *Etniczeskije osobiennosti formirowanija gorodskogo nasielenija w SSSR [w:] Problemy sowriemiennoj urbanizacji*, Moskwa.
- Kozłow W., 1975, *Nacyonalnosti SSSR*, Moskwa.
- Kozłowski M., 1991, *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919*, Warszawa.
- Kral J., 1924, *Podkarpatska Rus*, Praha.

- Krawchenko B., 1985, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*, Oxford.
- Krawchenko B., 1991, *Problemy świadomości narodowej na Ukrainie*, „Więź”, nr 11-12, Warszawa.
- Krysiński A., 1930, *Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich*, Warszawa.
- Krysiński A., 1935, *Rozwój stosunków etnicznych na Ziemi Czerwieńskiej w Polsce Odrodzonej*, „Sprawy Narodowościowe”, R. IX, nr 5-6, Warszawa.
- Krysiński A., 1937, *Ludność ukraińska (ruska) w Polsce w świetle spisu 1931*, „Sprawy Narodowościowe”, R. XI, nr 6, Warszawa.
- Kubiak H., Pałeczny T., Rokicki J., Wawrykiewicz M., (red.), 1992, *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, Wrocław.
- Kubijowicz W., 1935, *Territorija i ludnist ukraińskich ziemiel*, Lwiv.
- Kubijowicz W., 1943, *Gieografija ukraińskich i sumieżnich ziemiel*, Krakiv-Lwiv.
- Kulczycki S., 1989, *Diemograficzeskije posledstwija goło da 1933 na Ukrainie*, „Filozofskaja i socjologiczeskaja mysl”, nr 6.
- Kultura i pobut nasielenija Ukrainy*, 1991, Kijew.
- Kumor B., 1991, *Polityka władz carskich wobec Kościoła katolickiego na ziemiach polskich do 1914 roku*, [w:] *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*, Lublin.
- Kupczyński R., 1986, *Pogrom na Ukrainie 1972-1980*, Warszawa.
- Kurowski S., 1980, *Ludność w historii i polityce*, Warszawa.
- Kusiński W., 1991, *Deportacje ludności polskiej w ZSRR*, „Studia i Materiały Centrum Badań Radzieckich Uniwersytetu Warszawskiego”, z. 9, Warszawa.
- Kusiński W., 1992, *Polacy na Ukrainie*, „Studia i Materiały Centrum Badań Wschodnich Uniwersytetu Warszawskiego”, z. 34, Warszawa.
- Kwestia narodowościowa w programie drugiego powszechnego spisu ludności Rzeczypospolitej Polskiej. Wywiad z Generalnym Komisarzem Spisowym p. dr. Rajmundem Bułowskim*, 1932, „Sprawy Narodowościowe”, R. VI, nr 1, Warszawa.
- Kwilecki A., 1974, *Łemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji*, Warszawa.
- Lewycky B., 1988, *Polityka i społeczeństwo na Ukrainie sowieckiej 1953-1980*, Warszawa.
- Liszewski K., 1986, *Wojna polsko-sowiecka 1939*, Londyn.
- Lorimer F., 1946, *The Population of the Soviet Union. History and Prospects*, Geneva.
- Łubiński H. 1934, *Kościół greckokatolicki w województwach południowo-wschodnich*, „Sprawy Narodowościowe”, R. VIII, nr 5-6, Warszawa.
- Łuczak Cz., 1979, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w Polsce*, Poznań.
- Łukaszów J., T. Olszański, 1989, *Walki polsko-ukraińskie 1943-1947*, „Zeszyty Historyczne”, z. 90, Paryż.

- Łukawski Z., 1978, *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, Wrocław.
- Mace J. E., 1983, *Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918-1933*, Cambridge, Massachusetts.
- Maliszewski E., 1916, *Polacy i polskość na Litwie i Rusi*, Warszawa.
- Maryjański A., 1966, *Współczesne wędrówki ludów. Zarys geografii migracji*, Wrocław.
- Maryjański A., 1974, *Problemy ludnościowe krajów socjalistycznych*, Warszawa.
- Maryjański A., 1988, *Narodowości świata*, Warszawa.
- Maskudow S., 1989, *Potieri nasilenija SSSR*, New York.
- Mędrzecki W., 1988, *Województwo wołyńskie 1921-1939*, Wrocław.
- Michalewicz J., 1979, *Elementy demografii historycznej*, Warszawa.
- Mirczuk P., 1953, *Ukraińska Powstawska Armija*, München.
- Mirski J. (Dzwonkowski R.), 1987, *Problemy językowe w Kościele rzymsko-katolickim na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*, „Zeszyty Historyczne”, nr 79, Paryż.
- Misito E., 1992, *Polska polityka narodowościowa wobec Ukraińców 1944-1947*, [w:] *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, Wrocław, Kraków.
- Miszko D., 1963, *Socjalno-ekonomiczni umowi formuwanija ukraińskiej narodnosti*, Kijew.
- Nacyonalnyj sostaw nasilenija SSSR*, 1991, Moskwa.
- Nadobnik M., 1912, *Ludność Galicji w 1910*, „Ekonomista”, t. I, z. 1, Warszawa.
- Nałkowski W., 1914, *Materiały do geografii ziem dawnej Polski*, Warszawa.
- Nasilenije SSSR 1987*, 1988, Moskwa.
- Nasilenije SSSR 1987, Statisticzeskij Sbornik*, 1988, Moskwa.
- Naułko W., 1965, *Etnicznij skład nasilenija Ukraińskiej SSR*, Kijew.
- Naułko W., 1975, *Razwittija mieżetniczieskich swjazej na Ukrainie*, Kijew.
- Naułko W., 1991, *Dinamika etnicznego składu nasilenija Ukraini w XX storiczi*, [w:] *Zdorowja ta widtworennja narodu Ukraini*, Kijew.
- Naułko W., 1992, *Ukraińskij etnos u czasi i prostori*, „Bereginja”, nr 1, Kijew.
- Naułko W., Czorna N., 1990, *Dinamika czislenności i rozmiszczenia ukraińców w switi (XVIII-XX st)*, „Narodna tworczist ta etnografija”, nr 5 (225), Kijew.
- Nowak S., 1985, *Ziemie wschodnie Polski w kleszczach sowieckich grabieżców*, „Kwartalnik Kresowy”, nr 102-105, Londyn.
- Obrębski J., 1936, *Problem etniczny Polesia*, „Sprawy Narodowościowe”, R. X, nr 1, Warszawa.
- Ogonowskij W., 1946, *Ewolucija nasilenija Gajiczini*, „Naukowi zapiski Institutu Ekonomiki AN USSR”, t. I, Kijew.
- Ogonowskij W., 1975, *Nasilenija Lwiwszczini w 1857-1959*, [w:] *Diemograficzni doslidżenija*, t. III, Kijew.

- Olechnowicz M., 1948, *Akcja migracyjna w Polsce po wojnie*, „Polska i świat współczesny”, nr 1, Warszawa.
- Olesiewicz T., 1926, *Tablice statystyczne ludności ukraińskiej ZSRR według spisu 17 XII 1926*, Warszawa.
- Olesiewicz T., 1931, *Zagalnyj naris territori ta nasielienija USSR*, [w:] *Ludność ukraińska ZSRR. Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego*, t. I, Warszawa.
- Oleskiw S., 1984, *Śmierć narodu. Wielki głód na Ukrainie 1932-1933*, „Obóz” nr 9, Warszawa.
- Olszański T., 1991, *Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, „Więź”, nr 11-12, Warszawa.
- Olszański T., 1991, *Kwestia rosyjska na Ukrainie*, „Więź”, nr 11-12, Warszawa.
- Osadczyk B., 1990, *Kontury pluralizmu politycznego na Ukrainie*, „Zusticzi”, nr 3/4, Warszawa.
- Partacz Cz., 1991, *Polacy i Ukraińcy w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Szkice Historyczne*, Kościan.
- Patek A., 1992, *Polacy w Rosji i ZSRR*, [w:] *Polonia w Europie*, (red.) B. Szydłowska-Cegłowa, Poznań.
- Pawłowski S., 1919, *Ludność rzymskokatolicka w polsko-ruskiej części Galicji*, [w:] „Prace Geograficzne”, z. 3, Lwów.
- Perkowski A., 1991, *Etnicznaja i socjalnaja struktura nasielienija Prawobierieżnoj Ukraini u XVIII st.*, [w:] *Istoczni dzierielja ta ich wikaristanija*, t. IV, Kijew.
- Perkowski A., 1991, *Pro demograficzni wtrati Ukraini w 30-rokach*, „Wisnik Miżnarodnoj Asocjacji Ukrainistiw”, nr 3, Kijew.
- Perkowski A., Pirożkow S., 1990, *Diemograficzni wtrati narodnonasielienija Ukrainskoj SSR w 40-ch*, „Ukraińskij Istoricznij Żurnał”, nr 2 (347), Kijew.
- Pietrow A., 1915, *Ob etnograficzesej granice russkogo naroda w Austro-Ugrii, o somnitielnoj „wiengierskiej” nacji i o niedielimosti Ugrii*, Petersburg.
- Pitel O., 1931, *Nacyonalni widnosini na Ukraini w switli statistiki*, [w:] *Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego*, t. I, Warszawa.
- Podjaczich P., 1961, *Nasielienije SSSR*, Moskwa.
- Podlaski K. (Skaradziński B.), 1984, *Litwini, Białorusini, Ukraińcy – nasi wrogowie czy bracia?*, Warszawa.
- Pokrzyszewskij W., 1971, *Gieografija nasielienija SSSR*, Moskwa.
- Polska Wschodnia 1939-1945*, 1945, Oddział Kultury i Prasy II Korpusu, Rzym.
- Powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931, 1933*, Warszawa.
- Prokop M., 1986, *Opór na Ukrainie po drugiej wojnie światowej*, „ABC”, nr 4, Warszawa.
- Ptucha M., 1930, *La population de l'Ukraine jusqu'en 1960*, XIX. Session de l'Institut International de Statistique, Tokyo.
- Ptucha M., 1987, *Nasielienije Ukrainy do 1960*, [w:] *Sowietskaja Diemografija za 70 let*, Moskwa.

- Radlicz H., 1934, *Uwagi o zaludnieniu wschodnich województw Rzeczypospolitej Polskiej (1921-1931)*, „Kwartalnik Statystyczny”, z. 2, Warszawa.
- Rapacki W., 1874, *Ludność Galicji*, Instytut Stauropiganski, Lwów.
- Recensământul General al Populației României 22 XII 1930*, 1938, Institut Central de Statistica, București.
- Ricznik IV na rik 1936 i 1937*, 1936, Ukraińskie Biuro Ekonomiczne, Warszawa.
- Romer E. (red.), 1916, *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, Warszawa-Kraków.
- Romer E., 1919, *Struktura społeczna i kultura materialna Polaków i Rusinów w Galicji Wschodniej*, Lwów.
- Romer E., 1937, *Polski stan posiadania na południowym wschodzie Rzeczypospolitej*, Lwów.
- Rotshild J., 1974, *East Central Europe between the Two World Wars*, New York.
- Rudnickij E., 1992, *Informacyjnoje problemy izuczenija dinamiki gorodskogo i sielskogo nasielenija Ukrainy w 1926-1939 g.*, [w:] *Migracyja i urbanizacija nasielenija*, Kijew.
- Rudnickij E., 1993, *Diemograficzni naslidki witecziznianoj wijni 1941-1945 na Ukraini*, Kijew.
- Rudnyćkyj S., 1916, *Ukraina. Land und Volk*, Wien.
- Rudnytsky I., 1987, *Essays In Modern Ukrainian Bistory*, Cambridge.
- Rybotycki W., 1985, *Polacy poza historycznymi granicami na obcych mapach*, „Teki Historyczne”, t. XVIII, Londyn.
- Rybotycki W., 1988/1989, *Polacy w granicach historycznych Polski na mapach: czeskich i słowackich, białoruskich i litewskich, rosyjskich i ukraińskich 1921-1984*, [w:] „Teki Historyczne”, t. XIX, Londyn.
- Sadowski W., 1990, *Ukrainci poza mieżami USSR na osnovi pieriepisi 1926 r.* [w:] *Ukrainska Ludnost SSSR. Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego*, Warszawa.
- Schechtman J., 1962, *The Post-War Population Transfers in Europe 1945-1955*, Philadelphia.
- Serczyk W., 1992, *Polska – Ukraina. Dziesięć wieków niezrozumienia*, „Życie Warszawy”, nr 16(125) z 25/26 IV 1992, Warszawa.
- Siedlecki J., 1988, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939-1986*, Warszawa.
- Simon G., 1986, *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion: von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesselschaft*, Baden-Baden.
- Skrzynecki P., 1988, *Wysiedlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944-1946*, Warszawa.
- Skrzypek S., 1953, *Sprawa ukraińska*, Londyn.
- Skrzywan K., 1984, *Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17 IX 1939*, [w:] *Napaść sowiecka i okupacja polskich ziem wschodnich (wrzesień 1939)*, Londyn.
- Starzyński S., 1924, *Zagadnienie narodowościowe Rosji Sowieckiej*, Warszawa.
- Struve N., 1965, *Die Christen in der UdSSR*, Mainz.

- Sworakowski W., 1931, *Polskie szkolnictwo prywatne w Rumunii*, „Sprawy Narodowościowe”, R. V, nr 1, Warszawa.
- Szapował J. I., 1992, *Stalinizm i Ukraina*, „Ukraiński historyczny zurnal”, nr 7, 8, Kijew.
- Szporluk R., 1981, *Współczesna Ukraina: problemy i perspektywy*, „Obóz”, nr 3, Warszawa.
- Sztendera J., 1980, *Poland and Ukraine. Past and Present*, Edmonton-Toronto.
- Śliwiński M., 1994, *Komunizm. Nacjonalizm. Postkomunizm*, „Obóz”, nr 28, Warszawa.
- Świechowski M., 1917, *W. Ks. Litewskie. Ziemia i ludność w cyfrach*, Zakopane.
- Tak eto bylo. Nacyonalnyje riepriessii b. SSSR. 1919-1952 gody*, 1993, Moskwa.
- Thugutt S., 1915, *Polska i Polacy. Ilość i rozsiadlenie ludności polskiej*, Warszawa.
- Tomkiewicz W., 1938, *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, „Sprawy Narodowościowe”, R. XII, nr 1-2, Warszawa.
- Torzecki R., 1972, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1939-1945*, Warszawa.
- Torzecki R., 1981, *Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce rządu emigracyjnego i podziemia (1943-1944)*, „Dzieje Najnowsze”, nr 1-2, Warszawa.
- Troinickij N.A. (red.), 1897, *Pierwaja Wsieobszczaja Pieriepis Nasielenija Rossijskoj Imperii 1897 g.*, St. Petersburg.
- Turowski J., Siemaszko W., 1990, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*, Warszawa.
- Ukraińcy – schidna diaspora. Atlas*, 1992, Kijew.
- Ukraine. A Concise Encyclopaedia University of Toronto*, 1971, Toronto.
- Ukraine's Claim to Freedom. An Appeal for Justice on Behalf of Thirty-Five Millions*, 1915, New York.
- Urłanis B (red.), 1974, *Narodonasielenije stran mira*, Moskwa.
- Vielrose E., 1957, *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. V, nr 1, Warszawa.
- Wakar W., 1917, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, cz. III, *Statystyka narodowościowa kresów wschodnich*, Kielce.
- Waldenberg M., 1992, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee*, Warszawa.
- Wasilenko M., 1931, *Polskij nacyonalnyj rajon t. Marchlewskiego*, „Radjanska Ukraina”, nr 8-9, Kijew.
- Wasilewski L., 1911, *Ukraina i sprawa ukraińska*, Kraków.
- Wasilewski L., 1927, *Istotna liczba Ukraińców w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe”, t. I, nr 3, Warszawa.
- Wasiutyński B., 1930, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa.

- Wąsowicz J., 1928, *Autonomiczny Marchlewski rejon Polski*, „Czasopismo Geograficzne”, nr 6, z. 1, Warszawa.
- Weinfeld I., 1912, *Ludność wiejska Galicji i jej skład wyznaniowy*, Lwów.
- Wiejcblit J., 1930, *Ruch jewrejskiej ludności na Ukraini pieriodi 1897-1926 rokiw*, Charkiw.
- Wielhorski W., 1956, *Los Polaków w niewoli sowieckiej (1939-1956)*, Londyn.
- Włodarski P., 1936, *Zagadnienia narodowościowe w Polsce Odrodzonej*, Warszawa.
- Wołkow E., 1930, *Dinamika narodonasilenija SSSR za 80 let*, Moskwa.
- Wróbel J., 1991, *Polityka ZSRR wobec Kościoła katolickiego w latach 1917-1939*, [w:] *Polacy w Kościele katolickim ZSRR*, Lublin.
- Wrzesiński W. (red.), 1992, *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, Wrocław.
- Wsiesojuznaja pieriepis nasilenija 1937, 1990*, „Wiestnik Statistiki”, nr 7, Moskwa.
- Za wschodnią granicą 1917-1993. O Polakach i Kościele w dawnym ZSRR (Z Romanem Dzwonkowskim SAG rozmawia Jan Pałyga SAG)*, 1993, Warszawa.
- Zaborski B., 1938, *Rozmieszczenie ludności według języka i wyznania w środkowej i wschodniej części Karpat*, [w:] *II Zjazd Sprawozdawczo-Naukowy poświęcony środkowym i wschodnim Karpatom Polskim w Krakowie w dniach 30-31 X 1938*, Warszawa.
- Zastawnyj F., 1991, *Geografija Ukrainy*, Lwiw.
- Zasztowt L., 1991, *Koniec przywilejów – degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831-1868*, „Przegląd Wschodni”, t. I, z. 3, Warszawa.
- Zieliński R., 1960, *Ruchy migracyjne między Odrą a Bugiem w latach 1939-1950*, „Zachodnia Agencja Prasowa. Studia i Rozprawy”, z. 9, Poznań-Warszawa.
- Żukowski O., 1914, *Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnym uwzględnieniem żywiolu polskiego*, Czerniowce-Lwów.

Geopolitical Studies

- 1 - Polska granica wschodnia, 1997 - Marcin Rościszewski.
- 2 - The Polish-Lithuanian border region. Research problems and scientific co-operation, 1997.
- 3 - Strategiczne znaczenie polskiej granicy wschodniej i polskiego pogranicza wschodniego, 1997.
- 4 - Polska i jej sąsiedzi wobec przemian cywilizacyjnych i geopolitycznych, 1998.
- 5 - Granice Polski. Analiza zmian przenikalności w latach 1990-1996, 1999 - Tomasz Komornicki.
- 6 - Geopolityczne aspekty tranzytu w Europie Środkowej, 1999 - Jan Wendt.
- 7 - Geografia wyborcza Polski. Przestrzenne zróżnicowanie zachowań wyborczych Polaków w latach 1989-1998, 2000 - Mariusz Kowalski.
- 8 - Zmiany strukturalne w przemyśle wschodnich obszarów przygranicznych Polski w latach 1985-1997, 2001 - Hanna Dziakowska i Stanisław Osiński
- 9 - Przestrzenny wymiar handlu transgranicznego w Polsce w ostatniej dekadzie XX wieku, 2002 - Halina Powęska
- 10 - Księga poświęcona pamięci Profesora Marcina Marii Rościszewskiego, 2003.
- 11 - Eastern dimension of European Union, 2003.
- 12 - Central and Eastern Europe at the threshold of the European Union an opening balance, 2004.

PL.-ISSN 1429-009X

PL ISSN 1429 009X

<http://rcin.org.pl>